

Az ELTE Történelemtudományi Doktori Iskolán belül a Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti, a Középkori Magyar Történeti és a Történelem Segédtudományai doktori program elsőként 2010-ben fogott össze, hogy egy közös konferenciát szervezzenek a PhD hallgatók számára.

Az első követte a második, harmadik, és a szervezők lassan hagyományt teremtettek. Így vált szokássá, hogy a konferenciákon elhangzott előadások tanulmányá formált szövegét minden évben közreadjuk. 14 tanulmányt talál a kötetben az olvasó. Egyetemes- és magyar történelmi, régészeti témájú tanulmányok egyaránt olvashatók, a népvándorlás korától a Jagelló-korig.

Tanulmányok

Micae Mediaevales VI

MICA E MEDI AEVA LES VI

*Fiatal történészek
dolgozatai
a középkori
Magyarországról
és Európáról*

2017

MICAE MEDIAEVALES VI.

*Fiatal történészek dolgozatai
a középkori Magyarországról és Európáról*

MICAE MEDIAEVALES

VI.

*Fiatal történészek dolgozatai a középkori
Magyarországról és Európáról*

SZERKESZTETTE
*Fábián Laura, Uhrin Dorottya,
Farkas Csaba, Ribi András*

ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola
Budapest
2017

ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola
Tanulmányok – Konferenciák
11. kötet

A tanulmányokat lektorálták:

Bertényi Iván, Csernus Sándor, Draskóczy István, Dreska Gábor, Falvay Dávid,
Gyóni Gábor, Hunyadi Zsolt, Klaniczay Gábor, Körmendi Tamás, Molnár Péter,
Thoroczkay Gábor, Töll László, Valter Ilona, Zsoldos Attila

Sorozatszerkesztő

Draskóczy István, Körmendi Tamás, Nagy Balázs

A kiadványt tervezte

Kiss Béla

A kötet megjelenésére az ELTE-BTK Hallgatói Önkormányzat Tudományszervezési és Kutatási Pályázat és a Magyar Lajos Alapítvány támogatásával került sor.

A tanulmányok szerzői © Bélfenyéri Tamás, Buják Gábor, Csoltkó Emese, Fábián Laura, Farkas Csaba, Haramza Márk, Kálmán Dániel, Kelemen Zoltán, Konrád Eszter, Péderi Tamás, Pozsár Dániel, Ribi András, Szolnoki Zoltán, Ternovác Bálint

A kötet szerkesztői © Fábián Laura, Uhrin Dorottya, Farkas Csaba, Ribi András

ISBN 978-963-284-826-6

ISSN 2062-2198

Nyomta és kötötte a Printtatu Kft.

Felelős vezető: Szabó Gábor

Tartalomjegyzék

DRASKÓCZY ISTVÁN – KÖRMENDI TAMÁS – NAGY BALÁZS

Előszó 9

Rövidítésjegyzék 11

BÉLFENYÉRI TAMÁS

Bátori András, „az utolsó káptalan által megválasztott” váradi püspök (1329–1345) 15

BUJÁK GÁBOR

Brezalauspurc, Preslava civitas, Preslawaspurch.

Pozsony német elnevezésének eredete 35

CSOLTKÓ EMESE

Az ócsai premontrei prépostság régészeti kutatása 49

FÁBIÁN LAURA

Egy 14. századi új Salamon: V. (Bölcs) Károly francia király 67

FARKAS CSABA

Karrier az Árpádok udvarában.

Az udvari méltóságviselők politikai pályafutása a 13. századi Magyarországon 87

HARAMZA MÁRK

VLFBERHT. Egy kardfelirat eredete és technológiája 103

KÁLMÁN DÁNIEL

A szárnyas lótól a pegazusig.

Heraldikai ízlés a Jagelló-kori Magyarországon 119

KELEMEN ZOLTÁN

Az uralkodói hatalom korlátai a középkorban

Aegidius Romanus és Bartolomeo di Lucca művei alapján 129

TARTALOMJEGYZÉK

KONRÁD ESZTER

Veronai Szent Péter ereklyéi a középkori Magyarországon 149

PÉDERI TAMÁS

A gazdaság szerepe a független Novgorod korai háborúiban..... 169

POZSÁR DÁNIEL

Menetvonalak és stratégia.

Az 1101. évi keresztes hadjárat az 1097-es anatóliai áttörés tükrében..... 183

RIBI ANDRÁS

Karrier, tisztségek, létszám.

A fehérvári keresztes konvent személyi összetétele (1390–1450)197

SZOLNOKI ZOLTÁN

A Salimbeni-Montanini konfliktus és megoldása.

Hatalmi harcok, vendetta és propaganda a középkori Sienában..... 213

TERNOVÁ CZ BALINT

A macsói és barancsi területek története 1319-ig.....227

Köszönetnyilvánítás 241

A szerzőkről..... 243

Table of contents

ISTVÁN DRASKÓCZY – TAMÁS KÖRMENDI – BALÁZS NAGY	
<i>Foreword</i>	9
<i>List of Abbreviations</i>	11
TAMÁS BÉLFENYÉRI	
<i>Andrew Bátori, „the Last Bishop of Oradea Elected by the Members of the Chapter” (1329–1345)</i>	15
GÁBOR BUJÁK	
<i>Brezalauspurc, Preslava civitas, Preslawaspurch. About the Origin of the Name of Pressburg</i>	35
EMESE CSOLTKÓ	
<i>Excavation of Ócsa’s Premonstratensian Monastery</i>	49
LAURA FÁBIÁN	
<i>A Fourteenth-Century New Solomon: King Charles V ‘the Wise’</i>	67
CSABA FARKAS	
<i>A Career in the Court of the Árpáadian Dynasty. The Political Career of Royal Court Dignitaries in 13th-Century Hungary</i>	87
MÁRK HARAMZA	
<i>VLFBERHT. Technology and Provenance of a Sword-Inscription</i>	103
DÁNIEL KÁLMÁN	
<i>From the Winged Horse to the Pegasus. Heraldic Taste in Jagellonian Dynasty</i>	119
ZOLTÁN KELEMEN	
<i>The Limits of Royal Power in the Middle Ages in the Works by Gilles of Rome and Ptolemy of Lucca</i>	129

TABLE OF CONTENTS

ESZTER KONRÁD	
<i>The Relics of Saint Peter of Verona in Medieval Hungary</i>	149
TAMÁS PÉDERI	
<i>The Role of Economy in the Early Wars of Novgorod</i>	169
DÁNIEL POZSÁR	
<i>Marching Lines and Strategy.</i>	
<i>The Crusade of 1101 in the Light of the Break-Through of 1097 in Asia Minor</i>	183
ANDRÁS RIBI	
<i>Career, Office-Holders, Numbers.</i>	
<i>The Personnel of the Hospitallers' Convent of Székesfehérvár (1390–1450)</i>	197
ZOLTÁN SZOLNOKI	
<i>The Conflict between Salimbeni and Montanini Families and its Solution.</i>	
<i>Factional Strives, Vendetta and Propaganda in Medieval Siena</i>	213
BÁLINT TERNOVÁ CZ	
<i>The Territories of Macsó and Barancs until 1319</i>	227
<i>Acknowledgements</i>	241
<i>Notes on Contributors</i>	245

Előszó

HAGYOMÁNY, HOGY AZ ELTE Történelemtudományi Doktori Iskolája különböző programjai saját konferenciákat szerveznek, ahol doktoranduszai szakmájuk szélesebb nyilvánossága előtt mutatják be kutatási eredményeiket. 2010-ben fogott össze az Iskola három olyan programja, a Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti, a Középkori Magyar Történeti és a Történelem Segédtudományai program, ahol középkori történelmi témájú doktori értekezéseket lehet készíteni, hogy konferenciát szervezzenek. Az elsőt követte a második, harmadik, és lassan hagyományt teremtettek a szervezők. A kezdetekben még csak az ELTE történész diákjai tartottak előadásokat, de legnagyobb örömünkre azóta mind több doktorandusz jelentkezik a felhívásunkra az ELTE BTK más intézeteiből, a hazai és a külföldi egyetemekről.

2016. május 19-20-n került sor a VII. konferenciánkra, ahol 21 előadás hangzott el. A konferencián nem csupán már kutatói és előadói tapasztalatokkal rendelkező doktoranduszok vállaltak előadást, hanem szerencsés módon az előadók között köszönthettünk olyanokat, akiknek ugyan már jelent meg tudományos közleményük, ám még doktori tanulmányaik kezdetén állnak.

A konferencia sorozat hagyományához tartozik, hogy a nyitó és a záró *plenáris* előadást a hazai medievisztika egy-egy neves kutatója tartja. Így beszélt a korábbi években az őt foglalkoztató kutatási problémákról Solymosi László, Sarbak Gábor, Klaniczay Gábor, Bak János, Zsoldos Attila, Bertényi Iván, Feld István, Benkő Elek, Marosi Ernő, Horváth Iván, hogy csupán néhány nevet említsünk. Tavalay Takács Imre művészettörténész (*Egy nyugat-európai klerikus a II. András kori Magyarországon: Bertalan pécsi püspök*) és Török József egyháztörténész (*A középkori magyar liturgiátörténet kérdései*) fogadta el a meghívásunkat. Köszönet illeti őket, amiképpen köszönet jár azoknak a kollégáknak is, akik elvállalták az egyes szekciók vezetését.

A rendezvény részét képezik a könyvbemutatók, továbbá olyan kutatócsoportok, műhelyek bemutatkozása, ahol középkori kutatásokat folytatnak. Tavalay Weisz Boglárka által vezetett Lendület Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport (MTA BTK TTI) és a Körömdi Tamás (ELTE BTK) által irányított OTKA projekt (*Árpád-kori és Anjou-kori magyar vonatkozású feltáratlan horvátországi és dalmáciai okleveles anyag feltárása és kiadásra való előkészítése*) adott képet célkitűzéseiről, kezdeti eredményeiről. Külön örömet jelentett a számunkra, hogy mind a két kutatói műhelyben egyetemi kollégáink, egykori doktoranduszaink is dolgoznak. Sőt, az OTKA csoport alapítói, munkatársai az ELTE-ről kerültek ki.

Hagyomány, hogy a konferenciákon elhangzott előadások tanulmánnyá formált szövegét közreadjuk. Az előkészítő munkához hozzátartozik, hogy minden írást lektor véleményez. A jelen kötet szerkesztése során is ezeket a szempontokat követtük. 14 tanulmányt talál a kötetben az olvasó. Egyetemes történelmi és magyar történelmi, régészeti témájú tanulmányok egyaránt olvashatók, a népvándorlás korától a Jagelló-korig. Öröm, hogy az ELTE mellett más egyetemek doktoranduszai is adtak kéziratot a kiadványunk számára.

A kötet szerkesztésének sokszor nem egyszerű munkáját Fábíán Laura, Uhrin Dorottya, Farkas Csaba és Ribí András vállalta. Ők írták a pályázatokat, amelyeket elnyerve sikerült a könyv pénzügyi háttérét megteremteni. Köszönet illeti ezért az ELTE BTK Hallgatói Önkormányzatát és a Magyar Lajos Alapítványt.

Reméljük, hogy a könyv tanulmányai hozzájárulnak a hazai medievisztika némely nyitott kérdésének tisztázásához, bemutatják, hogy milyen problémák foglalkoztatják a fiatal kutatókat, és emellett a szélesebb szakmai közvélemény is megismerheti azt a munkát, amely az egyes doktori iskolákon, programokon belül folyik.

Budapest, 2017. április

Draskóczy István, Körmendi Tamás, Nagy Balázs

Rövidítésjegyzék

Alexiad	E. R. A Sewter (trans.) – Peter Frankopan (ed.): Anna Komnene: <i>The Alexiad</i> . London, 2003.
ÁMTF	Györffy György: <i>Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza</i> . I–IV. Budapest, 1963–1998.
AO	Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula (szerk.): <i>Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis</i> . I–VII. Budapest, 1878–1920.
AOkl	Kristó Gyula et al. (szerk.): <i>Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia, 1301–1387</i> . I–XL. Budapest–Szeged, 1990–2015.
ÁÚO	Wenzel Gusztáv (szerk.): <i>Árpád-kori új okmánytár</i> . I–XII. Pest–Budapest, 1860–1874.
CD	Georgius Fejér (ed.): <i>Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis</i> . I–XI. Buda, 1829–1844.
CDC	Tadeus Smičiklas (ed.): <i>Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae</i> . I–XVII. Zagreb, 1904–1984.
CDES	Richard Marsina (ed.): <i>Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae</i> . I–II. Bratislava, 1971–1987.
CFH	Albinus Franciscus Gombos (ed.): <i>Catalogus fontium historiae Hungaricae aeo ducum et regum ex stripe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCXI</i> . I–IV. Budapest, 1937–1943.
Csánki	Csánki Dezső: <i>Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában</i> . I–III., V. Budapest, 1890–1913. Repr. Budapest, 1985. (Fekete Nagy Antal: <i>Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában</i> IV. kötet: <i>Trencsén vármegye</i> . Budapest, 1941.)

DF	MNL OL, U szekció, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
DHA	Georgius Györffy (ed.): <i>Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et actae ad historiam Hungariae pertinentiam</i> . I. Budapest, 1992.
DL	MNL OL, Q szekció, Diplomatikai Levéltár
Engel: Arch	Engel Pál: <i>Magyarország világi archontológiája 1301–1457</i> . I–II. Budapest, 1996.
Engel: Gen	Engel Pál: <i>Középkori magyar genealógia</i> . Budapest, 2001. CD-ROM.
Érszegi	Érszegi Géza: A Fejér megyére vonatkozó oklevelek a székesfehérvári keresztes konvent magán levéltárában, 1193–1543. In: Farkas Gábor (szerk.): <i>Fejér megyei történeti évkönyv</i> 5. Székesfehérvár, 1971. 177–264.
HO	Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Páur Iván – Ráth Károly – Véghely Dező (szerk.): <i>Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius</i> . I–VIII. Győr–Budapest, 1865–1891.
KMC I.	Körmendi Tamás (szerk.): <i>Középkori magyar címereslevelek I.</i> (1439–1503). Budapest, 2013.
KMTL	Kristó Gyula (főszerk.): <i>Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)</i> . Budapest, 1994.
MGH	Georg Heinrich Pertz et al. (ed.): <i>Monumenta Germaniae Historica</i> . Hannoverae, 1826–2014.
MHH	Áldásy Antal – Fejérpataky László (szerk.): <i>Monumenta Hungariae Heraldica. Magyar czimeres emlékek</i> . I–III. Budapest, 1901–1926.
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest
MNM	Áldásy Antal (szerk.): <i>A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címereslevelei</i> . I–II. Budapest, 1904–1923. Reprint: Budapest, 2010.
MREV	Fraknói Vilmos (szerk.): <i>Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis</i> . I–IV. Budapest, 1896–1907.
MTA	Magyar Tudományos Akadémia

NL	Novgorodszkaja pervaja letopisz sztarsego i mladsego izvodov. Moszkva-Leningrád, 1950.
OT	Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula: Oroszország története. Budapest, 2001.
PVL	Poveszty vremennih let. Moszkva–Augsburg, 2003.
RA	Szentpétery Imre – Borsa Iván (szerk.): <i>Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke</i> I–II. Budapest, 1923–1987.
RIS	Lodovico Antonio Muratori et al. (ed.): <i>Rerum Italicarum Scriptores</i> . I–III. Milan etc. 1723–2012.
Zichy	Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső – Barabás Samu – Krammerer Ernő – Dőry Ferenc – Lukcsics Pál (szerk.): <i>A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo</i> . I–XII. Pest–Budapest, 1871–1931.
ZsO	Mályusz Elemér – Borsa Iván – C. Tóth Norbert – Neumann Tibor – Lakatos Bálint (szerk.): <i>Zsigmondkori oklevéltár</i> . I–XII. Budapest, 1951–2014.
Zsoldos: Arch	Zsoldos Attila: <i>Magyarország világi archontológiája 1000–1301</i> . Budapest, 2011.

BÉLFENYÉRI TAMÁS

*Bátori András, „az utolsó káptalan által
megválasztott” váradi püspök (1329–1345)**

A tanulmány szerzői jogi akadály miatt nem jeleníthető meg.

* Köszönet illeti Dreska Gábort, aki értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

**ANDREW BÁTORI, „THE LAST BISHOP OF ORADEA
ELECTED BY THE MEMBERS OF THE CHAPTER” (1329–1345)**

BUJÁK GÁBOR

Brezalauspurc, Preslava civitas, Preslawaspurch

POZSONY NÉMET ELNEVEZÉSÉNEK EREDETE*

Bevezetés

POZSONY NÉMET NEVÉNEK (Pressburg) eredetéről már egy évszázada is tudományos vita folyt. A város történetének mai napig legteljesebb feldolgozója, Ortway Tivadar merész feltevással élt, amikor egy 9. században kiépült szláv erődítményt feltételezett a pozsonyi várhegyen, melynek elnevezéséből eredeztette a Pressburg megjelölést.¹ A pozsonyi vár 9. századig visszanyúló voltát és elnevezésének korabeli eredetét az elmúlt száz évben előkerült írásos, régészeti, sőt numizmatikai források is alátámasztani látszóttak. Ezzel az elképzeléssel szemben azonban egyre több fenntartás fogalmazódott meg. Ezek beigazolódása esetén nemcsak a 9. századi erőd és a 11. századi magyar ispánsági vár közötti kontinuitás válna kérdésessé, de Pozsony német elnevezésének eredetét, valamint államalapítás előtti múltját is át kell értékelnünk.

Pozsony kétségkívül hiteles első említése Reichenau Herman 1048–1054 között írt krónikájából származik, ahol *Brezesburg*, illetve *Brezisburg* a vár elnevezése.² Az *Altaichi Évkönyvek* az 1052-ben lezajlott ostrom kapcsán a *Preslawaspurch* nevet említik.³ A két névalak közül egyértelműen az *Altaichi Évkönyvek*ben használt hosszabbat tarthatjuk az eredetinek. Igaz ez annak fényében is, hogy az utóbbi forrás két évtizeddel később keletkezett (1075 körül) Reichenau Herman krónikájánál, sőt Pozsony 1052. évi ostromáról is a krónika híradása nyomán tájékozott. Már az a körülmény, hogy a niederaltaichi kolostor szerzetese helyesebbnek találta a *Preslawaspurch* névalakot, arra utal, hogy ha az 1052-ben történt eseményekről nem is, de a hozzá közelebb fekvő magyarországi határvár elnevezéséről pontosabb ismeretei voltak Reichenau Hermannál.

Az *Altaichi Évkönyvek*ben szereplő *Preslawaspurch* elnevezés adott alapot arra, hogy a *Salzburgi Évkönyvek*ben feljegyzett *brezalauspurci* csatát, illetve a Skandináviában talált, előlapján S(te) PHANUS RE(x), hátlapján PRES LAVVA CIV(itas) feliratú érmeket Po-

* Köszönet illeti Thoroczkay Gábort, aki értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

¹ Ortway Tivadar: *Pozsony város története* I–IV. Pozsony, 1892–1912. I. 46–50.

² CFH II. 1142–1145.

³ CFH I. 99.

zsonnyal kössék össze. A következőkben azt vizsgálom, mennyire voltak megalapozottak ezek az azonosítások. Ezzel szorosan összefüggő kérdés, hogy vissza lehet-e vezetni Pozsony német elnevezését a magyar honfoglalás elé, vagy kialakulását az államalapítás idejére kell helyezni. A tanulmányban elsősorban a történettudomány szempontjait előtérbe helyező megközelítésben elemzem ezeket a kérdéseket, de igyekszem figyelembe venni a régészet, nyelvészet és numizmatika szempontjait és eredményeit is.

„Nagyon szerencsétlen harc folyt Brezalauspurcnál”⁴

Az utókor elsőként a humanista nevén Aventinusként ismert Johann Turmair (1477–1534) bajorok történetéről írt művében olvashatott részletes leírást a magyarok és bajorok között 907-ben vívott csatáról. A *Bajor Évkönyvek* (*Annalium Boiorum libri septem*) című munka leírása szerint 907 júniusában Ennsburgban összejött bajor egyházi és világi előkelők elhatározták, hogy kiűzik a Bajorország egy részét (Pannóniát) elfoglaló magyarokat. A magyarok ellen induló sereg három részben vonult fel a Duna mentén, a déli parton a püspökök és apátok vezette seregrész haladt, északon Luitpold bajor herceg vezette a csapatokat, akiket a Dunán további harcosok kísérték hajókon. A magyarok először a *Vratislaviánál* letáborozott déli seregrészt semmisítették meg, majd a Dunán átkelve Luitpoldot győzték le, megölve őt és további 15 vezérét, utoljára pedig a Dunán állomásozó seregrésszel végeztek. A bajorok történetének némileg tömörebb német kiadásában (*Bayerische Chronik*) a csata helyszínéként *Vratislavia* kifejezés helyett, már egyértelműen a Pozsonyt jelző *Presburg* szerepelt.

Aventinus leírását sokáig nem vette figyelembe, illetve nem tekintette hitelesnek sem a magyar, sem a nemzetközi kutatás. Pedig a bajor történész feljegyzése az általa megtalált *Altaichi Évkönyvek* margóján arról, hogy a 907-ben lefolyt csata *Braslavaspurchnál* történt, arra engedett következtetni, hogy egykorú forrásban olvashatott a csatáról. Ezt az 1921-ben megtalált és 1923-ban publikált *Salzburgi Évkönyvek* bejegyzése be is bizonyította. Az itt felhozott *Brezalauspurc* és az *Altaichi Évkönyvek*ben említett *Preslawaspurch* hasonló alakjából kiindulva a kutatás már egyértelműen Pozsonnyal azonosította a csata helyszínét, ezúttal már hitelt adva az aventinusi helymegjelölésnek.⁵

Brezalauspurc névadójának Pannónia 9. század végi helytartóját, Braszlavot tartja a magyar történetírás.⁶ Braszlav pályafutását legteljesebben a *Fuldai Évkönyvek* bejegyzései örökítették meg. Elsőként 884-ben emlékeznek meg róla, ekkor már a Dráva és a

⁴ „Bellum pessimum fuit ad Brezalauspurc”. CFH I. 754.

⁵ A pozsonyi csatával foglalkozó irodalom historiográfiájához bővebben ld. Veszprémy László: A csata utóélete a történetírásban. In: Torma Béla Gyula – Veszprémy László (szerk.): *Egy elfelejtett diadal. A 907-es évi pozsonyi csata*. Budapest, 2008. 201–208.

⁶ Bóna István: A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: Bartha Antal (szerk.): *Magyarország története I/1. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Budapest, 1984. 587.; Bóna István: *A magyarok és Európa a 9–10. században*. Budapest, 2000. 33–35.

Száva közötti területet igazgatta és hűbéresként csatlakozott III. (Kövér) Károly császár (882–887) hadseregéhez. 892-ben Arnulf keleti frank királlyal (887–899) tanácskozott a Szvatopluk moráviai fejedelem (871–894) elleni fellépésről, és vélhetően részt is vett a hadjáratban, amely során négy hétig dűlték a magyarok segítségével Moráviát. A feltételezés szerint ekkor építhette ki erődjét a Duna északi partján, a pozsonyi várhegyen. 896-ban pedig Arnulf rábízta Pannónia és Mocsárvár (*Urbs Paludarum*) védelmét.⁷ További tevékenységéről, illetve haláláról nem tájékoztatnak minket a fennmaradt források.

A Mocsárvár (a későbbi magyar Zalavár) kezdetei ahhoz a Pribinához (*Priwina*) köthetők, akit korábban, a 830-as évek elején Mojmir moráviai fejedelem (830–846) üzött el *Nitrawából*. Pribina ezután II. (Német) Lajos (843–876) keleti frank uralkodó hűbérese lett, ilyen minőségben kezdte el a Balatontól délre fekvő központjának kiépítését. Pribina halála után fia, Kocel lett a központ ura. Mosaburg azután került közvetlenül bajor igazgatás alá, miután Kocel apjához hasonlóan a morvákvaló küzdelmekben életét vesztette (873).⁸

Tekintve, hogy Braszlav és Mosaburg kapcsolata írásos forrásokkal is igazolható, helyénvaló a felvetés, hogy nem ezt a helyet nevezik-e meg a *Salzburgi Évkönyvek Brezalauspurcként*. Erre a véleményre jutott a déli Morávia lokalizációjának kidolgozója Boba Imre, illetve Zalavár, valamint az egykori Pannónia 9. századi történelmének és régészeti leletanyagának legújabb ismertetője, Szőke Béla Miklós is. Boba hitelt adott ugyan Aventinusnak, de felhívta a figyelmet arra, hogy a csatát *Vratislavia*hoz helyező bajor történetíró Pozsonyt következetesen *Vratislaburgium*ként, illetve *Pisonium*ként, *Posonium*ként vagy *Pressburg*ként emlegeti. Ráadásul pont a Duna déli oldalán felvonuló egyházi előkelők által vezetett seregrész kapcsán említi meg, hogy az *Vratislavianál* táborozott le. Csak a németül megjelent *Bajor Krónika* helyezi a csatát *Presburghoz*, amit azonban Boba Aventinus fordítójának tulajdonít.⁹ A bajor történész megfogalmazása valóban zavaró, az ilyenfajta következetlenség azonban nem áll messze tőle. A monumentális munkája elkészítése közben aligha ellenőrizte, hogy megfogalmazása mennyire egyértelmű. Leírásában azonban kétségtelenül a Dunán, illetve annak két oldalán felvonuló sereg három különböző napon történő legyőzéséről számol be, amit aligha helyezhetünk Zalavárra. Egyébként is kérdéses, hogy Aventinus rendelkezett-e több információval a csata lefolyásáról annál, hogy az egy *Brezalauspurc* nevű helyen történt.¹⁰

Bobával szemben Szőke Béla Miklós már megkérdőjelezi Aventinus megbízhatóságát, aki szerinte hibásan azonosította *Brezalauspurcot* Pozsonyként, majd írta le a bajorok hadjáratát Nagy Károly avarok elleni felvonulása alapján a Duna mentén. Hangsú-

⁷ Dagmar Bartoňková – Zdeněk Masařík – Radoslav Večerka – Lubomír Havlík (ed.): *Magna Moraviae fontes historici*. Pragae – Brunae, 1967. I. 116., 118., 123.

⁸ Szőke Béla Miklós: Mosaburg/Zalavár. In: Béres Katalin (szerk.): *Központok a Zala mentén*. Zalaegerszeg, 2002. 89–124.

⁹ Imre Boba: Braslavespurc: Bratislava or „Braslas's Burg”: Zalavár. *Ungarn-Jahrbuch*, 17 (1989) 9–23.

¹⁰ Veszprémy László: Aventinus híradása a magyarok 907. évi győzelméről. Csata Pozsonynál. *Történelmi Szemle*, 49 (2007) 7.

lyozta továbbá, hogy sem írásos, sem régészeti forrás nem tanúskodik arról, hogy a frank hűbéres Braszlav a 9–10. század fordulóján várat épített volna ki a pozsonyi várhegyen. Véleménye szerint, ha erre sor került volna, nem pusztíthatott volna morva sereg 894-ben Pannóniában.¹¹ Azt is kizártnak tartja, hogy a 10. század eleji elnevezés, amely legfeljebb pár éves múltra tekinthet vissza, fennmaradt volna a 11. századra.¹²

Az állítás, miszerint Pozsonyban nem volt erősítés a 9–10. század fordulóján, nem állja meg a helyét. Szőke egyrészt Bóna Istvánra hivatkozik, aki az Árpád-kori magyar várakról írt munkájában valóban kifejtette, hogy a magyarországi rács- és kazettászerkezetű várak egy időben épültek, ezért a pozsonyi várhegy ilyen szerkezetű sáncának kiépítését is az államalapítás idejére datálta. A 9. századi nyugati szláv várakat – köztük Mosaburgot és Pozsonyt is – még cölöpfalú (paliszád-falú) vízzel körülvett váraknak tartotta.¹³ Alátámasztani látszik Bóna véleményét egy 2005-ben német-szlovák közreműködéssel végbement vizsgálat, amelynek keretében több 9. századra datált erősítés (Majtény, Nyitrabajna, Pozsony) faanyagát vetették alá szénizotópos és dendrokronológiai vizsgálatoknak, és ezek a pozsonyi mintákat egyértelműen a 10–11. század fordulójára datálták.¹⁴ Meg kell azonban jegyezni, hogy a vizsgálatot csak a Lipót-kapunál feltárt sánc faanyagán végezték el. Az említett falszakaszt 1987-ben tárták fel, és számolva annak lehetőségével, hogy később valamilyen formában az érdeklődő nagyközönségnek is bemutatthassák, csupán egy betonfedővel takarták vissza.¹⁵ A mintavétel tehát nem terjedt ki az 1962–1968 között a vár rekonstrukciójával egy időben Tatiana Štefanovičová által vezetett ásatások során feltárt falszakaszokra. Utóbbiak ugyanis mélyen a mai réteg alatt fekszenek, míg a Lipót-kapunál feltárt rész komolyabb földrétegek megmozgatása nélkül is könnyen hozzáférhető volt. Fontos körülmény, hogy az itt talált külső kőfallal rendelkező, kazettás szerkezetű sáncnak más az építési konstrukciója, mint a korábban Štefanovičová által feltárt, külső kőfal nélküli, rost-, illetve rácsszerkezetű falrészeknek.¹⁶ A várhegyen álló 11–13. századi prépostsági templom maradványai alatt feltárt 9. szá-

¹¹ Zsoldos Attila sem az írásos forrás hiányát, sem azt a körülményt nem tartotta döntőnek, hogy a morva seregeket nem akadályozta meg Braszlav állítólagos, a Duna északi partján kiépített erődje. Ld. Zsoldos Attila: *Bíráúi vélemény Szőke Béla Miklós Pannónia a Karoling-korban c. MTA doktori értekezéséről*. Budapest, 2013.

¹² Szőke Béla Miklós: *Pannónia a Karoling-korban*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2012.

¹³ Bóna István: *Az Árpádok korai várai*. Debrecen, 1995. 28–29.

¹⁴ Joachim Henning – Matej Ruttkay: Frühmittelalterliche Burgwälle an der mittleren Donau im ostmitteleuropäischen Kontext: Ein deutsch-slowakisches Forschungsprojekt In: Jiří Macháček – Šimon Ungerman (ed.): *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa*. Bonn, 2011. 259–288.

¹⁵ Tatiana Štefanovičová – Joachim Henning – Matej Ruttkay: Možnosti prezentácie veľkomoravských archeologických pamiatok na Bratislavskom hrade – Möglichkeiten der Präsentation grossmährischer Denkmäler auf der Burg von Bratislava. In: Karol Pieta – Alexander Ruttkay – Matej Ruttkay (ed.): *Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva – Wirtschaftliches und politisches Zentrum des Fürstentums von Nitra*. Nitra, 2006. 237–246.; Matej Ruttkay: Mocenské centrá Nitrianskeho kniežatstva. In: Branislav Panis – Matej Ruttkay – Vladimír Turčan (ed.): *Bratia, ktorí menili svet – Konštantín a Metod*. Bratislava, 2012. 128–129.

¹⁶ Tatiana Štefanovičová: *Bratislavský hrad v 9.–12. storočí*. Bratislava, 1975. 21–57.

zadi templom maradványai is arról tanúskodnak, hogy már a honfoglalást megelőzően is nagyobb jelentőségű központ volt a pozsonyi várhegyen. A templom méreteit és kialakítását egyébként a Zalavár melletti Récéskút szigeten épített templommal szokás párhuzamba hozni.¹⁷ Mindenesetre, ha a további vizsgálatok be is bizonyítanák,¹⁸ hogy a pozsonyi sáncok legrégibb része sem 907 előtt épült, a stratégiaiag oly fontos dunai átkelőt ellenőrző cölöpfalú erődítés létét továbbra sem zárhatjuk ki.

Szőke Béla Miklóshoz hasonlóan a szlovák történészek és régészek sem számolnak az-
zal, hogy a pannóniai Braszlav birtokolhatta volna a pozsonyi várhegyet, *Brezalauspurc*
és Pozsony azonosságát azonban nem vonják kétségbe. Az általuk felvetett egyéb lehetőségek akkor is figyelmet érdemelnek, ha felismerjük benne a szándékot, hogy Pozsonyt a „Nagy-Morva Birodalommal” hozzák összefüggésbe. A szóba jöhető névadó személyek legfőbb forrása az 5–6. századból származó ún. *Cividalei Evangeliárium*, amelybe a 9–10. század fordulójáig több jelentős – minden bizonnyal a Rómába tartó útjuk során a kolostorban megpihenő – személyt feljegyeztek. A mintegy 1500 személy között megemlíti Braszlavot és az általa uralt területeket is (*terra Brasclauo*). Ján Stanislav az evangeliáriumban szintén megtalálható, általa „szlováknak” tartott *Prebrassclava* név mögött vélte felfedezni Pozsony névadóját, amiben több kutató is követte.¹⁹ Szvatopluk (*Szuentipulc*) és felesége, *Szuentezizna* neve mellett szerepel továbbá egy bejegyzésben egy *Predeslaus* nevű személy is, akiről felmerült, hogy a morva uralkodó egyik fia és Pozsony névadója is lehet.²⁰ Mind a pannóniai Braszlavot, mind Szvatopluk állítólagos fiát kizárta a lehetséges névadók közül Ján Steinhübel, aki a pozsonyi várhegy erődítéseivel és templomával már a 9. század első harmadában számol.²¹ Bár ezek a feltételezések erősen hipotetikusak és gyakran tendenciózusak, arra rámutatnak, hogy *Brezalauspurc* névadója nem feltétlenül csak a pannóniai Braszlav lehetett.²²

¹⁷ Uo. 57–74.

¹⁸ A 2008–2014 között a vár egykori barokk kertjében végzett ásatások során a várhegy nyugati oldalán 10–11. századra datált sánc és a hozzá kapcsolódó fa épületek erőteljes égésének és pusztulásának nyomaira sikerült bukkanni. A faanyagból vett mintavétel eredményei még nem ismertek. Milan Horňák: *Metodológia výskumu severnej terasy Bratislavského hradu a prezentácia nálezu od praveku po súčasnosť* (előadás). Elhangzott 2015. január 21-én Pozsonyi Városszépítő Egyesület (Bratislavský Ochránovateľský Spolok) a pozsonyi vár legújabb leleteit bemutató rendezvényén.

¹⁹ Ján Stanislav: Bratislava – Prešporok – Pressburg – Pozsony (Pôvod stredovekej Bratislavy. Vysvetlenie mien). In: Alojz Fiala (ed.): *Slovenská Bratislava I. Sborník príspevkov k dejinám hl. mesta Bratislavy*. Bratislava, 1948. 22–46.; Rudolf Krajčovič: *Živé kroniky slovenských dejín skryté v názvoch obcí a miest*. Bratislava, 2005. 73–74.

²⁰ Daniel Rapant: Traja synovia Svätoplukovi. *Elán*, 11 (1940) 2–4.

²¹ Ján Steinhübel: Brezalauspurc a Dowina – hradiská nad Dunajom a Moravou. In: Juraj Šedivý (ed.): *Dejiny Bratislavy 1. Brezalauspurc – na križovatke kultúr*. Bratislava, 2012. 309–310.

²² Szlovák ismeretterjesztő, sőt tudományos munkákban is gyakran előkerül egy adat arról, hogy Aventinus Pozsony alapítását 805-re helyezte, amikor egy Vrastislav nevű személy az egykori római *Pisonium* helyén alapított várost. Az adatot említő munkák nem Aventinusra, hanem Ortvyai munkájára hivatkoznak, de valójában egyikük sem említi az esetet. A téves adat csupán Korabinszky János Mátyás 18. századi Pozsonyról készült leírásában található meg. Johann Matthias Korabinsky: *Beschreibung der königl(ichen) ungarischen*

Közel sem ismerünk ennyi személyt a 10–11. század fordulójáról, akihez Pozsony német megjelölését köthetnénk. A Pressburg elnevezést 11. századból eredeztető történészek, nyelvészek I. Břetislav cseh fejedelmet (1034–1055) tartották a névadónak,²³ ez az elmélet vált egyébként Pozsony modern kori hivatalos szlovák elnevezésének (Bratislava) alapjává. Az írott források, melyek elég részletesen számolnak be Břetislav sorsáról, azonban nem szólnak semmit Pozsonyhoz fűződő viszonyáról. Ellentmondanak a 11. század eleji eredetnek a nyugati szláv nyelvek fejlődésének körülményei is. Ahogy arra Melich János rámutatott, a 8–9. században az „őscseh és őstót” nyelvben még használatos Brę(cí)slav alak nazalizált ę-jéből a 10. században ‘a lesz (Břacislav, latin alakja: Bratislaus).²⁴ Persze elképzelhető, hogy a bajorok a szláv Břa(cí)slav alakot Pre(zi)slavként vették volna át, ennek azonban ellentmond, hogy éppen a *Preslawaspurch* alakot megőrző *Altaichi Évkönyvek* írója nem élt a németesítéssel, amikor a fent említett cseh fejedelmet *Bratezlav(us)*-nak, illetve *Bratizla(us)*-nak nevezte.

Brezalauspurc Mosaburggal történő azonosítását valószínűtlenné teszi az a körülmény is, hogy az ilyen jellegű névadás (személynév genitivusi alakja kiegészülve a -burg helynévképzővel) elsősorban újonnan kiépült, illetve korábban nem ismert hely megnevezésére szolgált. 907-ben azonban már évtizedek óta Mosaburg néven ismerték a Zala folyó menti várat. A bajorok és karantánok megtéréséről címet viselő forrás először még Pribina (*civitas Priwiniae*) városaként, majd Kocel váraként említi a helyet, de megjegyzi, hogy újabban már Mosaburnak nevezik (*in castro Chezilonis, noviter Mosapurg vocato*). A Mocsárvár jelentésű Mosaburg elnevezést használta itt kiadott okleveleiben Arnulf is,²⁵ és a német elnevezés latin megfelelőjeként nevezik a *Fuldai Évkönyvek* a várat *Urbs Paludarum*-nak. Egy 9–10. század fordulóján a szláv abc-ről írt értekezés arról tanúskodik, hogy a vár szláv elnevezése is Mocsárvárát jelentett, amennyiben Kocelt mocsárvári (blatenici) fejedelemeként (*И КОСТѢЛЪ КХАЗА БЛАТЕНЬСКАГО*) említi.

Verethetett-e I. (Szent) István pénzt Pozsonyban?

1939-ben a svédországi Bosarveben egy kb. 400 érméből álló kincsleletből – amely angol, német, arab, cseh, bizánci és ír érmét tartalmazott – egy addig ismeretlen érme is előkerült. Az érme előlapja egyenlőszárú keresztet ábrázolt, két vonalkör között +SPHANVS · RE+ felirattal; hátlapján egy Karoling templomot ábrázolt és hiányos kezdetű RESLAVVA CIV köriratot tartalmazott. Az érme a Huszár Lajos által elvégzett katalógizálás nyomán a Huszár 3 (továbbiakban H₃) elnevezést kapta. 1987-ben publikálásra került a H₃ két továb-

Haupt-, Frey- und Krönungsstadt Pressburg. Pressburg, 1784. 11. Vö. Rainer Rudolf: Der mährische Fabelfürst Uratilsaus und die Gründung Preßburgs. *Burgerländische Heimatblätter*, 39 (1977) 49–67.

²³ Pavol Jozef Šafárik: *Slovanské starožitnosti*. I–II. Praha, 1837. I. 831.; I. Boba: *Braslavespurch*, 11–12.

²⁴ Melich János: Pozsony magyar, német és tót nevééről. *Századok*, 57–58 (1923–1924) 704.

²⁵ Paul Kehr (ed.): *Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum III. Arnolfi diplomata*. Berlin, 1940. 20., 43., 75. sz.

bi, immár teljes (PRESLAVVA CIV) köriratú példánya is az everlövi kincsleletből (1945). A bosarvei kincs elrejtését annak német érméi alapján Vera Hatz 1030 előtti időpontra datálta. Az everlövi lelet német érméi 1009 és 1018 között érkeztek és nagy valószínűséggel ekkora tehető a két H3 érme Skandináviába kerülése is.²⁶

A bosarvei kincset 1965-ben ismertető Vera Hatz az érme kibocsátójaként egyértelműen I. (Szent) Istvánt azonosította, verőhelynek pedig Pozsonyt valószínűsítette, bár felvetette a bulgáriai Preszlav és morvaországi Břeclav lehetőségét is. Hatz megállapítását a külföldi kutatás nagyrészt elfogadta, bár a pénzverés datálásában eltérő vélemények láttak napvilágot. A magyar kutatók közül Huszár Lajos hozott fel komoly érveket az érme Szent Istvánhoz, valamint Pozsonyhoz kötésével szemben. Mindenekelőtt az érme magyarországi előfordulásának hiányát hangsúlyozta, illetve felhozta azt is, hogy teljes dénársúlyú érméket István nem veretett. A magyar érméktől teljesen idegennek tartotta a hátlapon megjelenített templomot éppúgy, mint a szláv feliratot.²⁷

Bár a Huszár által megfogalmazott ellenérvek egy része érvényét veszítette, továbbra is sok ellentmondás maradt a H3 értékelésében. Az 1968-ban Nagyharsányban talált kincslelet alapjaiban változtatta meg a magyar numizmatikusok elképzeléseit István pénzveréséről. A kincsből először kerültek elő az előlapján a király lándzsáját megjelenítő LANCEA REGIS feliratú, hátlapjukon templomot ábrázoló teljes dénársúlyú érmék (H2). Az azóta feltárt leletek egyértelműen bizonyítják, hogy az István-kori pénzverés teljes dénársúlyú érmék verésével kezdődött. Szintén meghaladott az a vélemény, hogy I. István által veretett dénárok elő- és hátlapjukon csupán kereszt motívumot viseltek. Továbbra is figyelmet érdemlő körülmény a H3 érmék kifejezetten nagy (1,94 g) átlagsúlya. Eltérnek a H3 érmék a hazai sirleletekből ismert István-kori hivatalos érméktől abban is, hogy verőtöveiket nem poncolták, hanem vésték. A verőtövek vésett eljárással történő elkészítése utalhat a központi pénzverdétől függetlenül, más eljárások szerint dolgozó pénzverőkre, de az eredetileg poncolt verőtövekkel vert pénzek utánzataira is. Utóbbi eset az érmék nagyobb átlagsúlyát is megmagyarázná. Az István által kibocsátott pénzek utánzataiként értékelt érmék (H2a, H4, H5) gyengébb kivitelezésben ugyan, de az eredeti érmék ikonográfiáját, illetve feliratait követik. Ha tehát nem is tartjuk eredetinek az eddig ismert H3 érméket, továbbra is adósok maradunk annak magyarázatával, hogy a mintaként szolgáló érme hol és mikor készülhetett.

Eme ellentmondások magyarázatára a témával foglalkozó numizmatikusok, régészek és történészek több érdekes, néha már különös elméletet fogalmaztak meg. Györfly György szerint az tárgyalt érme utánveret, a hátlapi felirat pedig a REGIA CIVITAS torzult, értelmetlen változata, amely nem alkalmas arra, hogy abból helynévre következtessünk.²⁸ Kupa Mihály úgy véli, az érmét István koronázására verték német pénzverők, a

²⁶ Bartoňková, D. et al.: *Magna Moraviae*, III. 376.

²⁷ Brita Malmer – Lars O. Lagerqvist (ed.): *Corpus Nummorum Saeculorum IX–XI qui in Suecia repertis sunt* (3. Skane, 4.) Stockholm, 1987. 322–344.

²⁸ Vera Hatz: Die ungarischen Münzen in den schwedischen Funden den Wikingerzeit. In: Otto Brunner (ed.): *Festschrift Hermann Aubin zum 80. Geburtstag*, Wiesbaden, 1965. 142–150.

magyar király udvartartásának vagy Gizella királynénak a megrendelésére. A pénzverők az érme hátlapján az általuk ismert magyar város, Pozsony egyházi, latin nevét jelenítették meg.²⁹ Rádóczy Gyula – visszatérve Vera Hatz által is felvetett ötlethez – Břeclavhoz kötötte az érmét. A Thaya és Morva összefolyásánál elhelyezkedő várat szerinte 1018-ban I. István I. (Bátor) Boleszláv lengyel fejedelemtől (992–1025), 1030-ban pedig II. Konrád császártól (1024–1039) szerezte meg. Rádóczy szerint az érmét a meghódított város verethette István tiszteletére, de felvetette azt is, hogy István nagybátyja, Prokuj volt az érme kibocsátója. Merseburgi Thietmar krónikája szerint ugyanis Bátor Boleszláv Prokujra egy várat bízott a lengyel-magyar határvidéken, mely Rádóczy szerint éppen Břeclav lehetett.³⁰ Rádóczy elmélete mellett kiállt Bóna István is, aki rámutatott, hogy a *Hildesheimi Évkönyvek* is királyként szólnak Gyuláról, aki a keresztségben nagyapja után akár a Stephanos nevet is kaphatta.³¹ Gedai István kezdetben elfogadva Huszár véleményét azon az állásponton volt, hogy az érme Magyarországon kívül készült utánveret. Ennek következtében eleinte Rádóczy elképzeléséhez is bizalmatlansággal fordult, de később megfontolásra érdemesnek ítélte a feltételezést, hogy a H3 érmét – amelyet ekkor már nem tartott utánveretnek – Břeclavban verték. Miután pedig Jiří Šejbaltól tudomást szerzett egy Přerovban működő pénzverdéről, új feltételezéssel állt elő. Eszerint István 1030-ban II. Konrád császár felett aratott győzelme után hatalmát Morvaország egy részére, többek között Přerovra is kiterjesztette, és az újonnan megszerzett területek feletti hatalma reprezentálásának céljával verette az említett érmekeket.³² A külföldi kutatók közül Christian Turnwald azt feltételezte, hogy a verőötvet 1014–1016/17 között Regensburgból vagy Salzburgból „kölcsönzött” pénzverők készítették el kizárólag külkereskedelmi forgalom számára.

A pénzverde helyeként tehát Pozsony mellett a bulgáriai Preszlav, a morvaországi Břeclav, valamint Přerov is szóba került. A bulgáriai Preszlav városát semmiképp sem tudjuk István pénzverésével kapcsolatba hozni, de Břeclav története sem szolgálhat alappal a kérdéses érméken található PRES LAVVA CIV(itas) felirattal történő azonosításra. A várostól 4 km-nyire délre található Pohansko elnevezésű terület morva-kori erődjét a honfoglaló magyarok pusztították el. A mai Břeclav a már említett I. Břestislav uralkodása alatt épült csak ki, akitől egyébként nevét is kapta.³³ A legrégebbi írásos forrásokban található *Bratyzlawe* illetve *Bratislauie* megegyezik I. Břestislav forrásokban található névalakjával, és csak később rövidült a Břeclav alakra.³⁴

²⁹ Kenneth Johnsson: *Hungarian Coins from the Viking Age Found in Sweden – Svédországban feltárt magyar pénzek a viking korból. Numizmatikai Közlöny*, 100–101 (2001–2002) 63–69.

³⁰ Huszár Lajos: *Bemerkungen zur Frage der ersten ungarischen Münzen. Numizmatikai Közlöny*, 64–65 (1965–1966) 29–31.

³¹ Györffy György: *István király és műve*. Budapest, 1977. 340.

³² Kupa Mihály: I. István magyar király pénzverése. *Numizmatikai Közlöny*, 74–75 (1975–76) 21–22.

³³ Rádóczy Gyula: A „BRES LAVVA CIVITAS” dénárral kapcsolatos gondolatok. *Az Érem*, 60 (1984) 8–11.

³⁴ Bóna István: *Bírálat Kovács László, A kora Árpád-kori magyar pénzverésről c. doktori értekezéséről*. Kézirat. Budapest, 1995.

A Gedai által feltételezett Přerov valóban kiemelt jelentőségű hely volt a 11. század első évtizedeiben, amennyiben Bátor Boleszláv morvaországi központjának számított. Ezt elsősorban régészeti adatok támasztják alá. Ilyen a dendrokronológiai kutatás szerint 1006 körül – tehát Boleszláv írásosan adatolható morvaországi uralmának idején – kiépített föld-faszerkezetű várfal, de az itt talált kerámiát ért lengyel hatás, illetve egyéb leletek is erre utalnak. A magyar uralom azonban valószínűleg nem terjedt 1030 után sem a közép-morvaországi központig. Annak sincs jele, hogy a várat valaha is Preslavának nevezték volna. Ezt Gedai csak egy itt talált verőtőn szereplő BRACIZLAVS felirat alapján gondolta. A felirat azonban ebben az esetben is I. Břetislavhoz köthető, aki a morvaországi Přemyslida várrendszer kiépítéséig a lengyelektől elfoglalt központokból igazgatta Morvaországot, és valószínűleg pénz is veretett itt. A verőtőn ábrázolt kéz és kereszt motívumok szintén nem utalnak magyar kapcsolatra, előképei II. Boleszláv cseh fejedelem (967–999) prágai veretei lehettek.³⁵

Nem valószínű az sem, hogy a H₃ érmékkel István az 1030-ban megszerzett morvaországi területei feletti uralmat akarta volna reprezentálni. Ellentmond az elméletnek az ismert érmék 1030, illetve 1018 előtti Skandináviába kerülése is. A H₃ érmék nem fordulnak elő István Morvaországban talált nagyszámú pénzei között. Morvaországban ugyanis a Piast-uralom végétől az 1060-as évekig magyar pénzek voltak a szinte kizárólagos fizetőeszközök. Ennek okát azonban inkább a rendszertelen és főleg külkereskedelmi céllal kibocsátott morvaországi pénzverésben kell keresni, és nem a morva részek feletti magyar uralomban.³⁶

Prokuj gyula azonosítása a H₃-érméken szereplő SPANVS RE(x)-szel erősen hipotetikus. Ha be is bizonyosodna ez a feltevés, abban az esetben sem volna okunk a pénzverde helyét Morvaországba helyezni. Boleszláv Morvaországot elsősorban az említett Přerovból ellenőrizte, illetve kisebb őrségeket állomásoztatott még Výchov, illetve Kylešovice környékén.³⁷ Egyik hely sem azonosítható a Boleszláv által Prokujnak átengedett várral, amit – Thietmar tudósítása szerint – István még 1018 előtt visszafoglalt. Az említett várakban ugyanis még akkor is lengyel őrség volt, amikor Ulrik cseh fejedelem (1012–1033) újra kiterjesztette a Přemyslidák hatalmát Morvaországra és foglyul ejtett lengyelek százait adta el Magyarország irányába.³⁸ Érdekes azonban, hogy a pozsonyi Lipót-kapunál feltárt 11. század elejére datált falszakasz szerkezete hasonlóságot mutat a přerovi sáncrendszerrel.

³⁵ Gedai István: Saint Stephen's Coins – Szent István pénzei. *Numizmatikai Közlöny*, 100–101 (2001–2002) 35–43.; Uő.: Where was the (P) "RESLAVVA CIV" (itas) Coin Minted? *Sborník Národního muzea v Praze, řada A – Historie*, 61 (2007) 25–31.

³⁶ Ladislav Hosák: Od nejstaršího pramenného údobí do husitských válek. In: Metoděj Zemek (ed.): *Břeclav – Dějiny města*. Břeclav, 1968. 46.; Zdeněk Měřínský: Hradisko Břeclav-Pohansko a počátky Břeclavského hradu. *Archaeologia Mediaevalis Moraviae et Silesiana*, 1 (2001) 71–90.

³⁷ A Bratylawe alak egy 1046-ra keltezett, de 12. században hamisított oklevélből ismert (Gustav Friedrich [ed.]: *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*. I–VII/6. Praha, 1904–1907. I. 382. sz.), a Bratislavie alak azonban már Ottó olmützi herceg 1076-ban keltezett hiteles okleveléből származik (Uo. I. 79.).

³⁸ Čeněk Staňa: Přerov – eine Burg des Boleslaw Chrobry in Mähren. In: *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*. Bonn, 1998. 49–69.; Uő.: Dva unikátní raně středověké nálezy z Přerova na Moravě. *Kožený svršek boty a olovené mincové závaží. Archeologické rozhledy*, 51 (1999) 761–774.

Mindkét helyen kimutatható az ún. horgas kapcsolású kazettás sánctechnika, amely egyértelműen a 10–11. századi lengyel várépítészetre jellemző, Magyarországon pedig Pozsonyon kívül eddig nincs ismert példája.³⁹ Ha Pozsonyt azonosítanánk Prokuj gyula váraként, más értelmezést kapna Gallus Anonymus 12. század elején írt krónikájának – magyar történeszek által eddig megbízhatatlannak ítélt – megjegyzése arról, hogy Boleszláv a Dunáig terjesztette ki hatalmát. Hogy ezeknek az eseményeknek van-e valami kapcsolata a H3 érmék veréséhez, az írásos források hiánya miatt aligha állapítható meg.

A H3 érmék Pozsonyhoz kötésével szemben még mindig az a legfőbb érv, hogy „nehezen képzelhető el, hogy a 11. században, amikor az egész egyházi és hivatalos nyelv Magyarországon minden vonatkozásban a latin volt, a verdehelyet szláv névvel jelezték volna a pénzekben.”⁴⁰ Szlovák részről viszont gyakran éppen a szláv elnevezést tartják döntőnek a nagymorva központ és a magyar ispánsági vár közötti kontinuitás bizonyítékaként: „I. István pozsonyi dénárja (bratislavský denár) nemcsak fontos numizmatikai ritkaság, az első magyar (uhorský) király legrégibb, Pozsonyban (v Bratislave) vert dénárjaként, de egyben fontos nyelvészeti és történelmi bizonyítéka is Pozsony (Bratislava) szláv jellegének. Azon források közé tartozik, melyek megőrizték az eredeti történelmi elnevezését és ezzel a nagymorva tradíció erejét hosszan Nagy Morávia bukása után is az új államalakulatban – Magyarországon (v Uhorsku).”⁴¹

I. István korának pénzverője aligha idegenkedett a szláv elnevezésektől annyira, mint a 20. század magyar numizmatikusai, de bizonyosan távol állt tőle a nagymorva tradíció megőrzésének szándéka is. Érdemes leszögezni azt is, hogy a *Preslava civitas* nem szláv alak, de a bajor nyelvi közegben használt *Preslavasburg* elnevezés latin fordítása. Ahogy arra már közel egy évszázada Melich János rámutatott: „Az *Annales Altahenses Preslawaspurch* neve német és nem cseh név, épp úgy nem cseh vagy szláv név, ahogy nem szláv helynév a magyar Szentlászlóvára ~ Lászlóvár, bár a magyar szent szó is, meg a László név is szláv eredetű a magyarban.”⁴² A *Preslava* alak végződése ugyan szláv helynév benyomását keltheti, de éppúgy lehet latinizálódás jele is. Ha figyelembe vesszük, hogy Regensburgot REGINA CIVITAS, illetve RATISPONA CIV(itas), Augsburgot

³⁹ Jiří Šejbal: Die Bedeutung der ungarischen Denare des 11. Jahrhunderts in den Münzfunden in Mähren – A 11. századi magyar dénárok jelentősége a morvaországi pénzleletekben. *Numizmatikai Közlöny*, 100–101 (2001–2002) 58.

⁴⁰ Martin Wihoda: *Morava v době knížecí 906–1197*. Praha, 2010. 107–109.

⁴¹ „Bracizlaus cum nova nupta, patre salutato duce Oudalrico, recta via proficiscitur in Moraviam. Nam antea pater sibi totam illam terram tradiderat in potestatem, fugatis cunctis de civitatibus Poloniis, ex quibus multos comprehensos, centenos et centenos ordinatim catenatos vendi iusserat in Ungariam et ultra.” CFH I. 801.; Morvaország Ulrik fejedelem általi meghódítására valamikor 1018 és 1029 között került sor. A prágai történészek rendszerint az 1018-hoz közeleli, a morvaországiak a későbbi időpontok mellett foglaltak állást. Vö. Wihoda, M.: *Morava*, 109–110.

⁴² Tatiana Štefanovičová: Bratislavský hrad od 10. do 12. storočia. In: Šedivý J.: *Brezalauspurc*, 393–394.; A magyarországi kazettás szerkezetű várak belső vázát többnyire csapolták vagy ácsolták. A sáncok tipológiájához ld. Mordovin Maxim: *A várszervezet kialakulása a középkori Magyarországon, Csehországon és Lengyelországon a 10–12. században*. Budapest, 2016. 131–162.

pedig AVGVSTA CIVI(tas) felirattal jelölték,⁴³ aligha meglepő, hogy a Preslavasburgnak nevezett Pozsony a PRESLAVVA CIV(itas) megjelölést kapta. Tekintve, hogy a Poson(ium) elnevezés még aligha gyökereződött meg István uralkodásának kezdetén, ennél megfelelőbb módon aligha illethették a verde helyét.⁴⁴

Nem zárhatjuk ki Pozsonyt arra hivatkozva sem, hogy nem sikerült eddig pénzverde és vasművesség régészeti nyomára bukkanni. A pozsonyi várhegy szikla alapját legkésőbb a késő középkortól kőfejtésre használták fel, a régészeti hagyaték egy része már ekkor megsemmisült. A pozsonyi óváros, valamint a déli lejtőn elterülő Vödric, mely a 8–9. századtól lakott volt, beépítettsége miatt régészetileg csak részben feltárt terület. Alighanem Pozsonyra és a magyar pénzverésre is érvényes Zdeněk Petrůn korai cseh pénzverésről szóló megállapítása: „A 10. századi verőműhely minden bizonnyal nem volt technikai szempontból bonyolult intézmény [...]. Az egész technológia néhány specifikus szerszám és felszerelés birtoklását feltételezte. Ebből kifolyólag a pénzverdét szükség esetén viszonylag könnyen át lehetett helyezni. Nagyobb teret csak a pénzveréshez használatos nemesfém előkészítéséhez kapcsolódó kohászathoz szükséges, helyhez kötött olvasztókemencék igényeltek. Sajnos közvetlen régészeti nyomát a 10–12. századi pénzverésnek eddig nem sikerült Csehországban kimutatni.”⁴⁵

Megfontolásra érdemes körülmény viszont a H₃ érmék magyarországi (kárpát-medencei) sírleletekben való hiánya. Ezt magyarázhatja, hogy a H₃ érmék eleve külkereskedelmi forgalom számára, esetleg hirtelen pénzügyi szükséglet azonnali kielégítésére készültek. Ezekkel a feltételezésekkel szemben távolságtartóan viszonyul a H₃ érmék problematikáját példamutató tárgyilagossággal bemutató Kovács László.⁴⁶ Azonban az éppen kialakuló, előzmények nélküli magyar pénzverés korai időszakában nem lehet egy bevett gyakorlatra hivatkozva elutasítani a felvetést, hogy a királyi központon kívül, a belföldi pénzforgalom kielégítésétől eltérő céllal is sor kerülhetett pénz kibocsátására.

Összegzés

A tanulmány arra igyekezett rámutatni, hogy mind a *Salzburgi Évkönyvek*ben található *Brezalauspurc*, mind az eddig csupán Svédországban talált érméken szereplő PRESLAVVA CIV(itas) felirat elsősorban az *Altaichi Évkönyvek*ben *Preslavaspurch*ként

⁴³ „Es ist schwer vorstellbar, daß im XI. Jahrhundert, als in Ungarn die kirchliche und offizielle Sprache ausnahmslos und in jeder Hinsicht Latein war, die Prägestätte auf den Münzen mit slawischen Namen angegeben worden wäre.” Huszár L.: *Bemerkungen*, 30.

⁴⁴ Jozef Hlinka: *Bratislavská mincovňa*. Bratislava, 1982. 17–18.

⁴⁵ Zdeněk Petrůn: *Problematica pražské mincovny za vlády Boleslava II.* In: Luboš Polanský – Jiří Sláma – Dušan – Třeštík (ed.): *Přemyslovský štát kolem roku 1000*. Praha, 2000. 147–154.

⁴⁶ Kovács László: *A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. Érméleti és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1041) érmeiről*. Budapest, 1997. 62–73.

említett Pozsonnyal hozható kapcsolatba. Természetesen a Pozsonnyal történő azonosítások sem oszlatnak el minden kétséget, a vele szemben megfogalmazott alternatív vélemények azonban rendszerint még több kérdést vetnek fel. A fenti megállapításból kifolyólag a tanulmány írója azon a véleményen van, hogy Pozsony német elnevezése a 9. századból eredeztethető, bár névadója nem feltétlenül a forrásokból ismert Braszlav pannóniai frank helytartóval azonos.

A honfoglalás előtti helynév magyarok általi átvétele és fennmaradása korántsem példa nélkül álló, elképzelhetetlen feltevés. A legismertebb eset a Morávia részeként 9. században említett Dévény (864, *Dowina*) és Nyitra (830 körül, *Nitrawa*) nevének továbbélése. A B/Preslavas(burg) elnevezés fennmaradása a helyi szláv, illetve az újonnan jött magyar lakosság körében azonban ellentmond a nyelvtörténeti törvényszerűségeknek. A nyugati szláv nyelvek említett fejlődése miatt a 9. századi Breszlav(a)nak a 11. századra Braszlav(á)ra kellett volna módosulnia. A magyar nyelvben viszont a szóvégi -ava végződés rövidülésével kéne számolni (9. századi *Nitrawa* – 11. századi *Nitra*). Egyébként sem jellemző, hogy a korabeli német nyelv -burg utótaggal látta volna el az idegenből átvett helyneveket. Ezek szinte kizárólag német keletkezésű elnevezések.

A nyelvi megfontolások tehát inkább a helynév német (bajor) nyelvi közegben történő továbbélését teszik valószínűvé. Pontosabban, a helynév 10. század végén történő felelevenedésével számolhatunk, ami összefügghetett a német-magyar határ keletre húzódásával és a század elején elnéptelenedett vidék újranépesítésével. A Duna felett magasodó vár elnevezésére már csak azért is emlékezhetek, mert ekkor még erősen élhetett a 907-ben lefolyt csata emléke Ezen kívül több adat is arra utal, hogy a bajor kolostorokban, illetve a passauai püspökök és salzburgi érsekek környezetében számon tarthatták a magyar honfoglalás következtében elpusztult jelentősebb egyházi intézményeket.

II. Jenő pápa (824–827) Pilgrim passauai püspök (971–991) által hamisított okleveleiben például megemlékezik a nyitrai egyházzal (*sancta Nitrawensis ecclesia*).⁴⁷ Nem kizárt, hogy a zalavári bencés apátság is annak köszönhette Szent Adorján titulását, hogy Bajorországban számon tartották, hogy a 9. században egy mosaburgi templomban nyugodtak a szent hamvai.⁴⁸ A Preslavasburg elnevezést tehát a Magyarországra jövő, a pozsonyi várhegyen álló, 10. században elpusztult egyházi intézményt számon tartó hittérítők is magukkal hozhatták. Ahogy az István korabeli írásbeliség is a német (bajor) latinság terminológiáját vette át, úgy a bajor minták alapján dolgozó pénzverők is a bajor Preslavasburg latinositott formáját véshtették István Pozsonyban vert érmeinek verőöveire. A német helynév, ha szűk körben meg is honosodott Magyarországon, azonban hamarosan háttérbe szorult a Poson-Pozsony elnevezés mögött, ahogyan feltehetően a kialakuló vármegye népei a várat első ispánja után elnevezték.

⁴⁷ Richard Marsina: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. I–II. Bratislavae, 1971. I. 4. sz. 5.

⁴⁸ Tóth Endre: Szent Adorján és Zalavár. *Századok*, 133 (1999) 31–33.

BREZALAUSPURC, PRESLAVA CIVITAS, PRESLOWASPURCH. ABOUT THE ORIGIN OF THE NAME OF PRESSBURG

This paper discusses the origin of the German name of the medieval Hungarian town and castle Pressburg (Pozsony, now Bratislava capital city of Slovakia) and its first mentions in the sources. The initial discussion focuses on whether the location *Brezalauspurc*, where according to the *Annals of Salzburg* in 907 an important battle was fought between Hungarians and Bavarians, refers to Pressburg. The next question for which the paper is seeking an answer is regarding where the coins of king Saint Stephan (997–1038) bearing the legend PRES LAVVA CIV(itas) were struck.

The author's opinion is that the name *Brezalauspurc* referred to the later Pressburg which around 907 had a fortress with the control over the important crossing over the River Danube built by Franks or Moravians. We know that the name Pressburg is a shorter version of the original *Preslawaspurch*, as it was referred to by the 11th century source, the *Annales Altahenses*. It is much more likely that this name is originated in the 9th century before the Hungarian conquest, than in the beginning of the 11th century. There is also an alternative opinion which suggests that *Brezalauspurc* might have been the name of the Carolingian center south of the Lake Balaton governed by Brazlavus, vassal of Arnulf of Carinthia, king of East Francia (887–899). The center had been formerly named for its rulers, Pribina or his son Kocel (*civitas Priwine, castrum Chezilonis*), but after the second half of the 9th century was called *Mosaburg* (Swamp Castle) or its Latin or Slavic equivalent in every relevant source.

Contrary to many Hungarian numismatists and historians, the author thinks that the legend PRES LAVVA CIV(itas) on the coins of Saint Stephen known only from hoards in Sweden means Pressburg. The alternative recommended locations (Preslav in Bulgaria, Břeclav and Přerov in Moravia) had no connection with Stephen. The inscription is furthermore the exact Latin translation of the German name *Preslawaspurch*, known from the mentioned *Annals of Niederaltaich*. The technology of minting these coins was of course different to those produced in the central royal mint. There are some theories as to why was these coins minted, but we know too little about the beginnings of Hungarian minting to find out the real circumstances. But there is no question that *Preslava civitas* was the Latin name for Pressburg at the beginning of the 11th century. During the 11th century, the name of the castle changed to Pozsony in the vernacular Hungarian language and *Poson* later *Posonium* in Latin sources, but the German language preserved the memory of its former name.

Keywords: East Francia and neighbours, Hungarian conquest, medieval coinage, King Saint Stephen

Az ócsai premontrei prépostság régészeti kutatása*

Bevezetés

A PEST MEGYEI, Budapesttől délre elhelyezkedő Ócsa község központjában magasodó, jelenleg református templomként működő premontrei bazilika a 13. századi építészeti örökségünk egyik remeke. Az épület jelentőségére, mind építészeti, mind pedig történeti szempontból már korán felfigyelt a kutatás. Ócsa¹ története szorosan összeforrt a prépostságéval. Ellenben nem tisztázott az a kérdés, hogy a prépostság hívta-e életre a települést,² vagy pedig a premontreiek már egy létező település mellé telepedtek-e le.³ Annyi bizonyos, hogy a prépostság helyének kiválasztása nem tekinthető véletlenszerűnek, hanem megfelelően a rendi elvárásoknak az épületegyüttes forgalmas helyen, vagyis a Pestet Kecskeméttel, illetve Szegeddel összekötő út dunai átkelője közelében épült fel.⁴ A premontreiek rendi kötelezettségeik teljesítésének megkönnyítése végett előszeretettel települtek közlekedési csomópontok, vásáros helyek vagy átkelőhelyek mellé.⁵ Ennek köszönhetően tevékenyen részt vehettek a rend egyik fő tevékenységéül választott prédikálásban, plébániaként való működésben. Ezt egészítette ki hiteleshelyként való működésük is, amely tevékenység kifejezetten magyar sajátosságnak tekinthető.⁶

* Köszönet illeti Valter Ilonát, aki értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

¹ A település a középkor alatt végig Pest megyéhez, illetve a váci egyházmegyéhez tartozott, ld. F. Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Budapest, 2000. 48.

² Horváth Lajos: *Ócsa (Száz magyar falu könyvesháza)*. Budapest, 2000. 10.

³ Bártfai Szabó László: *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig*. Budapest, 1938. 437.; Erdélyi Zoltánné – Sisa Béla – Wirth Péter: *Népi műemlékek védelme. Magyar Műemlékvédelem, 7 (1971–1972)* 197., 310.

⁴ Makkai László: *Pest megye története*. In: Dercsényi Dezső (szerk.): *Pest megye műemlékei*. I–II. Budapest, 1958. I. 85.

⁵ Kovács Imre Endre – Legeza László: *Premontreiek. Szerzetesrendek a Kárpát-medencében*. Budapest, 2002. 33.

⁶ Ha az ócsai prépostság foglalkozott is hiteleshelyi tevékenységgel, akkor azt a 1351. évi III. törvénycikk bizonyára megszakíthatta, amely rendelkezése alapján a 12 tagnál kevesebb szerzetessel bíró prépostságok nem állíthatnak ki oklevelet birtokügyekben, s mivel az ügyek többsége birtokügy volt, a nevezett törvény a legtöbb prépostságnak ellehetetlenítette a hiteleshelyi tevékenységét. Az ezt megerősítő 1492. évi XLVI. törvénycikkely már legkevesebb hét rendtaggal bíró prépostságoknak még engedte az ez irányú tevékenységet. Kovács I. E. – Legeza L.: *Premontreiek*, 22.; Koszta László a Pest megyei

Kutatástörténet

Dvornikovich Mihály váci püspök (1689–1705) 1675. évi, a reformátusoktól visszafoglalandó templomokkal kapcsolatos jelentésében számol be az ócsai templom állapotáról, mely szerint az ócsaiaknak van igen szép, de földetlen katolikus templomuk, amiben azonban a kálvinista lelkész prédikál.⁷ Hasonlóképpen emlékezik meg a templomról Berkes András püspökhelyettes is, aki 1702-ben tartott kánoni látogatása során tekintette meg az épületet.⁸ Ezt követően Bél Mátyás 1737-ben kiadott művéből értesülünk a templom állapotáról: „Ez a templom egy dicső és költséges épület, mert csupa faragott kőből készült. [...] de csak sanctuariuma vagy befedve, a többi része pusztán áll.”⁹

1833-ban Tessedik Ferenc három müncheni építész véleményére hagyatkozva az épületet Szent István korabelinek nyilvánította.¹⁰ Az 1862-ben megjelent dolgozatában Ipolyi Arnold az érett román és az átmeneti stílus magyarországi építészetének (12. század második felétől a 13. század végéig) egyik példajaként értékeli az épületet.¹¹ Elsőként állapítja meg, hogy az ócsai templom a premontrei prépostsághoz tartozott.¹² Rómer Flóris négy évvel később az *Archaeologiai Közleményekben* említi meg az ócsai református templomot mint egy késő román stílusban a 13. század első felében emelt épületet.¹³ A 13. század közepére tehető, átmeneti stílusban megépült templomként határozta meg többek között Henszlmann Imre, Pulszky Ferenc, Borovszky Samu, Forster Gyula, Genthon István és Rados Jenő is.¹⁴

Tandor Ottó a templom első restaurátoraként, az általa a 13. század közepe tájára keltezett templom helyreállítására nézve két tervet is készített, amelyeket 1895-ben tett közzé. Véleménye szerint az első tervet akkor alkalmazná, ha a cél csupán a konzerválás

premontrei prépostságok egyikénél sem feltételezett hiteleshelyként való működést, hiszen a terület székes- és társaskáptalanjai (az esztergomi, váci és veszprémi székes-, valamint a fehérvári és óbudai társaskáptalan, illetve fehérvári keresztes konvent) ezt a feladatot teljes mértékben ellátták. Koszta László: Egyház és intézményei a középkori Pest és Pilis megyében. In: Zsoldos Attila (szerk.): *Pest megye monográfiája*. I/2. Budapest, 2001. 195–222.

⁷ Nagy Iván: Berkes András váci nagyprépost és kora. *Magyar Sion*, 7 (1869) 161–182.

⁸ Nagy Emese: Ócsa. In: Dercsényi Dezső (szerk.): *Pest megye műemlékei*. I–II. Budapest, 1958. I. 574–575.

⁹ Matthias Bél: *Notitia Hungariae novae historico-geographica*. Viennae, 1737. III. 159–160.; Tessedik Ferenc: Az ócsai és a demsusi régi egyházakról. A *Magyar Tudós Társaság Évkönyvei*. II. kötet, II. Osztály, *Értekezések*, 5 (1833) 114–119.

¹⁰ Tessedik F.: *Az ócsai és a demsusi*, 115–118.

¹¹ Ipolyi Arnold: *A középkori emlékszerű építészet Magyarországon*. Pest, 1862. 14–15.

¹² Ipolyi Arnold: *A középkori emlékszerű építészet Magyarországon*. *Budapesti Szemle*, 14 (1862) 72–107.

¹³ Rómer Flóris: Adalékok a magyar régészeti irodalomhoz. *Archaeologiai Közlemények*, 6 (1866) 114.

¹⁴ Henszlmann Imre: *Műrégészeti kalauz, különös tekintettel Magyarországra*. II. *Középkori építészet*. Pest, 1866. 19.; Pulszky Ferenc: Régészeti emlékek az Alföldön. H. n. 1891. 149–164.; Borovszky Samu: *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye*. I–II. Budapest, 1900. I. 103.; Forster Gyula: *Magyarország műemlékei*. I–IV. Budapest, 1905. I. 33.; Genthon István: *Magyarország művészeti emlékei*. I–II. Budapest, 1959–1961. II.; Rados Jenő: *Magyar építészettörténet*. Budapest, 1975. 69–70.

lenne, a második ugyanis a teljes helyreállítást célozza meg.¹⁵ Petrik Albert szerint a tatárjárás megszakíthatta az építkezést, ezért a szentélyek csak a 13. század utolsó éveiben készültek el. A főhajót szerinte falának külső részét támasztó pillérek hiányában nem boltozták, de a mellékhajók esetében csúcsíves keresztboltozatot feltételezett. A nyolcszögű oszlopokkal kapcsolatban pedig megállapítja, hogy az eredeti pillérkötegeket körülfalazták.¹⁶ A pillérkötegeket ugyancsak körülfalazottnak véli Éber László¹⁷ és Szőnyi Ottó,¹⁸ nemkülönben Gerevich Tibor¹⁹ is.

Szabó László az épületen az átmeneti stílus jegyeit fedezte fel, amelynek építését a gótikus elemek, úgymint a polygonális szentélyzáródás, erős támpillérek, valamint a csúcsíves frízpárkányok alapján nem lehet a 13. század második negyedénél korábbra helyezni. Már ekkor úgy gondolta, a boltozat és a pillérek fejezetének hiányos volta alapján, hogy az építésnél tervmódosítás történhetett. A támpillérek elhelyezkedése (a főhajónak nincs támja) és magassága alapján pedig megállapította, hogy a főhajót eredetileg sem boltozták be, de a mellékhajókat szerinte tompa csúcsíves boltozattal fedték, amelynek beomlását követően a két mellékhajó lapos mennyezetet kapott.²⁰ Möller István az 1921-ben Ócsán tartott előadásában bírálta a templom korábbi helyreállítási munkálatait, külön kiemelve a Tandor Ottó-féle rekonstrukciót. Megállapítja, hogy a szentélyek magas fala eredeti középkori megoldás volt. Felvázolta a templom építéstörténetét, mely alapján a templom építését a 12. század utolsó évtizedeire helyezte, ezt pedig további négy építkezés követte.²¹

Gerevich Tibor szerint a kőfaragványok alapján az ócsai templom megépítését III. Béla esztergomi építkezései inspirálták. Az esztergomi bazilikából származó töredékeken is megfigyelhető indás, szőlőfürtös ornamentika alapján az ócsai templomot a 13. század első felére keltezte. A hajókat véleménye szerint boltozták.²²

Az 1930-as évek végén Csányi Károly és Lux Géza vezetése alatt építészhallgatók felmérték az egész épületet. Emellett a két szerző a helyszínen tett számos megfigyelése jelentős mértékben előremozdította a kutatást.²³ Utalva a Möller István által felállított elméletre, megállapítják, hogy nem lehet konkrét építési korokat meghatározni, de véleményük szerint az építkezés legnagyobb része még a tatárjárás előtt elkészült, mely után

¹⁵ Tandor Ottó: Az ócsai templom restaurálása. In: *A Magyar Mérnök és Építészegylet Közlönye*, 29 (1895) 1–9.

¹⁶ Petrik Albert: Magyarország román kori építőművészetéből. II. közlemény. *Budapesti Építőmesterek, Kőműves-, Kőfaragó- és ács mesterek Évkönyve*, 8 (1912) 149–171.

¹⁷ Éber László: Magyarország Árpád-kori művészete III. *A Műbarát*, 2 (1922) 121–138.

¹⁸ Szőnyi Ottó: *Régi magyar templomok*. Budapest, 1933. 16., 190–191.

¹⁹ Gerevich Tibor: *Magyarország román kori emlékei*. Budapest, 1938. 117.

²⁰ Szabó László: *Az Árpád-kori magyar építőművészet*. Budapest, 1913. 220–232.

²¹ Möller István: Az ócsai templom. *Építőipar-Építőművészet* (1921. november 15. és december 21.) 144–146., 152–154.

²² Gerevich T.: *Magyarország román kori*, 63., 65., 117.

²³ Csányi Károly – Lux Géza: Ócsa. Református templom. Építészhallgatók középkori építészeti felvételei. *Technika*, 20 (1939) 51.

már csak kisebb helyreállítások történtek.²⁴ Habár a templombelső kialakítása boltozásra alkalmas volt, a szerzők elképzelhetőnek tartják, hogy azt, különösen a főhajót, sohasem boltozták be. A mellékhajók esetében a hevederívek megléte alapján azon az állásponton voltak, hogy biztosan be voltak boltozva. Ők is felhívják a figyelmet az esztergomi építkezések és Ócsa közötti kapcsolatra a kapuzat, illetve a fejezetek mellett a hevederív profilja alapján. Elsőként állapítják meg, hogy a nyolcszögű pillérek egykorúak a pillérkötegekkel és hogy ezek nem estek át átfalazáson.²⁵ A templom alaprajzának vizsgálata alapján feltételezték, hogy a templomot eredetileg egy boltszakasszal hosszabbra tervezték, ugyanis sem a tornyok belső sarkait alátámasztó pillérek, sem a tornyok alapfalai nem vastagabbak, miként az elvart lenne. Abból, hogy a déli kapu díszesebb volt, arra következtettek, hogy a kolostor északra lehetett.²⁶

A román építészetben szokatlan erőteljes támpillérek alkalmazása alapján, amely a gótika előszeleként értelmezhető, a szerzőpáros a templom építésének befejezését a 13. század közepére teszi.²⁷

1958-ban Nagy Emese összefoglalta a történeti adatokat, s a templom részletes leírását is közzé tette.²⁸ Tóth Melinda 1974-ben megfogalmazott megállapításai szerint a Szent László-legenda legkorábbi fennmaradt emléke az ócsai. Az ócsai freskókat a 13. század utolsó negyedére keltezi.²⁹ Guzsik Tamás a csütörtöki templom román kapuzatának 1975-ben történő vizsgálata kapcsán megállapította, hogy az 1230-as években keletkezett ócsai templom kapuzatai (1. ábra), mind szerkezetének, mind részleteinek alapján, erős esztergomi hatásról tudósítanak.³⁰

Dercsényi Dezső és Zádor Anna az alapítás idejét 1200–1225 közé teszik.³¹ Marosi Ernő megállapította, hogy a kora gótikus stílusjegyeket a II. kalocsai székesegyház 1210 körüli építkezései közvetítették egyenesen Pilisszentkeresztről és Esztergomból.³² Továbbá úgy véli, hogy az ócsai templomot 1210 után kezdték el építeni, de az épület csak a 13. század harmadik évtizedében készült el.³³ Kozák Károly feltételezése szerint az ócsai templomot Imre király alapította, s építésének idejét 1200–1225 közé tette.³⁴ Neumann Tibor elsőként hívja fel a figyelmet a főúri alapítás lehetőségére. Közvetett bizonyítékokra támaszkodva megállapítja, hogy a prépostságot 1388 előtt, valamikor a 14. század folyamán elhagyták

²⁴ Uo. 53., 154–155.

²⁵ Uo. 54–56., 116., 151–155.

²⁶ Uo. 114–115.

²⁷ Uo. 116.

²⁸ Nagy E.: Ócsa, 574–590.

²⁹ Tóth Melinda: *Árpád-kori falfestészet*. Budapest, 1974. 89–91., 109., 163–166.

³⁰ Guzsik Tamás: A csütörtöki román kapuzat. *Építés–Építészettudomány*, 7 (1975) 341–355.

³¹ Dercsényi Dezső – Zádor Anna: *Kis magyar művészettörténet*. Budapest, 1980. 43.

³² Marosi Ernő: Magyarországi művészet a 12–13. században. *Historiográfiai vázlat és kutatási helyzetkép. Történelmi Szemle*, 23 (1980) 124–149.

³³ Marosi, Ernő: *Die Anfänge der Gotik in Ungarn*. Budapest, 1984. 122., 154.

³⁴ Kozák Károly: Korai sokszögzáródású templomok megjelenése az ország középső és nyugati részén. *Magyar Műemlékvédelem*, 9 (1984) 73–114.

a szerzetesek, de a templom plébániaként tovább működött egészen a török hódoltság időszakáig.³⁵ F. Romhányi Beatrix az ócsai premontrei prépostság alapítását II. Andrásnak tulajdonítja, így alapításának idejét 1210–1235 közé tehetjük. Megszűnésének az idejét, kapcsolatba hozva a török hódítással, 1541-re teszi.³⁶ Horváth Lajos a 2000-ben kiadott helytörténeti munkájában a prépostság alapítását III. Bélához köti, a 12. század utolsó negyedére keltezte az alapítást. Véleménye szerint a 15. században a plébánia vezetését a szomszédos csöti pálos kolostor szerzetesei látták el.³⁷ Koszta László szerint a prépostság valószínűleg II. András alapítása lehetett, s a templom építésének kezdetét 1210 körüli évekre helyezi.³⁸ Buzás Gergely úgy véli, hogy a 13. század első harmadában felépülő ócsai prépostság építészeti részletei alapján a pilisszentkereszti építkezéseken keresztül kapcsolódik az esztergomi kora gótika építészetéhez. A régészeti eredmények birtokában már kijelenti, hogy „a ma álló épület [...] az 1234-ben említettel azonos.”³⁹

Szisztematikus régészeti kutatásra, amely a falkutatásra is kiterjedt, 1986-tól 1992-ig került sor az Országos Műemléki Felügyelőség által végzett helyreállítás előkészítéseként. A régészeti feltárás Juan Cabello és Csengel Péter vezetése alatt történt. A munkában művészettörténeti szakértőként Lukács Zsuzsa is részt vett, aki 1986-ban elkészítette a kutatást megelőző elődokumentációt.⁴⁰ Az ásatás kiterjedt a templombelsőre, a templomot körülölelő 17. századi kerítőfalon belüli területre, azaz a templomkertre, valamint a kolostor és a hozzá tartozó gazdasági épületek kutatása céljából a templomtól északra található Kálvin utca 1., illetve 3. szám alatti telkekre (2. ábra).

A prépostság története a régészeti adatok és az írott források tükrében

A történelem viharai az ócsai prépostságot sem kímélték, ugyanis az alapítás körülményeit rögzítő dokumentumai elvesztek, elpusztultak. Így jelenleg sem az alapítás ideje, sem pedig az alapító személye nem ismert. Az ócsai prépostságot elsőként az 1234-ben keletkezett ún. *ninivei katalógus* említi, mely szerint Ócsa a jászói prépostság filiájaként jött létre, és a titulusa Boldogságos Szűz Mária volt. Habár a tanulmányban közölt további három katalógus már Váradhegyfok filiájaként említi a prépostságot, Oszvald Ferenc szerint csak az első katalógus számít hitelesnek, mivel azt a Prémontreből kül-

³⁵ Neumann Tibor: *Az ócsai premontrei prépostság története a középkorban*. (Kézirat) Köszönettel tartozom Neumann Tibornak, amiért kéziratát felhasználhattam.

³⁶ F. Romhányi B.: *Kolostorok és társaskáptalanok*, 48.

³⁷ Horváth L.: *Ócsa*, 10., 22., 100., 128.

³⁸ Koszta L.: *Egyház és intézményei*, 195–222.

³⁹ Buzás Gergely: Pest megye középkori művészeti emlékei. In: *Pest megye monográfiája*, 223–254.

⁴⁰ Köszönettel tartozom Juan Cabellónak, amiért az ásatási dokumentációt, illetve a leletanyagot a rendelkezésemre bocsátotta. Ásatási alaprajz, 1986–1992 (Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ [a továbbiakban: FNÖVK], ltsz. 80550); Ásatási napló és jelentés 1986–1992 (FNÖVK ltsz. 25452., 25630.).

dött vizitátor is ellenőrizte.⁴¹ A legújabb kutatások szerint a 12. század végén – 13. század elején alapított⁴² jászói prépostság betölthette ugyan az anyakolostor szerepét, de a tatárjáráskor elszenvedett veszteségei miatt talán annyira elszegényedett, hogy az ócsai leányegyháza Váradhegyfok alá került.⁴³

Az ócsai prépostság esetében a királyi alapítás ugyanúgy feltételezhető, mint a nemzeti vagy főúri kezdeményezés. A királyi alapítás mellett foglal állást Lukács Zsuzsa, Juan Cabello és Csengel Péter, akik arra hivatkoztak, hogy ebben az időszakban Pest megye déli területe királyi birtok volt, s világi nagybirtok a középkor folyamán nem alakult ki ezen a területen.⁴⁴

Neumann Tibor vetette fel először annak a lehetőségét, hogy az ócsai prépostság alapítása esetleg magánbirtokoshoz köthető. Elméletét az ócsai prépostságnak a premontrei hierarchiában betöltött szerepére hivatkozva építette fel. Véleménye szerint Ócsa közvetlenül Premontre alá tartozó Váradhegyfok filiájaként megjelenő Jászonak volt a leányegyháza, s ezzel az ócsai prépostság a premontrei hierarchiában háromszoros alárendeltségi viszonyban volt Premontréval. Ezzel kapcsolatban említi a IV. Béla által 1251-ben alapított turóci monostort, amelyet közvetlenül Premontre, illetve az ugyancsak általa előhívott csóti monostort, melyet a turóci alá rendeltek. Ezért úgy véli, hogy ez az alárendeltségi viszony Ócsa esetében inkább a magánalapításra utalna. Neumann elismeri, hogy a falu környékén számos királyi birtokról is szólnak a források, kiegészítve azzal a ténnyel, hogy a szomszédos Fancsal egészen az 1260-as évekig Bár-Kalán nembeli Pósa fia Nána comes birtoka volt.⁴⁵

Alapító oklevél hiányában az ócsai premontrei prépostság alapítási és építési idejének meghatározását segítheti a prépostságra vonatkozó legkorábbi írott forrás – a már említett *ninivei katalógus*⁴⁶ –, illetve az épület jellegének és a részleteinek elemzése. Ez alapján, elfogadva Rómer Flóris,⁴⁷ Pulszky Ferenc,⁴⁸ Gál László,⁴⁹ Gerevich Tibor,⁵⁰

⁴¹ Oszvald Ferenc: Adatok a magyarországi premontreiek Árpád-kori történetéhez. *Művészettörténeti Értesítő*, 6 (1957) 231–254.

⁴² Henrieta Žažová – Michaela Kalinová: *Stredoveké premonštrátske kláštory na Slovensku. Archívny a architektonicko-historický výskum*. Bratislava, 2008. 35.; Oszvald nyomán a kutatás korábban a jászói kolostor alapítását 1171 elé helyezte, mivel az ekkor alapított Garábót a *ninivei katalógus* Jászó filiájaként írta le. Körmendi Tamás kutatásai alapján kiderült, hogy Garáb tulajdonképpen a rieval-i konvent filiája volt, így a jászói alapítás ideje bizonytalanná vált. Oszvald F.: Adatok a magyarországi, 243.; Körmendi Tamás: A premontrei rend megtelepedése az Árpád-kori Magyarországon. *Turul*, 74 (2001) 103–111.; Köszönöm Henrieta Žažovának, hogy a kéziratot a rendelkezésemre bocsátotta.

⁴³ Horváth L.: Ócsa, 25.

⁴⁴ Lukács Zsuzsa – Juan Cabello – Csengel Péter: Az ócsai premontrei prépostság kutatása. *Műemlékvédelmi Szemle*, 1 (1991) 16–19.

⁴⁵ Neumann T.: Az ócsai premontrei, 3–4.

⁴⁶ Oszvald F.: Adatok a magyarországi, 247.; Nagy E.: Ócsa, 574.; Körmendi Tamás: A 13. századi premontrei monostorjegyzékek magyar vonatkozásairól. *Történelmi Szemle*, 43 (2001) 61–72.

⁴⁷ Rómer F.: Adalékok a magyar, 114.

⁴⁸ Pulszky F.: Régészeti emlékek, 161.

⁴⁹ Gál, Ladislaus: *L'architecture religieuse en Hongrie du XIe au XIIIe siècles*. Paris, 1929. 245–247.

⁵⁰ Gerevich T.: *Magyarország románkori*, 63., 65., 117.

Dercsényi Dezső⁵¹ megállapításait, a templom valamikor a 13. század első felében készült el. Ezen időhatár szűkítését célzó kísérletek, így a Dercsényi Dezső, Zádor Anna és Kozák Károly által feltételezett 1200–1225 közé tehető keltezés, nem tekinthető megalapozottnak.⁵² Marosi Ernő azon meglátását, hogy az ócsai templom is megfigyelhető kora gótikus stílusjegyeket a II. kalocsai székesegyház 1210 körüli építkezései közvetítették,⁵³ viszont elfogadhatónak tartom. A templom befejezésének a 13. század harmadik évtizedéhez való kötése véleményem szerint elképzelhető,⁵⁴ különösképpen, ha figyelembe vesszük a Guzsik Tamás által az ócsai kapuzatok 1230-as évekre történő keltezését.⁵⁵ Romhányi Beatrix 1210–1235 közé tehető keltezési javaslata Marosi Ernő munkájára és az első írott forrásra alapozva logikus megoldásnak tűnik,⁵⁶ amennyiben csak az építkezésre vonatkozik. De fontos hangsúlyozni, hogy az alapítás ideje nem feltétlenül azonos az építkezés megkezdésének idejével. Ennélfogva az 1210-es dátum, amely kizárólag az építészeti elemeken alapuló korhatározásra épül, az alapítás idejének meghatározását tekintve, bizonytalanok tartható. Továbbá az első írásos említés sem biztosíték arra vonatkozóan, hogy az épület 1234-re teljes egészében elkészült.

A premontrei prépostsági templom építési helyét megelőzően egy Árpád-kori településrészlet húzódott, amelynek különféle objektumai az ásatás során felszínre kerültek. A templomtól délre elhelyezkedő három, közel négyzet alakú, lekerekített sarkú, valamint döngölt agyagpadlóval ellátott veremház közül kettőben találtak kemencét, amelyek alapján gödörházként funkcionálhattak. A harmadik objektum nem tartalmazott kemencét, ezért valószínűleg valamiféle gazdasági jellegű épület lehetett. Az épületek közelében számos szemétdörm, illetve egy tárolóverem kapott helyett.

A településrészt sövényfállal vagy palánkkal határolt árok övezte, amelynek kisebb-nagyobb szakaszai a templomtól délre és északra is jelentkeztek. Az épületeket a prépostság építése kapcsán hagyták fel, illetve ekkor pusztították el azokat. A területen hagyott kevés fémlelet is arra utal, hogy a lakók tervszerűen hagyták el otthonaikat. A gödörházak betöltéséből előkerült kerámiák – melyek közül nagy számban fordultak elő bográcstördékek is – a 12–13. század fordulójára keltezhetők. Ez a keltezés megfeleltethető a premontrei prépostság 13. század első harmadában történő építésével.

A templom építése előtt a területen az említett Árpád-kori házakat elpusztították, és a talajt egyengették. Így kerülhetett sor egy egységes alapozást követően a háromhajós, keresztházzal ellátott bazilika építésére. Az épületet nyugaton két torony, míg keleten egy fő- és két mellékszentély zárja le. A mellékszentélyek érdekes módon nem a mellék-hajók tengelyében, hanem azoktól északi, illetve déli irányba kissé eltolva a szentélyek között egy kis sikátorszerű hézagot létrehozva épültek meg.

⁵¹ Dercsényi Dezső: *Románkori építészet Magyarországon*. Budapest, 1972. 12., 193.

⁵² Dercsényi D. – Zádor A.: *Kis magyar*, 43; Kozák K.: *Korai sokszögzáródású*, 84–87., 107.

⁵³ Marosi Ernő: *A romanika Magyarországon*. Budapest, 2013. 54.

⁵⁴ Marosi, E.: *Die Anfänge der Gotik*, 122.

⁵⁵ Guzsik T.: *A csütörtöki román*, 348.

⁵⁶ F. Romhányi B.: *Kolostorok és társaskáptalanok*, 48.

Az első járószintként döngölt agyagpadló faltjai jelentkeztek, de a déli kereszthajóban téglapadló maradványai is előkerültek. Valószínűnek tartom, hogy a templomban nagyrészt már a kezdetektől – kivéve például a két sekrestyét, ahol mindvégig döngölt agyagpadló volt – téglapadló húzódott. A téglapadló a templomhajók területén egyforma magasságban, a két mellékszentély területén egy lépcsőfokkal, míg a főszentélyben három lépcsőfokkal húzódott magasabban.

Szokatlan jelenségnek tekinthető, hogy a tornyok alatt az alapozás nem szélesedik ki, melyre már Csányi Károly és Lux Géza is felfigyelt. Feltételezésük, miszerint a templom építése közben tervmódosítás történt, és a tervezett további nyugati boltszakasz nem épült meg, valamint, hogy a tornyokat a tervezettnél egy boltszakasszal beljebb tolták,⁵⁷ az ásatással bizonyóságot is nyert. Kiderült, hogy az északi toronyalapozás építését ugyan elkezdték, de mielőtt befejezhették volna, a már elkészült alapozás szakaszait ki is szedték. A déli toronyalapozás építését pedig már el sem kezdték.

Ezt követően, az alapozásokra kváderfalat emeltek. Kezdetben csak világos és vörös színű kváderkövek váltott rendben történő beépítése által törekedtek egy bizonyos polikrómia kialakítására, majd az ablaknyílások aljától egészen a falkoronáig már egységesen világos színű kváderkövekből épített falszövetet képeztek ki. Ugyanerre a típusú díszítésre való törekvést a templombelsőben is megtalálhatjuk, ahol a hajókat összekötő egyes ívek köveit sakktáblaszerűen helyezték el.

A templomnak csak a szentélyeit, a főszentélyhez tartozó szentélynégyzetet, valamint a sekrestyéket boltozták be. A hajók beboltozását ugyan biztosan tervezték, de azok végül síkmennyezetet kaptak. A boltozás szándékára utalnak a boltozat ívének több helyen is megfigyelt lefaragott indításai, illetve az ettől a megoldástól való hirtelen elállásra utalhat az a szokatlannak mondható jelenség, hogy a pillérkötegeknek a fejezetek felett továbbinduló szakaszait kúpos végződéssel zárták le (3. ábra).

A főszentély északkeleti falába egy 40×80 cm méretű fatokkal ellátott szentségtartó fülkét, mellé pedig egy kettős lóhere alakú fülkét is kialakítottak. A templom nyugati szakaszában, a nyugati pillérpárra támasztva egy karzat is helyet kapott.

A sávalapozások négyzet alakú kiszélesedett szakaszaira váltakozva nyolcszög alakú pilléreket, illetve pillérkötegeket állítottak. Ezek fejezeteit a növényi ornamentika (ún. bimbós, örvényes és egyszerű leveles stb.) jegyében díszítették. A fejezetek faragott elemeit vörös festéssel emelték ki, illetve a kevésbé faragott részekre vörös színű, vékony festéssel különböző leveleket festettek. A kváderfal ekkor kívül-belül vakolatot kapott. A templom külső homlokzatait kevés díszítéssel látták el. A mellékhajók és a kereszthajó északi és déli falának kivételével a többi falszakaszt farkasfogas ívsoros övpárkánnyal díszítették. A templom körül lábazati párkány futott körbe.

A templomba történő bejárást a hívek számára a déli, míg a szerzetesek számára az északi kapun keresztül biztosították. A félköríves lezárású bélletes kapuk kialakítása hasonló, de a templomnak a kolostor felé néző északi homlokzatán kilencel kevesebb

⁵⁷ Csányi K. – Lux G.: Ócsa. Református templom, 114–115.

ablaknyílást képeztek ki. A szerzetesi kórust a hívek számára fenntartott templomhajó nyugati felétől egy szentélyrekesztő választotta el.

Az ócsai prépostságot és prépostjait a középkor során a következő birtokügyek kapcsán említik a források. Egy 1234-től ismert birtokügylettel kapcsolatban merül fel Benedek *Olcha*-i prépost neve, amikor Tádé fia János Érd faluban található birtokát eladta Mihály veszprémi ispánnak. A bizonytalan birtokhatárok miatt ekkor határjárást rendeltek el, amelyről a budai káptalan oklevelet adott ki 1244-ben. Ebben állapították meg a veszprémi ispán Tádé fia János, valamint az *Olcha*-i prépostság birtokainak határait.⁵⁸ 1264-ben a IV. Béla király által alapított csöti premontrei prépostság birtokadományairól, egész pontosan, a határjárásokról beszámoló oklevelek (1264, 1272. évi megerősítés) Ócsa község (*Olcha*) mellett az ócsai monostor (*Houcha*) birtokait is leírják, mivel vele részben határos.⁵⁹ 1270–1272 között az ócsai prépost az érdi birtokok miatt kerül vitás ügybe, amelynek következményeként keletkezett határjárási beszámoló szerint a Berkiek és az Érden lakó *Cheme* és *Joanka* királyi fegyvernökök földje határos az ócsai prépostság földjével.⁶⁰

Az 1320-as monostorjegyzék Ócsa filiáiként említi a pécsi egyházmegyében található Szent Lázár-szigetet, vagyis Kőrösmonostort és a kalocsai egyházmegyei Géderlakát.⁶¹ Neumann Tibor úgy véli, hogy az ócsai prépostság az 1230-as és 1280-as évek között gazdaságilag megerősödhetett, és ez vezetett a két filia alapításához. Az alapításokat már 1294-ben említik.⁶² Körmendi Tamás szerint Géder monostora már legkésőbb 1270 körül állt.⁶³

Az 1280-as évektől 1320-ig a premontrei generális káptalan számos magyarországi monostort cseh- és morvaországi kolostorok alá rendelt, köztük Ócsát is, amely így 1294-ben a lytomis-i monostor alá került.⁶⁴ Még ebben az évben azonban újból Váradhegyfok alá helyezték. I. Károly egyik oklevelét (1307. szeptember 29-én) az ócsai monostor mellett keltezték (*apud monasterium Olcha*).⁶⁵ 1320-ban a Prémontreban tartott generális káptalani ülésen Ócsa két rajnai forintot fizetett, ez alapján a szegényebb rendházak közé kell sorolnunk.⁶⁶ Egy 1388-ban íródott oklevélben Katalin leánygyedét Pál fia Péter feleségének, Erzsébetnek, aki az *Olcha* királyi birtokon lakott, birtokban adták ki.⁶⁷

⁵⁸ Zichy I. 4–5.; Bártfai Sz. L.: *Pest megye történetének*, 6.; Nagy E.: Ócsa, I. 574–590.; Neumann T.: *Az ócsai premontrei*, 2–3.

⁵⁹ Knauz, Ferdinandus et al. (ed.): *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. I–IV. Strigonii–Budapestini, 1874–1999. I. 512.; Bártfai Sz. L.: *Pest megye történetének*, 10–11.; Nagy E.: Ócsa, 574.

⁶⁰ Zichy I. 28.; Bártfai Sz. L.: *Pest megye történetének*, 13–14.; Nagy E.: Ócsa, 574.

⁶¹ Neumann T.: *Az ócsai premontrei*, 4.; Kovács I. – Legeza L.: *Premontreiek*, 41.

⁶² Neumann T.: *Az ócsai premontrei*, 4.

⁶³ Körmendi T.: A 13. századi premontrei, 61–72.

⁶⁴ Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország*, IV. 534.; Horváth L.: Ócsa, 26.; Neumann T.: *Az ócsai premontrei*, 4.

⁶⁵ AOK II. 108., 239.; Spekner Enikő: *Hogyan lett Buda a középkori Magyarország fővárosa? A budai királyi székhely története a 12. század végétől a 14. század közepéig*. Budapest, 2015.

⁶⁶ Horváth L.: Ócsa, 27.

⁶⁷ Bakács István: *Iratok Pest megye történetéhez 1002–1437*. Budapest, 1982. 280–281.; Varga Lajos: *A váci egyházmegye történeti földrajza*. Vác, 1997. 275.

1455-ben Benedek ócsai prépost elcserélte a prépostság érdi birtokait Szécsényi Frank erdélyi vajda fia László birtokával, aki továbbadta azt Keszi Mihály fia Benedek országbírói protonotáriusnak.⁶⁸ Az ócsai premontrei prépostság ekkor veszítette el érdi birtokait, amelyek már valószínűleg az alapítástól kezdve tulajdonában voltak.⁶⁹

A középkor folyamán a templomot érintő nagyobb jellegű építkezésekre, illetve esetleges helyreállításra, átépítésre vonatkozólag nincs adatunk, valószínűleg ilyen nem is történt, de kisebb módosításokkal azonban számolni kell. A főszentélyt a 13. század utolsó negyedében falfestményekkel látták el. Emellett a 15. század során a templom északi falában gótikus *pasztofóriumot* helyeztek el, amelyet belevágtak a falfestmény vakolatába.

Valamikor a 15. század folyamán, esetleg a 16. század első felében a premontreiek elhagyták a prépostságot. Sajnos az írott források nem segítik ennek az eseménynek az időbeli pontosítását és rekonstruálását. A prépostság megszűnését Romhányi Beatrix, s valószínűleg az ő nyomán Kovács Imre és Legeza László is az 1541-es török hadjáratához köti.⁷⁰ Makkai László szerint a 15. század második felétől a kolostort már nem látkák szerzetesek, mivel innentől a források már csak a prépostokat említik.⁷¹ Neumann Tibor pedig felvetette annak a lehetőségét, hogy a kolostort a premontreiek már 1388 előtt, valamikor a 14. század folyamán elhagyhatták, habár megfogalmazása szerint: „Az állítás mellett sajnos csak közvetett érvek hozhatók fel.” Ilyen az említett 1388-as adat, amely alapján Ócsa királyi birtok, bár megjegyzi, hogy a *possessio regalis* nem jelenti feltétlenül azt, hogy nem lehetett a településen egy *possessio monasterialis* is. Továbbá hivatkozik Fegyverneki Ferenc sági prépost (1506–1535) munkájára is, aki talán azért nem fáradozott az ócsai prépostság megújításával, mert már nem is tudta, hogy egykor a premontreieké volt. Az 1455. évi oklevélről úgy véli, hogy ekkor már csak egy Árpád-kori oklevelet mutattak fel a jogi viszonyok tisztázására, amelyet az említett oklevélben rögzítettek.⁷²

Mátyás király 1475-ben a csöti és a zsámbéki premontrei prépostságokat a pálos rendnek adományozta. Ezt követően 1518-ban a csöti perjel tiltakozását fejezte ki a budai káptalan előtt, hogy számos birtokát, köztük Ócsa birtokot az oklevélben megnevezett személyek elfoglalták. Horváth szerint a csöti monostor kezelésébe került az ócsai birtok is, melyen ekkor már a prépostság nem létezett, ezért feltehetően a helyiek lelki szolgálatát a csöti monostor pálos szerzetese(i) végezhették el. Tehát a templom plébániatemplomként működhetett tovább.⁷³

A rétegvizonyok alapján valószínűnek tartom, hogy az ócsai premontreiek már nem éltek meg a török hódítást. Erre utal a templomban megfogható járószintek helyzete. A rétegvizonyok alapján a középkorinak tartott *terrazzo* padló átfut a szentélyrekesztő alapozása felett. Továbbá a déli mellékhajóban található mellékoltár kiszedésének a vonala

⁶⁸ Bártfai Sz. L.: *Pest megye történetének*, 209.; Nagy E.: Ócsa, 574.

⁶⁹ Horváth L.: Ócsa, 27.

⁷⁰ Kovács I. – Legeza L.: *Premontreiek*, 42.

⁷¹ Makkai L.: *Pest megye története*, I. 59–169.

⁷² Neumann T.: *Az ócsai premontrei*, 5.

⁷³ Horváth L.: Ócsa, 27.

(16–17. század) vágja az említett *terrazzo* padlót. Márpedig, amikor a szentélyrekesztőre már nem, de oltárra még szükség volt, az csakis a premontreiek utáni, de még katolikus időszak lehetett (15. század). Tehát, miután a premontreiek elhagyták templomukat, a helyi közösség megszüntette a szentélyrekesztőt, új *terrazzo* padlót alakított ki, majd a templomot is kivakolták, amely az említett járószinttel így több helyen is összefut. Továbbá elképzelhető, hogy a gótikus pasztofórium ugyancsak erre a premontreiek utáni időszakra tehető. Az ócsai premontrei prépostság, pontosabban a premontrei prépost utolsó említése egy 1455. évi oklevélből ismert, amelyből tudjuk, hogy az ócsai prépost megváltik érdi birtokaitól. Ez az időszak már minden bizonnyal az elszegényedés időszaka lehetett, talán ekkor már a préposton kívül más szerzetesek nem is éltek Ócsán, lehet már maga a prépost sem.

A helyi hagyomány úgy tartja, hogy a törökök a templomot mecsetként használták.⁷⁴ Ezt támasztják alá Csikesz Sándor által 1935-ben a templom keleti oldalfalán felfedezett török írásjegyek, amelyek talán varázsszavakként a gonosz szellemek távoltartására lettek volna hivatottak a vallási célokra használt épületből.⁷⁵ Miután a 16. század elején Pest megye lakosságának nagy része áttért a református vallásra, az ócsai prépostsági templomot a református hívek vették birtokba. Az ócsai református egyházközség az 1560-as évektől számítja fennállását.⁷⁶ A főszentélyt valamikor a 16–17. században lemeszelték, eltüntetve a falképeket. A 17. században a török uralom alóli felszabadítást követően az akkor már fedetlenül álló templom boltozott részei alatt a helyi református közösség tartotta istentiszteleteit. Ebben az időszakban a fedetlen hajót egy a keleti első pillérpár közé, másodlagos faragványok felhasználásával húzott fallal zárták le. A katolikusok kétszer is megpróbálták visszaszerezni a templomot, 1761-ben és 1763-ban.⁷⁷

Az újkori helyreállítások

Teleki József, aki abban az időben a dunamelléki református egyházkerület főgondnoka is volt, csak az 1770-es évek elején vásárolta meg ócsai birtokát. Ekkor a templomnak mintegy egyhatod része volt befedve, melyet a református hívek használtak. Az ócsai katolikus hívek az 1770-es években a románkori templom köveinek felhasználásával

⁷⁴ Nagy Kornél: Az ócsai ezredéves református műemléktemplom. In: *Református Harangszó*. 1935–1936: május); Csányi K. – Lux G.: Ócsa. Református templom, 51–56., 113–116., 151–156.

⁷⁵ Csányi K. – Lux G.: Ócsa. Református templom, 2.

⁷⁶ Makkai L.: Pest megye története, 120.; Nagy E.: Ócsa, 574.

⁷⁷ Nagy E.: Ócsa, 575. 1761-ben a váci püspök kérésére Mária Terézia Pest-Pilis-Solt vármegye hatóságát arra utasította, hogy vizsgálják ki a templom eredetét és állapítsák meg, hogy jelenleg tartanak-e benne misét. A váci püspök felszólította a szomszédos sári és taksonyi katolikusokat, hogy a vizsgálat napjának hajnalán üljenek be a templomba misére. A helyszíni vizsgálat napján a környékbeli katolikusok tervezett, a környékbeli reformátusok véghezvitt templomfoglalását követően a templom a református egyház kezelésében maradt. Nagy K.: Az ócsai ezredéves, július–augusztus.

szerettek volna új templomot építeni. A reformátusok körében ez a hír nagy rémületet okozott, így munkát, a birtokosok pedig anyagi támogatást ígértek a helyreállításhoz.⁷⁸ Ekkor gróf Teleki József közbenjárására és részben anyagi támogatására támaszkodva, 1774-ben elkezdődött az ócsai református templom első jelentős helyreállítása.

Az 1777-ig tartott helyreállítás menetéről sajnos nem áll rendelkezésünkre írott forrás. A falkutatás eredményei alapján azonban megállapításra került, hogy ekkor a templomhajó falkoronáját a sérült részekig – körülbelül a felső két kvádersorig – lebontották, és profilos téglapárkánnyal zárták le. A szentélyek oromfalait, a boltozatokat nem érintve, jelentősen megemelték. A nyugati homlokzatot két ferde támpillérrel erősítették meg, míg a meglévő támpilléreket kijavították. Végezetül a templom új fedélszéket, tetőzetet kapott. A templombelsőt újravakolták, a pillérek sérült fejezeteit kijavították. A templom nyugati, középkori karzatát elbontották és helyére, az eredetihez képest valamivel magasabban csigás konzolok által tartott barokk karzatot építettek. Az északi, keletről számított második pillérköteghez szóséket építettek. Az új, megemelt járószint kialakítása végett (*terrazzo* padló, illetve a templom déli részében téglapadló) a pillérek lábazatait erősen lefaragták.

1872-ben villámcsapás érte az épületet, majd 1884-ben tűz pusztította el a tetőzetét. Miután 1890-ben bedőlt a tetőzet 1897-ben végül elkezdődhetek a helyreállítási munkálatok.⁷⁹ Az 1900-ig tartó helyreállítást Tandor Ottó tervei alapján végezték el. Ekkor megtörtént a 18. században felmagasított szentélyek oromfalainak eredeti magasságig történő visszaszállítása. A templom új fedélszéket, s új tetőzetet kapott, továbbá pótolták az ívsoros és a lábazati párkány hiányzó szakaszait. A felújítás során lebontatták a főszentély boltozatát, amelyet a kőbordáknak az eredeti sorrendtől eltérő rendben építettek vissza, ezáltal a bordák nem illeszkedtek egymáshoz megfelelően.

1900-ban a templombelső helyreállítása alatt kilenc falfestmény került elő, melyek feltárása 1902-ig húzódott. A szentélyben Krisztus köré gyűlt három, hármas csoportokban festett oszlopos fülkékben álló apostolok, a szentélyfejet a szentélynégysszöggel összekötő íven Szent Miklós és Szent György alakjai láthatóak. A szentélynégysszög északi falán a Szent László-legenda a kun vitézzel történő küzdelmet ábrázoló jelenetének négy alakja, míg a déli falán az Utolsó ítélet ábrázolása került elő.⁸⁰ A 13. század végére – 14. század elejére keltezett freskók restaurálását Gróh István iparművészeti tanár végezte el.⁸¹ A 19. századi források még megemlékeznek a déli mellékszentély déli oldalának mára elpusztult egykori falfestményéről is, amely valószínűleg Szent Kristófot⁸² ábrázolta.⁸³

⁷⁸ F. Csanak Dóra: Teleki József és a művészetek. In: Zádor Anna – Szabolcsi Hedvig (szerk.): *Művészet és felvilágosodás. Művészettörténeti tanulmányok*. Budapest, 1978. 577–578.

⁷⁹ Nagy E.: Ócsa, 575.

⁸⁰ Radocsay Dénes: *Falképek a középkori Magyarországon*. Budapest, 1977. 160.

⁸¹ Nagy E.: Ócsa, 575.

⁸² Egy további, 1721. évi *canonica visitatio* a templom külső falán Szent Kristóf falfestményt említ, míg a templombelsőben Mária a gyermek Jézussal és Szent Anna ábrázolásról tudósít. Baranyay Béláné: Adatok a magyar falusi templomok berendezéstörténetéhez. *Művészettörténeti Értesítő*, 3 (1954) 266.

⁸³ Nagy E.: Ócsa, 575.; Radocsay D.: *Falképek*, 160.

1908-ban kiszakadt az északi kapu vállkövének és a körülötte lévő falszövetnek egy része, melynek helyreállításával Sztehlo Ottót bízták meg, aki 1908 és 1909 között a munkát el is végezte (1. ábra).⁸⁴ Ekkor, bár a tervekben ugyan nem szerepelt, a déli kapu hiányzó bélletoszlopait is pótolták.⁸⁵

A 20. század elején a hívők körében felmerült a tornyok felmagasításának igénye. Ezzel kapcsolatban a Műemlékek Országos Bizottsága Foerk Ernő tervét fogadta el, aki a két nyugati tornyot egy-egy emelettel emelte meg. Az 1922 tavaszán megkezdett építkezés 1924 őszéig tartott.⁸⁶ A tornyok kő felhasználásával egy emeletet kaptak, melyeket hármas tagolású ikerablakkal (az északi torony keleti oldalán kettős ikerablak) világítottak meg csaknem minden irányból, kivéve az északi torony északi oldalát, ahol a középkori elveket tiszteletben tartva nem készített nyílászárót (4. ábra). A templom utolsó, 1989–1995 között, Gál Tibor vezetése alatt zajló helyreállítás során a tönkrement tetőzetet teljesen elbontották, majd hajlásszögét a középkori oromfalakhoz igazítva újjáépítették. Ekkor a főhajó és a mellékhajó hiányzó középkori főpárkányainak, valamint a belső térben az eredeti járószinteknek visszaállításával a lábazatok rekonstrukciójára is sor került. Eltüntették a Tandor-féle újraboltozás hibáit, illetve helyreállították a 17. századi kerítőfal teljes vonalát. Ennek az eredménynek az elismeréseként 1995-ben a helyreállítás kiérdemelte az Europa Nostra díjat.⁸⁷

A kolostor

A kolostor épülete a templomtól, pontosabban annak északnyugati sarkától északra húzódott, amelyet a templommal egy fal kötött össze. Az egytraktusos, nyugati falán egy beugrással észak felé szűkített épület déli harmadában egy kelet–nyugati irányú osztófal húzódik, amely azt két helyiségre osztotta. A déli és egyben kisebb helyiség északkeleti sarkában állhatott egy szürke, tál alakú kályhaszemekből álló kályha. A kolostornak mindössze egy járószintjét lehetett azonosítani. A döngölt agyagpadló az épület alapozásának vonalában húzódott, vagyis ez lehetett az eredeti járószint.

A kolostornégyszög ebben az esetben nem volt megfogható. Ha létezett is, akkor talán fából készülhetett. Sajnos a kolostornégyszög valószínűsíthető helyének nem minden része lett feltárva, így elképzelhető, hogy a kőből épült kolostorszárnyhoz egyéb, talán gazdasági jellegű épületek is csatlakoztak. A magyarországi premontrei prépostságok esetében előfordul, hogy a kolostornégyszög helyett csupán egy kolostorszárny szolgálta ki a szerzetesek igényeit. Példa erre a majki és az ugyancsak Jászó filiájaként említett gyulaíratóti premontrei monostor.⁸⁸ Kovács Imre Endre és Legeza László szerint

⁸⁴ Forster Gyula: *Magyarország műemlékei*. I–IV. Budapest, 1905–1915. III. 263.

⁸⁵ MOB Irattár Ócsára vonatkozó anyaga: FNÖVK 1908/847.

⁸⁶ Lukács Zs. – J. Cabello – Csengel P.: *Az ócsai premontrei*, 16.

⁸⁷ Gál Tibor: Az ócsai református templom helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 4 (1995) 12–22.

⁸⁸ Pámer Nóra: A gyulaíratóti középkori premontrei monostor feltárása. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 6 (1967) 239–243.

az alacsony létszámú monostorok számára nem feltétlenül volt szükség kolostornégy-szögre. Ez abból is adódott, hogy lelkipásztori tevékenységük miatt fő bevételi forrásuk is ebből, nem pedig a gazdálkodásból származott. Tehát kevesebb lakó, illetve kiszolgáló, gazdasági jellegű épületre volt szükségük.⁸⁹

A kolostor pusztulását tekintve sem tudunk keltezéssel szolgálni. Annyi biztosnak látszik, hogy az épület déli zárófala még a 17. században a kerítőfal építése idején állt, ugyanis a kerítőfal részeként tovább funkcionált. A kolostort valószínűleg a 15. századi elhagyása után esetleg plébániaként a katolikus hívők használhatták, de a török kort minden bizonnyal nem élte meg. Végleges elhagyása után falait szinte teljesen kibányászták.

A temető

A templomban 58, illetve a sírkertben 109, azaz összesen 167 dokumentált sírt tártak fel. A templombelsőben a sírok a főhajóban, illetve az északi kereszthajóban koncentráálódtak. A templom körüli temető a templomtól délre helyezkedett el, attól északra vagy keletre csak elvétve találtak sírokat. Az ócsai templom keletelt fekvésű, amelyhez a sírok (kelet–nyugat) is igazodtak. Ennek ellenére néhány eltérő tájolású (észak–dél) sír itt is előfordult. A rendellenesnek számító északi–déli tájolás Ritoók Ágnes szerint a késő középkorra, valamint a templomtól távolabb eső sírokra jellemző leginkább, ugyanis ezeket a sírokat a temetőben futó utakhoz igazították.⁹⁰

A feltárt 167 sírból mindössze 31-ben sikerült megfigyelni koporsós temetkezésre utaló nyomokat. A koporsók egy részét szegekkel, míg másik felét azok nélkül, valószínűleg faszegekkel, valamint csapokkal készítették. Az egyes sírokhoz köthető szegek kis mennyisége kizárja, hogy az ezekhez köthető egykori koporsókat kizárólag fém szegekkel erősítették össze. A sírok néhány esetben különféle viseleti elemeket is rejtettek. Tíz sírban volt megfigyelhető párta (lemezes, textilszálás, illetve rúgós) maradványa, illetve annak a lenyomata. Pártaövek, illetve övcsatok 13 sírból kerültek elő. Ezek főleg keskeny bőrvívre szerelt 1×1 cm-es bronz veretekkel díszített darabok voltak. Ezen kívül néhány sírból gyűrű, pitykegomb, illetve francia kapocs is előkerült. Mindössze két sírban sikerült mellékletet azonosítani (tűzcsiholó vas, kés).

Kerítőfal épülettel

A kerítőfal, amelynek dél-keleti külső oldalához egy épület csatlakozott, a templom déli oldalán ívesen fordul északnak, majd ott – valószínűleg a kialakult telekhatárok miatt

⁸⁹ Kovács I. – Legeza L.: *Premontreiek*, 33–34.

⁹⁰ Ritoók Ágnes: A magyarországi templom körüli temetők feltárásának újabb eredményei. *Folia Archaeologica*, 46 (1996) 165–177.

– párhuzamosan fut a templom oldalával. Az építés idejére vonatkozóan nem rendelkezünk írásos forrásokkal, de a rétegvizonyok alapján nem keltezhető a 16–17. századnál korábbra. A kolostor déli zárófala ekkor még állt, ugyanis a kerítőfal ehhez csatlakozik mindkét irányból. A kerítőfal külső oldalához merőlegesen csatlakozó épület dögölt padlóval, északkeleti sarkában pedig egy tüzelőberendezéssel rendelkezett. Az épületet valószínűleg a református egyházközség használta parókiaként vagy valamiféle melléképületeként. Gazdasági jellegű funkciót sejtet, hogy ennek az épületnek a pusztulási rétegből két török kori mérlegsúly került elő.⁹¹ Az épület keleti oldala előtt húzódó cölöplyukak valamiféle építményt, talán tornácot jeleznek.

Ettől az épülettől északra, de ugyanúgy a kerítőfal külső oldalához támaszkodva két, egymással párhuzamosan futó pillérszerű falcsont került elő, amelyek funkciója ismeretlen. A feltárást vezető régészek szerint valamiféle kapuépítmény pillérei lehetnek.

Az épületet rövid ideig használhatták. A pusztulási rétegből előkerült kerámiaanyag alapján már a 18. században elhagyták, azt követően megsemmisült. Tehát pusztulását követően a kerítőfal tovább létezett, amelynek hosszabb-rövidebb szakaszai még a 20. század végén is álltak.

Összefoglalás

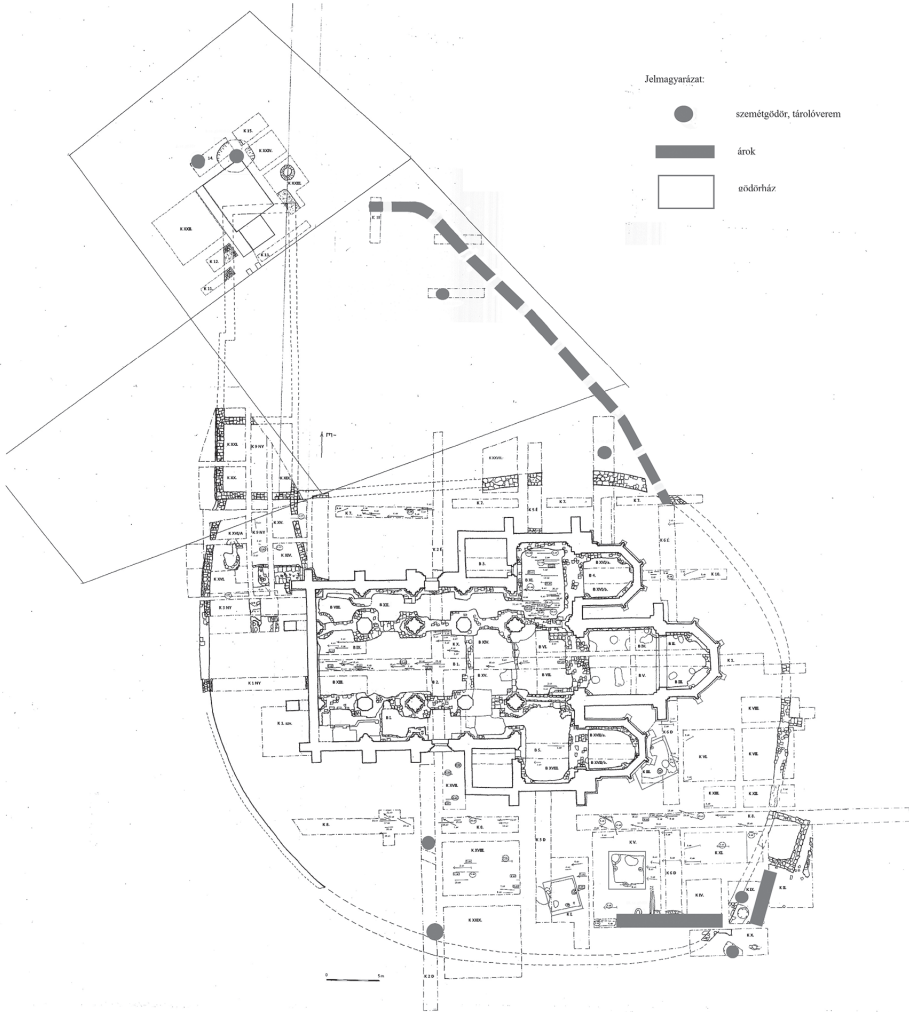
Az ócsai premontrei prépostság – habár nem tartozott a magyar *circaria* jelentősebb és gazdagabb egyházai közé – kutatása több szempontból is jelentős eredménnyel, illetve megfigyeléssel szolgál.

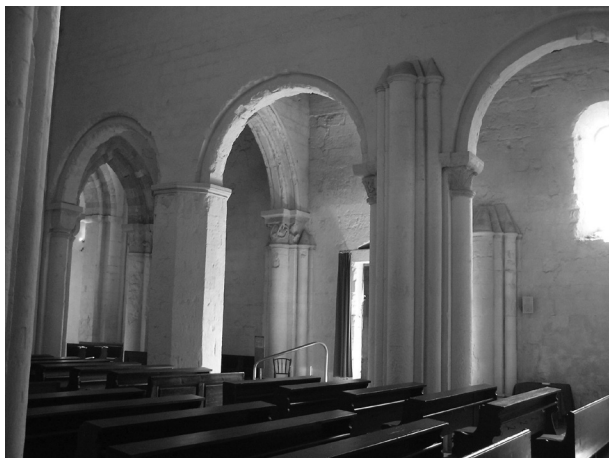
A kalocsai második székesegyház 13. század első évtizedéhez köthető építkezéseinek stílusjegyeit magán viselő ócsai templom építése közben történt tervmódosítás talán – összefüggésben az alapító nemzetség elszegényedésével – a tatárjárás okozta zűrzavaros időszak eredménye. Az ócsai premontreiek középkori életével kapcsolatban kevés írott forrással rendelkezünk. Ám ezt a hiányt valamelyest pótolja a templom, a kolostor, illetve a temető feltárása, mely számos adalékkal szolgál az ócsai premontreiek, valamint a helyi lakosság hétköznapi életével és anyagi kultúrájával kapcsolatban is.

A prépostság megszűnésének ideje sajnos csak tág időhatárok között határozható meg. Annyiban egyetérték Neumann Tibor véleményével, hogy a prépostság nem élte meg a török hódítást, de az 1388 előtti felhagyást korainak tartom. Úgy gondolom, hogy a prépostság valamikor a 15. század folyamán, az ócsai prépost utolsó említése (1455) körüli időkből, szűnhetett meg. Ezt követően a templomot a katolikus hívek tovább használták egészen a török korig. A hódoltság ideje alatt az épületet karban tartották, melyre utal az erre az időszakra keltezhető *terrazzo* padlónak a kialakítása is. Ennek ellenére valamikor a 17. század folyamán az épület pusztulásnak indult, melynek mértékére utalnak Dvornikovitch püspök tanulmányom elején idézett sorai.

⁹¹ Fehér Géza: Oszmán-török mérlegsúlyok. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 11 (1993) 231–245.

Az ócsai református, egykor premontrei templom közel 800 éves fennállása során, köszönhetően az újkori helyreállítási munkálatok visszafogottságának, illetve a református egyházközség odaadásának, megjelenésében szinte alig változott. A templom épületét érintő vizsgálatok (falkutatás, ásatás, történeti kutatás) alapján mára nagy vonalakban körvonalazható az épület, illetve a prépostság története, amely tovább árnyalható a leletanyag kiértékelésével, valamint a tervezett művészettörténeti kutatás (az ásatás során előkerült kőfaragványok feldolgozása) eredményeinek figyelembevételével.

EXCAVATION OF ÓCSA'S PREMONSTRATENSIAN MONASTERY

The village of Ócsa is situated to the south of Budapest in Pest County. The first mention of the existence of the Premonstratensian provostry is dated to 1234 in the so-called Catalogue of Ninive, which mentions that Ócsa is the filial of the convent of Jászó (Jasov, Slovakia). The church with three naves and two towers at its western facade was built in the first half of the 13th century. During the construction works there were some modifications in the original plans, as the church was planned with another vaulting section towards at the west, but that was, along with the vaulting of the naves, never finished. Minor reconstruction works can be dated to the Middle Ages; for example wall-paintings and the Gothic *pastoforium*. The Premonstratensians left Ócsa before the Ottoman occupation period, but as a parish church, it didn't lose the function which is attested by the 15th century demolition of the rood-screen. The church was used by the Calvinist congregation since 1560.

As part of the preparation for the reconstruction works, there was archaeological research between 1986 and 1992 which was led by Juan Cabello. This included a systematic, full-scale excavation in the church and in the churchyard. In the course of the excavation, the monastery building with the one side and three pit houses from the 12th–13th century was found. The surrounding and inside of the church were used as a cemetery.

The first reconstruction work was realized in the second half of the 18th century (József Teleki's works between 1774 and 1777). In the 18th century the church was damaged by natural disasters like lightning and fire. Thus another renovation was necessary, led by Ottó Tandor (1897–1900). In 1909 Ottó Sztéhlo renewed the damaged northern portal. The elevation of the towers of the church was carried out by Ernő Foerk in 1923. Finally, the recent renovation of the church was conducted by Tibor Gál between 1989 and 1995.

Keywords: monastery, Ócsa, medieval archeology, Premonstratensian Church of Ócsa

Egy 14. századi új Salamon: V. (Bölcs) Károly francia király*

Bevezetés

V. (BÖLCSE) KÁROLY francia uralkodó udvarában Jean Golein, karmelita szerzetes és teológus a király megrendelésére franciára fordította Guillaume Durand-tól a *Rationale divinarum officiorum*ot, melynek elejére egy saját előszót illesztett, ebben ajánlva munkáját királyának. Megnevezve fordítása célját, a francia királyt a híres ószövetségi bölcshez, Salamonhoz hasonlította, aki minden olyan iránt érdeklődött és minden olyat tudni szeretett volna, amelyek segítségével uralkodni tud.¹ Ekkoriban nem csupán Jean Golein vont párhuzamot V. Károly és Salamon között, számos kortársának is feltűnt ket-tejük hasonlósága. A bölcsesség imázsát a francia király szintén igyekezett minél több területen magáról is kialakítani.

A középkori királyokról kialakult, illetve kialakított kép meghatározó jelentőségű lehetett uralkodásuk alatt éppúgy, mint haláluk után. A keresztény uralkodók és udvari embereik az esetek egy részében az Ószövetségből merítettek példákat, így Salamon és Dávid király gyakran követendő eszményképekké váltak számukra. Egyes uralkodók reprezentációjában ez a bibliai vonás hangsúlyosabbnak tűnhet, így nem egy középkori, főleg 14. századi király próbált Salamon legendás műveltségéhez felérni.²

* Köszönet illeti Molnár Pétert, aki értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

¹ „[...] commande mon dit souverain seigneur a moy son tres petit clerc frere Jehan Golein de lordre de Nostre Dame du carme. le plus petit maistre en theologie de sa fille luniversite de Paris. que je li mette et translate de latin en francois le livre que on appele le racional des divins offices. car il considerant que Salemon vouloit enquerir de toutes choses par les queles il se gouvernoit temporelment, de quoy la royne de Sabba s'esbahit forment pour lordenance des ministrans mais plus se peust esmerveiller se elle veist la noblesce de France et lordre des ministrans a Dieu ordenez par les roys de France [...]” BnF MS fr. 437, fol. 2v.

² Az ószövetségi Salamon királyról mint uralkodói modelltől a kora középkortól, a teljesség igénye nélkül ld. Jacques Krynen: *L'empire du roi. Idées et croyances politiques en France. XIIIe–XIVe siècle*. Paris, 1993. 208–210.; Jacques Le Goff: *Saint Louis*. Paris, 1996. 452–456., 682–684.; Samantha Kelly: *The New Solomon. Robert of Naples (1309–1343) and Fourteenth-Century Kingship*. Leiden–Boston, 2003.; Klaniczay Gábor: A királyi bölcsesség ellentmondásos mintaképe – Salamon. *Aetas*, 23 (2008) 25–41.; M. Cecilia

Jelen tanulmány egy bölcsességéről igen híressé vált Valois-király, (Bölcs) Károly reprezentációját vizsgálja ebből a szempontból, akiről általánosan elterjedt, hogy kortársai is Salamonhoz hasonlították. Érdeemes részletekbe menően körüljárni, hogy ez a kép mennyire árnyalható. Pontosan mely területeken és kiknél vált Salamon király V. Károly reprezentációjában központi szereplővé és követendő példaképpé. Fontos különválasztani a kérdést, hogy egyrészt a kortársai miként hasonlították Salamonhoz, illetve ő maga hogyan igyekezett a bölcs őszövetségi királyhoz hasonlóan uralkodni. Vagyis hogyan jellemezhető az az „új salomoni” kép, amelyet V. Károlyról önmaga és környezete igyekezett kialakítani.³ Arra is kitérek továbbá, hogy a 14. században a bölcsességről és a hatalomgyakorlásról alkotott elképzelések és azok változása milyen összefüggésben állnak a bölcs király archetípusról, Salamonról kialakított imázssal.

Sok esetben azok az őszövetségi személyek – tágabb értelemben Salamon mellett Dávid, Mózes vagy például Melkizedek⁴ – akik uralkodói megrendelésre készített művekben szerepelnek, összekapcsolhatóak az uralkodói ideológiával is. Nem minden esetben nyilvánvaló a hasonlítás vagy hasonlóság, gyakoribb, hogy egy összetett rendszert lehet felfedezni az implicit utalások sorában, melyeknek célja, hogy bizonyos asszociációkat teremtsenek.⁵

Annak ellenére, hogy V. Károly uralmára nosztalgiával tekintettek vissza halála után, és neve összeforrt a párizsi kulturális élet virágzásával, regnálása kezdetét még egyaránt jellemezték bel- és külpolitikai konfliktusok. Nem csupán a százéves háborúból fakadó problémákkal kellett szembenéznie, de helyzetét tovább súlyosbította Étienne Marcel lázadása (1357–1358) és a *Jacquerie* (1358) is.⁶ A kialakult válságot nemcsak kezelni tud-

Gaposchkin: *The Making of Saint Louis: Kingship, Sanctity and Crusade in the Later Middle Ages*. Ithaca, 2008. 111–115., 232., 236.; Claudia Rapp: *Old Testament Models for Emperors in Early Byzantium*. In: Paul Magdalino – Robert S. Nelson (ed.): *The Old Testament in Byzantium*. Washington D. C., 2010. 175–197.; Paul Kershaw: *Peaceful Kings. Peace, Power, and the Early Medieval Political Imagination*. New York, 2011. 144–148., 174–240.; Fábián Laura: IX. Lajos bibliai király-modellje: Salamon király. *Világtörténet*, 36 (2014) 579–604.

³ V. Károly Salamon királyhoz hasonló oldalára már több kutató is felhívta a figyelmet, például Claire Richter Sherman: *Representations of Charles V of France (1338–1380) as a Wise Ruler. Medievalia et Humanistica*, 2 (1971) 83–96.; Kelly, S.: *The New Solomon*, 290–294.; Jean-Patrice Boudet: *Le modèle du roi sage aux XIIIe et XIVe siècles. Revue Historique*, 647 (2008) 545–566.; Mark Cruse: *The Louvre of Charles V: Legitimacy, Renewal, and Royal Presence in Fourteenth-Century Paris. L'Esprit Créateur*, 54 (2014) 25–28.

⁴ Egyes Melkizedek ábrázolásokon IV. Károly császár kriptoportréit vélte felfedezni: Iva Rosario: *Art and Propaganda, Charles IV of Bohemia (1346–1378)*. Woodbridge, 2000. 98–100.

⁵ Elka Bakalova: *King David as a Model for the Christian Ruler: Some Visual Sources*. In: Ivan Biliarsky – Radu G. Paun (ed.): *The Biblical Models of Power and Law: Papers of the International Conference, Bucharest, New Europe College 2005*. Frankfurt am Main, 2008. 93–131.

⁶ V. Károly uralkodásáról és reprezentációjáról a fontosabb munkák: Roland Delachenal: *Histoire de Charles V. I–V*. Paris, 1909–1931.; Léopold Delisle (ed.): *Recherche sur la librairie de Charles V. I–II*. Paris, 1907.; Jeannine Quillet: *Charles V, le roi lettré. Essai sur la pensée politique d'un règne*. Paris, 1984.; Françoise Autrand: *Charles V le Sage*. Paris, 1994.; Claire Richter Sherman: *The Portraits of Charles V of France*

ta, de a későbbi intézkedései hatására „Bölcs” melléknévvel is kitüntették kortársai. Halála után fia, VI. (Őrült) Károly (1380–1422) alatt pedig V. Károly uralma végképp megszépült, ami a róla kialakult idealizált képet tovább gazdagította.⁷ A kiérdemelt „bölc” jelzőt nem csupán a politikai sikerek hatására érte el, de nagyszabású művészet és tudománypártoló tevékenységét is gyakran dicsérték. Többek között az ő nevéhez fűződik a Louvre⁸ királyi rezidenciává alakíttatása (1367–1368), ahol egy – ebben a korban egyedülálló – több szintes királyi könyvtárat hozatott létre.⁹ Ugyan a korábban uralkodó (francia) királyok is gyűjtötték a könyveket, mégis a számottevőnek nevezhető mennyiségi növekedés miatt vált ez a gyűjtemény különlegessé.¹⁰ Ennek háttérében többek között az udvarban dolgozó fordítók (Jean Corbechon, Raoul de Presles, Jean Golein, Denis Foulechat), írók és költők (Philippe de Mézières, Christine de Pisan, Eustache Deschamps), filozófusok (például Nicole Oresme) és művészek (Jean Pucelle, Jean le Noir, André Beauneveu stb.) tevékenysége is állt. Az V. Károly által támogatott francia nyelvre lefordított kötetek,¹¹ a megannyi építkezés és a gazdagon illuminált kódexek mind hozzájárultak a róla kialakult bölcsen uralkodó király képhez – aki idővel maga is a bölcsesség mintaképévé vált. Mindez pedig a monarchia hatalmának és presztízsének a megerősítését szolgálta a százéves háború eseményei és a belpolitikai válságok után.¹²

(1338–1380). New York, 1969.; Claire Richter Sherman: *Imaging Aristotle: Verbal and Visual Representation in Fourteenth-Century France*. Berkeley, 1995.

⁷ Michael Richarz: Prudence and Wisdom in Christine de Pizan's *Livre des fais et bonnes meurs du sage roy Charles V*. In: Karen Green – Constant J. Mews (ed.): *Healing the Body Politic. The Political Thought of Christine de Pizan*. Turnhout, 2005. 101–116., 99.; Daisy Delogu: Reinventing Kingship: Christine de Pizan's *Livre des fais et bonnes meurs du sage roy Charles V*. In: Uő.: *Theorizing the Ideal Sovereign. The Rise of the French Vernacular Royal Biography*. Toronto, 2008. 153–183.

⁸ Mary Whiteley: Le Louvre. In: Frédérique Pleybert – Arnaud Alexandre (ed.): *Paris et Charles V*. Paris, 2001. 113–121.

⁹ A könyvtár nemcsak V. Károly megrendelése révén növekedett, mivel a környezete tudta, hogy a király számára a könyv mindig kedves ajándék volt, és a kutatások alapján több jel is arra utal, hogy olvasta, illetve használhatta is őket. Delisle, L.: *Recherche*, 50.; François Avril (ed.): *La Librairie de Charles V, exposition à la Bibliothèque Nationale*. Paris, 1968. 87.; Marie-Hélène Tesnière: La Librairie modèle. In: *Paris et Charles V*. 225–233.; Marie-Hélène Tesnière: Livres et pouvoir royal au XIVe siècle: La Librairie du Louvre. In: István Monok (ed.): *De Bibliotheca Corviniana. Matthias Corvin, les bibliothèques princières et la genèse de l'état moderne*. Budapest, 2009. 251–264.; Catherine Daniel: Le livre et l'exercice du pouvoir: culture livresque du monarque et symbole politique de la bibliothèque royale. In: Karin Ueltschi (ed.): *L'univers du livre médiéval. Substance, lettre, signe*. Paris, 2014. 73–92.; Steven J. Williams: Giving Advice and Taking It: The Reception by Rulers of the Pseudo-Aristotelian *Secretum Secretorum* as a *Principis Speculum*. In: Carla Casagrande – Chiara Crisciani – Silvana Vecchio (ed.): *Consilium. Teorie e pratiche del consigliere nella cultura medievale*. Firenze, 2004. 154.

¹⁰ Krynen, J.: *L'empire du roi*, 228–231.; Már elődje, II. (Jó) János (1350–1364) is nagyobb mennyiségben gyűjtött és fordított francia nyelvre könyveket, de a folyamat fia alatt tetőzött be igazán. Delisle, L.: *Recherche*, I. 2.

¹¹ Az V. Károly udvarában íródott történetírói munkákról magyarul ld. Csernus Sándor: *A középkori francia nyelvű történetírás és Magyarország (13–15. század)*. Budapest, 1999. 51–57.

¹² Sherman, C. R.: *Representations of Charles V*, 83.

Elsőként érdemes áttekinteni a korabeli politikai gondolkodásban azokat az elvárásokat, amelyek V. Károlyt is inspirálhatták hatalomgyakorlásában és kulturális döntéseiben illetve önreprezentációja formálásában. Évszázadokon keresztül általános elvárás volt a királyok felé, hogy a keresztény tanokat mindig tartsák szem előtt, megfelelően gyakorolva azokat, valamint igazságosak és könyörületesek legyenek, törekedjenek a békére. John of Salisbury *Policraticus*-át követően a 13. század közepétől a királytükörök szerzői körében egyre inkább előtérbe került az az elmélet, hogy a királyság hatalmi szempontjából az uralkodóknak az elmélkedő jellegű és teoretikus bölcsességre (*sapientia*) is szert kell tenniük a megfelelő kormányzáshoz. Az elképzelés idővel nem csupán kiegészült a *prudentia* erényének, vagyis a gyakorlatban is megnyilvánuló tudós műveltség arisztotelészi gyökerű értelmezésével, hanem egyre nagyobb jelentőségre is szert tett.¹³ Ez az elméleti háttér összefügg Salamon király középkori értelmezésével is. Ahogy Bernard Guenée kiemelte: a bölcsességre a kora középkortól kezdve a Salamon-féle Példabeszédek könyve alapján mint egyfajta Istentől kapott ajándékra, erényre tekintettek. Így a 13. század közepétől az elsődlegesen fontossá váló politikai erény, a *prudentia*, a gyakorlatba átültetett tudás is elvárásként fogalmazódott meg az uralkodó számára. Főleg a 14. századi uralkodók körében a bölcsesség mellé a tanulás társult egyre nagyobb hangsúllyal,¹⁴ akik számára a tudás fontos szemponttá vált.

V. Károlyon túl Samantha Kelly nápolyi Bölcs Róbertet (1309–1343) tekintette a 14. századi bölcs uralkodó kezdeti és befolyásos példájának, de rajta kívül még IV. Károly német-római császárt (1355–1378) is a 14. századi művelt uralkodók közé lehet sorolni.¹⁵ Ide tartozott a jog és a törvényhozás területe is, nem csupán elméleti, de gyakorlati szinten is, melyre a 14. század elején Aegidius Romanus, majd később Christine de Pisan (1365–1430), V. Károly életrajzírója nagy súlyt fektetett.¹⁶ Tehát nem pusztán törvényeket kell alkotnia az uralkodónak, de a *prudentia* a politikai aktivitással is összekapcsolódott. A 14. század egyik kiemelkedő filozófusa és a párizsi egyetem kancellárja, Jean Buridan is fontosnak vélte, hogy a jó uralkodó alaposan ismerje a törvénykezést a kánonjogtól a közjogig.¹⁷ Emellett az arisztotelészi felfogás is hatott a *prudentiáról* való elképzelésekre, amelyhez egyre inkább hozzá tartozott a politika területe is.¹⁸ V. Károly uralkodását tekintve fáradhatatlanul igyekezett megfelelni az ehhez hasonló elvárásoknak, és politikai stratégiájának egyik sarokköve volt a tudás támogatása, mely összekapcsolódott a köz-

¹³ Krynen, J.: *L'empire du roi*, 217–224.; Eugène Rice: *The Renaissance Idea*, Cambridge, 1958.; Kelly, S.: *The New Solomon*, 19–20.; Természetesen ez nem zárja ki a *prudentia* kifejezés korábbi, akár kora középkori használatát. Bernard Guenée: *L'Occident aux XIVe et XVe siècles*, Paris, 1993. 137–142.

¹⁴ Guenée, B.: *L'Occident*, 139–140.; Leginkább IX. Lajos (1226–1270) francia király jelentette az átmenetet ebből a szempontból. Kelly, S.: *The New Solomon*, 263.

¹⁵ Kelly, S.: *The New Solomon*, 294–297.; Rosario, I.: *Art and Propaganda*, 75.; Eva Schlotheuber: *Drugi Salomon i 'mądry król'. 'Teologia władzy' i praktyka władania cesarza Karola IV (zm. 1378). Prace Historyczne*, 141 (2014) 613–633.

¹⁶ Krynen, J.: *L'empire du roi*, 221.

¹⁷ V. Károly könyvtárából ismertek a jogi könyvek. Avril, F.: *La Librairie de Charles V*, 74–76., 107–108.

¹⁸ Krynen, J.: *L'empire du roi*, 217–218.

jóra való figyelemmel – például gazdasági és infrastrukturális intézkedéseivel – és azzal, hogy a királynak a műveltséget közvetítenie kell a szélesebb közönség felé is.¹⁹

Fontos megemlíteni, hogy az V. Károlyról kialakult bölcs imázs igen nagy részben a Christine de Pisan²⁰ által írt uralkodói életrajznak köszönhető (*Le livre des fais et bonnes meurs du sage roy Charles V*),²¹ melyet nem sokkal a király halála után írt és 1404-re készült el vele. Ebben kiemeli, hogy V. Károly „igazi építő és eszes (*prudent*) uralkodó” volt. Templomokat, palotákat, erődítményeket, hidakat állíttatott helyre és újakat építtetett, uralma anyagi prosperitást hozott a királyságban.²² Christine de Pisan a király kormányzási gyakorlatában is megnyilvánuló tudásának eredményeként emelte ki, hogy szorgalmasan együttműködött a párizsi egyetemmel, és mindig hallgatott tanácsadói véleményére.²³ Szintén korabeli elvárás volt az uralkodótól, hogy tudása révén szakértővé is váljon.²⁴ Christine de Pisan a katonai feladatokról és a harciasságról úgy vélte, hogy az uralkodónak nem szabad ezeket elhanyagolnia, de elsőrangú szerepe már nem elsősorban katonai jellegű volt, ezáltal a hadvezéri funkció megoszthatóvá vált, amiben központi szerepet kapott hadvezére, Bertrand du Guesclin.²⁵ A felelősségteljes kormányzáshoz és a *prudentiára* való igyekezethez tartozott az előrelátás politikai erénye, vagyis az uralkodó mindig vegye figyelembe a jövő eseményeit, és tetteiben egy meghatározott célra összpontosítson, amiben az okosság és a tudós műveltség segítheti.²⁶ Kronológiai – az általam vizsgált források több évtizeddel korábbiak – és terjedelmi okoknál fogva Christine de Pisan munkáját nem elemzem részletesen, mivel elsősorban azokra a forrásokra koncentráltam, amelyek ennél korábbiak. De fontos megemlíteni, hogy az V. Károly halálát követően is formálódó „bölcs király” kép sokat köszönhet ennek a szövegnek,²⁷ melyben kiemelt szerepet szánt a bölcsességnek és számos példával mutatta be a francia király bölcs döntéseit és tetteit.²⁸

¹⁹ Christine de Pisan szavaival élve: „Ci dit encore de la prudence du roy Charles sus la pourveance du bien commun.” Krynen, J.: *L'empire du roi*, 219–220.; Richarz, M.: Prudence and Wisdom, 105., 109.; Carra Ferguson O'Meara: *Monarchy and Consent. The Coronation Book of Charles V of France*. London, 2001. 48., 52.

²⁰ Joël Blanchard: „Vox poetica, vox politica”: The Poet's Entry into the Political Arena in the Fifteenth Century. In: Renate Blumenfeld-Kosinski – Kevin Brownlee (ed., transl.): *The Selected Writings of Christine de Pisan*. New York, London. 1997. 362–371.

²¹ Suzanne Solente (ed.): *Le Livre des fais et bonnes meurs du sage roy Charles V*. I–II. Paris, 1936–1940. (réimpr. Genève, 1977).; Részletekért ld. Blumenfeld-Kosinski, R. – Brownlee, K.: *The Selected Writings*, 113–115. Ezt az életrajzot II. (Merész) Fülöp (1363–1404) Burgundia hercege rendelte meg nem sokkal halála előtt. Christine de Pisan ezen életrajzírása „hibrid” jellegű, a hagyományos királytükörkhöz is hasonló, erről ld. Delogu, D.: *Reinventing Kingship*, 154.

²² Krynen, J.: *L'empire du roi*, 218–220.

²³ Solente, S.: *Le Livre des fais*, II. 46–49.

²⁴ Guenée, B.: *L'Occident*, 141.; Csernus S.: *A középkori francia*, 55–56.

²⁵ Csernus S.: *A középkori francia*, 56.

²⁶ Guenée, B.: *L'Occident*, 137–142.

²⁷ Krynen, J.: *L'empire du roi*, 200.

²⁸ Richarz, M.: Prudence and Wisdom, 153–183.

Salamon a prológusokban: Jean Corbechon és Jean Golein írásaiban

Ahogy fentebb említettem, V. Károly átalakíttatta a Louvre²⁹ épületét, és katalogizált könyvtárában több száz kötetet gyűjtött össze a jog, a tudományok, a történelem és más területek műveiből; leginkább francia nyelven, ami még különlegesebbé tette gyűjteményét.³⁰ Az általa megrendelt fordítások elé a fordítók³¹ mindig egy saját prológusban ajánlották művüket a királynak, melyekből a korabeli udvari gondolkodásmód és ideológia főbb vonásai is kirajzolódhatnak. Ezek nagy részében a szerző kiemeli, hogy V. Károly a közjó (*bien commun*) érdekében készítette őket, mivel a király fontosnak tartotta alattvalói érdekét is.³²

Előjáróban lényeges hangsúlyozni, hogy a Salamonra történő hivatkozások egy részénél különbséget kell tenni az általános jellegű bibliai citátumok (melyekben például mellékszereplőként hivatkoznak rá Dávid fiaként vagy Roboám apjaként) és – amennyiben van ilyen –, a kontextustól függő korabeli politikai utalások között. Természetesen az is árulkodó vonás lehet, ha az adott szerzőnél egy átfogó kép rajzolódik ki a sok Salamonra utaló idézete alapján, vagyis hogyan vélekedett Salamonról, a pozitív vagy inkább negatív tulajdonságait emeli-e ki.

V. Károlyra új Salamonként írott forrásban négy esetben hivatkoznak, ebből kettő még életében keletkezett, a másik kettő pedig már a halála után kialakult nosztalgikus légkörhöz kötődik. Ezek közül az egyik legkorábbi Bartholomaeus Anglicus 13. századi angol ferences szerzetes munkájának, a *De proprietatibus rerum*nak az 1372-ben francia nyelvre fordított változatának (*Livre des propriétés des choses*) a prológusában található, de az eredeti kézirat elveszett.³³ A *De proprietatibus rerum*ot hat nyelvre is lefordították: Beauvais-i Vince *Speculum*a mellett az egyik legnépszerűbb enciklopédia volt a késő középkorban, így a királyi udvarokban is. A fordító, Jean Corbechon az előszavában az uralkodói ideál kérdését járja körül, és úgy véli, hogy csakis a bölcsesség az, amire egy királyi szív vágyhat.³⁴ Ennek alátámasztására elsőként Salamon tanácsait idézi a Bölcses-

²⁹ Mark Cruse a Louvre jelentőségét összekapcsolta V. Károly azon igyekezetével, hogy Salamonhoz hasonlóvá váljon, miszerint a Louvre-ban kialakított királyi könyvtár szimbolizálta a bölcsességet, amit a király alattvalói fele prezentált. Cruse, M.: *The Louvre*, 25.

³⁰ Erről ld. Delisle, L.: *Recherche*, I–II.; Tesnière, M.-H.: *Livres et pouvoir*, 252. Korábban a királyi könyvek a Palais de la Cité-ben voltak elhelyezve. Cruse, M.: *The Louvre*, 23.

³¹ A 14. században latinról franciára fordított könyvek tömege elterjedéséről és háttéréről ld. Sherman, C. R.: *Imaging*, 3–35.

³² Ahogy Denis Foulechat fogalmazott „[...] livre, qui est appelé Policratique, pour translater de latin en françois afin que toutes gens si puissent grandement profiter.” Charles Brucker (ed.): *Denis Foulechat: Le Policratique de Jean de Salisbury (1372), livres I–III*. Genève, 1994. 85.; Ebbe a körbe sorolható még Raoul de Presles *Isten városa* fordítása: „Vous avez voulu estre translaté de latin en françois pour le profit et utilité de votre royaume, de votre peuple et de toute crestienté.” BnF. MS fr. 22912, fol. 4v.

³³ A fennmaradt kéziratokról ld. Baudouin Van den Abeele – Heinz Meyer (ed.): *Bartholomaeus Anglicus, De proprietatibus rerum*. Turnhout, 2005. 9–10.

³⁴ Bernard Ribémont (ed., trans.): *Le Livre des propriétés des choses. Une encyclopédie au XIVe siècle*. Paris, 1999. 53–56.

ség könyvéből:³⁵ a királyoknak vágyaniuk kell a bölcsességre és szeretniük kell azt, hogy ők és az utódaik örökké uralkodhassanak. Jean Corbechon szerint az összes emberi kiválóság közül az, amire egy király vágyhat, maga a tudás.³⁶ Ezt követően felsorolja az általa legbölcsebbeknek vélt személyeket, például Arisztotelészt, Ptolemaiosz királyt, Nagy Sándort, Julius Caesart, vagy Nagy Károlyt.³⁷ Majd visszatér ismét ahhoz a gondolat-hoz, hogy a bölcsességre kell a királynak leginkább vágyania. Ismét Salamonra hivatkozik mintegy keretbe foglalva ezt a visszatérő gondolatot, mivel ő is Istenhez imádkozott, hogy tudományt és bölcsességet kaphasson. Salamon méltó és hangsúlyos helyet foglal el a követendő példák között (a fordító Salamonon kívül csak Arisztotelészre hivatkozik kétszer a prológuiban), az egyik első számú bölcs mintakép. Azt a híres biblikus jelene-tet is felidézi, amelyben Salamon Istenhez fordul ezen erény kiérdekléséhez. V. Károly pedig éppen azzal válik Salamonhoz hasonlóvá, hogy Jean Corbechont megbízta a fordítással annak érdekében, hogy minél több enciklopédikus jellegű szöveget olvashasson, gyűjti a tudományos könyveket, és máris a bölcsesség útjára lépett.

Donal Byrne tanulmányában kiemeli, hogy a középkori államvezetésben Salamon király általában a bölcs uralkodó archetípusa volt, de ebben a kontextusban szerinte is figyelemreméltó központi szerepe. Tehát a *Livre des propriétés des choses* előszava V. Károlyt új Salamonként prezentálja az olvasónak, aki a bölcs uralkodó ideáljává is válik: V. Károly új Salamon és egyben filozófus-uralkodó, az arisztotelészi bölcs férfi tí-pusa.³⁸ Fontosnak tartom kiemelni, hogy a fordító és az eredeti szerző prológuja ese-tében érzékelhető a kettejük gondolkodása és motivációja közötti különbség. Egyrészt természetesnek tekinthető a fordító feladata, vagyis az V. Károlyhoz címzett ajánlás, de Bartholomaeus Anglicus előszavából teljesen hiányzik a bölcs tekintélyek felsorolása, és kizárólag arra koncentrál, hogy összefoglalja munkája lényegét, amelyet a láthatatlan dolgok láthatóvá tételeként Istennek ajánl fel.³⁹ Jean Corbechon pedig ezzel szemben az enciklopédia gyakorlati oldalát emeli ki, mivel egy király kevés szabadidővel rendelke-zik, de ez a praktikus összefoglaló segíthet V. Károlynak a tanulásban. Itt felfedezhető a *prudentiára* és a *sapientiára* törekvés kettős igyekezete: Salamon a szövegben még a hagyományos bölcsesség erényét képviseli (az imádkozó Salamon utalás a korábbi felfo-

³⁵ Tesnière, M.-H.: *Livres et pouvoir royal*, 255.

³⁶ „C'est pourquoi, dans le Livre de la Sagesse, Salomon dit aux rois et aux princes: « vous qui êtes au-dessus des peuples et qui gouvernez les nations, aimez et désirez sagesse et justice afin que vous et vos descendants régniez à perpétuité ».” Majd megismétli központi tézisést, melyben szintén Salamon Istentől kapott bölcsességére hivatkozik: „[...] ce fut le cas pour le roi Salomon, qui demanda à Dieu de lui donner science et sagesse, comme il est écrit dans le troisième livre des Rois.” Ribémont, B.: *Le Livre des propriétés*, 53., 55.; Donal Byrne: *Rex imago Dei: Charles V of France and the Livre des propriétés des choses*. *Journal of Medieval History*, 7 (1981) 102.; Lusignan, S.: *La topique de la translatio studii*, 308.

³⁷ Fábíán Laura: *Modell és szent – V. Károly (1364–1380) francia király védőszentje*: Nagy Károly. In: Fedeles Tamás – Homonnai Sarolta – Hunyadi Zsolt (szerk.): *Kosztai László emlékkötet*. Szeged, 2017. (publikálás alatt).

³⁸ Byrne, D.: *Rex imago Dei*, 97–113.

³⁹ Ribémont, B.: *Le Livre des propriétés*, 56–57.

gásra, miszerint a *sapientia* egyfajta Istentől kapott ajándék⁴⁰), de a fordítás megrendelése már V. Károlyt egy *prudens* uralkodóhoz teszi hasonlóvá, aki a gyakorlatban is tett azért, hogy kiérdemelje a dicséreteket.

A második szemléltető példám V. Károly koronázásához kapcsolódik. Az egyik a francia király által utólagosan megrendelt *Koronázási Könyv* (*Livre du sacre des rois de France*⁴¹), amely az *ordó* mellett 38 miniatúrát is tartalmaz a szertartásról.⁴² A másik a már említett karmelita teológus, Jean Golein *Értekezés a felszentelésről* című munkája volt.⁴³ Ebben a szerző a koronázási szertartás egyes elemeit magyarázta. Ezenkívül az V. Károly udvarában vallott nézetekről is fontos forrás, mivel részleteket közöl a korban fontos férfiági örökösödés elméletéről vagy a Nagy Károlyhoz fűződő legendákról.⁴⁴ Jean Golein az igen népszerű liturgiát tárgyaló értekezés, Guillaume Durand, *Rationale divinorum officiorum*⁴⁵ című, francia fordításának (*Rational des divins offices*, BnF MS fr. 437⁴⁶) végére illesztette saját írását, amellyel 1374-re készült el a király megrendelésére.⁴⁷

Mivel Jean Corbechonhoz hasonlóan ő is megfogalmazott egy előszót, ráadásul mérített is belőle Jean Golein, és ennek első számú főszereplője szintén Salamon király, így elsőként erre térek ki.⁴⁸ Azok közül a művek közül, melyeknek a fordítását V. Károly rendelte meg, ez az előszó tekinthető a leginkább „salamoni” jellegűnek.⁴⁹ Jean Golein a prologusban mindenki másnál többször emlegeti Salamon királyt (Nagy Károlynál, Mózesnél, Ptolemaiosznál vagy Nagy Sándornál), aki ismételtelen minden esetben a bölcsesség mintaképe. A három fólió hosszúságú előszóban összesen hétszer nevezi meg.⁵⁰ Már a kezdő mondat is a Salamonnak tulajdonított Prédikátor könyvéből van,⁵¹ ami ele-

⁴⁰ Kelly, S.: *The New Solomon*, 268.

⁴¹ London, British Library, MS Cotton, Tiberius B. VIII, fol. 43r–74v; Jackson felsorolja a kéziratokat, melyek közül ez a kötet tartalmazza a király kézírását. Richard A. Jackson: *The Traité du sacre of Jean Golein. Proceedings of the American Philosophical Society*, 113 (1969) 307–308.

⁴² O'Meara, C. F.: *Monarchy and Consent*, 12.; Avril, F.: *La Librairie de Charles V*, 96–97.

⁴³ Ennek a szövegnek Marc Bloch a *Traité du sacre* címet adta, és a *Gyógyító királyok* IV. függelékében részleteket közöl Jean Golein írásából. Marc Bloch: *Gyógyító királyok*. Budapest, 2005. 379–387.

⁴⁴ A szöveget kiadta Jackson, R. A.: *The Traité du sacre*, 305–324.

⁴⁵ Anselme Davril – Timothy Thibodeau (ed.): *Guillaume Durand: Rationale divinorum officiorum*. I–II. 1995–1998.

⁴⁶ A kézirat digitalizált változata elérhető: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8447301s> (Letöltés ideje: 2016. szeptember 5.).

⁴⁷ Avril, F.: *La Librairie de Charles V*, 101–102. 176. sz.

⁴⁸ BnF MS fr. 437, fol. 1r. – 3v.; Tesnière, M.-H.: *Livres et pouvoir*, 255.

⁴⁹ Boudet, J.-P.: *Le modèle*, 558.

⁵⁰ Például: „et aussi Salemon non mie tant seulement estudioit en divers livres mais en ordena plusieurs par son estude [...]” BnF MS fr. 437, fol. 2r.

⁵¹ „Fui rex Israel in Jherusalem et proposui in animo meo querere et investigare sapienter de omnibus, etc., Ecclesiastes, capitulo 1°. ce sont les paroles du tres sage roy après ce quil ot par son humble petition meu la grace de bien gouverner le pueple qui li fu donné a jugier et droiturerement justicier, en requerant a Dieu qui li avoit revelé en songe que il demandast ce quil voudroit.” BnF MS fr. 437, fol. 1r.

ve az előszó⁵² alap gondolatához kapcsolódik: a tanulás és tudás fontosságát emeli ki. Ez az előszó szinte teljes egészében a *rex sapiens* ideálja köré épült, egyrészt a bibliai idézetek miatt, mivel a fordító a Salomonnak tulajdonított Bölcsesség könyvéből (6,24) is idéz.⁵³ Másrészt, Jean Corbechon előszavához hasonlóan a felsorolt híres személyek mind a tudáshoz, a tanuláshoz vagy a bölcsességhöz kapcsolódnak, így például Nagy Károlyt és Nagy Sándort a tanítóikkal (Alcuinnal és Arisztotelésszel) együtt említi. Kiemeli, hogy az egyiptomi Ptolemaiosz király könyvtára miatt vált híressé. Mégis Salamon a legtöbbet hivatkozott példakép, és V. Károly ebben a kontextusban új Salomonná válik Jean Goleinnél. Boudet úgy véli, hogy Salamon központi szerepe ebben az előszóban egyrészt a liturgiában betöltött helyzetével függ össze, vagyis Guillaume Durand szövegével is, másrészt az *Értekezés a felszentelésről* szövegében is leírja Golein, hogy a királynak imádkoznia kell a bölcsesség elnyeréséért.⁵⁴

Az *Értekezés a felszentelésről* szövegében még több bibliai személyre hivatkozik, mint az előszóban (Ádámra, Sámuelre, Dávidra vagy Júdásra, egy esetben Mózesre), de közülük Salamont ismét kimagaslóan sokszor említi, rajta kívül Sámuel vagy Saul egy-két alkalommal, Dávidot ötször, Salamont összesen nyolcszor emeli ki, de itt már inkább bibliai citátumokként. Elsőként Salamon a francia királyok felszentelésének értelmezésekor fordul elő (Ádám, Dávid és Saul mellett). Jean Golein Salamonra mint példaértékű királyra hivatkozik, mondván a királynak templomba kell járnia, hogy úgy imádkozzon, ahogy Salamon király is először könyörgött Szűz Máriához.⁵⁵ Jelen esetben ez egy igen kivételes, és ha úgy tetszik, különös példa, mivel Salamon hitére kevés esetben szoktak hivatkozni a középkori szerzők. Köztudomású volt, hogy Salamon feleségei és ágyasai hatására (1 Kir 11,1–13) élete végén elfordult hitétől és bálványimádó lett, ezért nem ő a legkézenfekvőbb példa ebben a szöveggörnyezetben. Mindazonáltal ismét az Istentől kért bölcsesség motívuma kerül elő, amikor Jean Golein feleleveníti Salamon személyét a következő ima szakaszánál (*Loroison du Roy a nostre seigneur jhesu christ*), mely a hivatalos koronázási *ordó* szövegében nem szerepel. A király eszerint Istenhez könyörög bölcsességért, tudásért, hogy jó és rossz dolgok között dönteni tudjon és népe fölött igazságosan ítélkezhesen, amit a szerző Salamon alázatosságával kapcsol össze.⁵⁶

A további esetek közül, amikor Salamont citálja Jean Golein, egyet emelnék még ki: azt a *Koronázási Könyv*ben is megjelenített pillanatot, amikor a világi és egyházi *pair*-ek körülveszik V. Károlyt. A jelenet erősen emlékezteti Jean Goleint Salamon királyra az Énekek énekéből, akit fegyveres katonák vesznek körül, miközben karjukat kinyújtva

⁵² Ld. 1. lábjegyzet.

⁵³ „Rex sapiens stabilimentum populi.” BnF MS fr. 437, fol. 1v.

⁵⁴ Boudet, J.-P.: *Le modèle*, 559.

⁵⁵ „Et doit le Roy aler a leglise pour faire son oroison en la maniere que pria le Roy salemon en disant la premiere oroison a la vierge marie.” Jackson, R.: *The Traité du sacre*, 311.

⁵⁶ „Doulez dieu Roy benigne et tout puissant sur tous empires et Royaumes mortelz qui regardastes en pitie vostre humble enfant salemon. et la donastes selonc sa petition cuer doctible et intelligence sapience et science pour savoir discerner entre bien et mal et pour son pueple jugier droiturierement.” Uo. 311.

megérintik az uralkodó fején lévő koronát, amelyet előzőleg a reimsi érsek helyezett a király fejére (fol. 59v).⁵⁷ Jean Golein úgy véli, hogy a jelenet során a királyt körülálló előkelők olyanná válnak, mint Jézus körül az apostolok (Ján. 15,15), V. Károlyt pedig Salamonhoz hasonlítja az Énekek énekéből.⁵⁸ A liturgiát alaposan ismerő Jean Golein számára sem véletlenül tűnt fel a hasonlóság V. Károly és Salamon között ezeken a jele-
neteken. Ezzel az analógiával a koronázási rítus, a *pair*-ek konszenzusát kifejező pillanat bibliai párhuzamot is elnyer, nevezetesen az Énekek énekéből. Tehát Salamon királyt a felkenés és koronázási szertartás azon részénél építették be – ezzel áthallást teremtve a két király között –, ahol egyben a *Koronázási Könyv* egyik fontos aspektusa is kirajzolódik: a ceremónián az előkelők részéről az egyetértés szimbolikus megjelenítése.⁵⁹ A középkori Salamon ábrázolások közül viszonylag ritkának tekinthető az Énekek éneke alapján bemutatott salamoni kép – szemben például az igen népszerű salamoni ítélettel. Kivételes párhuzamos példaként a reimsi székesegyház egyik üvegablakát lehet kiemelni, ahol Salamont az előkelőkkel körülvéve ábrázolták.⁶⁰

Jean Corbechon és Jean Golein szövegeikben egyértelműen Salamont állítják be követendő példának V. Károly számára. Míg a két prolóógus meglehetősen hasonlóan fogalmazza meg a bölcsesség elnyeréséért igyekvő királyideált, Jean Golein traktátusában már ritkább képeket idéz fel. Minden esetben a célja az, hogy V. Károlyt Salamonhoz hasonlóként tüntesse fel.

A bölcsék portréja: V. Károly Salamon társaságában

Bölcs Róbert a 14. századi uralkodók közül a rendkívül sok prédikációi révén is kiemelkedett, és ehhez hasonló jellegzetesség, ahogy V. Károly a megrendelésére készített kódexekben igen nagy mennyiségű portréképet készítettek.⁶¹ Ezek közül kettőt választottam

⁵⁷ A *Koronázási Könyv* szövege szerint: „Qua posita omnes pares tam clerici quam laici manum apponunt coronam et eam undique sustentant et soli pares.” MS Cotton, Tiberius B. VIII, fol. 59r. Online dokumentum: http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=cotton_ms_tiberius_b_viii_f035r (Letöltés ideje: 2016. november 18.).

⁵⁸ Jackson, R. A.: *The Traité du sacre*, 317.; O'Meara, C. F.: *Monarchy and Consent*, 124.; A bibliai idézeteknél minden esetben a Káldi-Neovulgáta magyar fordítást használom. Énekek éneke 3,7–8. „Íme, Salamon hordszéke, hatvan vitéz van körülötte Izrael erősei közül. Megannyian kardforgatók, hadban járatosak; mindnek kard van az oldalán az éj rémei miatt.” Jean Golein szavaival: „Au derrenier appelez les pers de france qui sont entour en signification des fors qui estoient entour salemon omnes tenentes gladios et ad bella doctissimi.” Jackson, R. A.: *The Traité du sacre*, 317.

⁵⁹ Richard Jackson (ed.): *Ordines Coronationis Franciae*. I–II. Philadelphia, 1995. II. 454.

⁶⁰ Meredith Parsons: King Solomon in Bed, Archbishop Hincmar, the „Ordo” of 1250, and the Stained-Glass Program of the Nave of Reims Cathedral. *Speculum*, 80 (2005) 764–801.

⁶¹ Érdemes megemlíteni, hogy a középkori portréfestészet egyik úttörő példája édesapja, II. (Jó) János portréját jelentette ekkoriban, tehát nem előzmény nélküliek V. Károly portréi. Sherman, C. R.: *The Portraits*, 73.

elemzésre, melyek olyan miniatúrákat tartalmaznak, amin Salamon és V. Károly együtt szerepelnek. Salamon király középkori ikonográfiája külön kutatás tárgyát képezhetné, de néhány vonatkozását érdemes kiemelni.⁶² Egyrészt Salamont korszakonként és területenként is eltérő módon ábrázolhatták, általános királyi attribútumai mellett (korona, jogar) a képeken hol fiatal szőke hajú férfiként szerepel szakáll nélkül, hol pedig agg, hosszú és ősz szakállú uralkodóként. Míg a IX. (Szent) Lajoshoz köthető ószövegségi ábrázolások esetén Salamon király mindig fiatal, szőke hajú férfiként látható,⁶³ addig a késő középkori példákon már több alkalommal megfigyelhető, hogy többnyire szakállal kezdték el ábrázolni, és a szőke hajú férfiból a 15. századra nagyon sok esetben idős, nagy szakállú király vált a francia ábrázolásokon.⁶⁴

Ahogy az előbbi példákon látható volt, a fordítók prologusai⁶⁵ gyakran az udvarban megfogalmazott király-ideológiai véleményekről is tanúbizonyságot szolgálnak, és több esetben az adott kódex miniatúráival, mint például a *frontispicium* képeivel együtt is lehet értelmezni ezeket. Nem csupán a szövegekben jelent meg V. Károly bölcsessége, a dedikációs portréin is sok esetben szakértőként, tudósok társaságában ábrázolták vagy könyvet olvasva.⁶⁶

Ezek körébe sorolható a *Policraticus* (BnF MS fr. 24287)⁶⁷ franciára fordítása, mely-lyel az V. Károly által megbízott ferences Denis Foulechat 1372-re készült el. A középkor egyik legjelentősebb politikaelméleti értekezéséről készített francia fordításban két V. Károlyról készített portré is található. Az első miniatúrán bölcs és tudós királyként könyvet olvasva trónol (fol. 2r) a kötet elején.⁶⁸ A kezében tartott nyitott könyv oldalán egy idézet olvasható, melyet a Salamonnak tulajdonított Sirák fiának könyvéből⁶⁹ vettek át: „Boldog az az ember, aki a bölcsességgel tölti idejét, aki annak igazsága fölött elmélkedik, és okosan fürkészi Isten gondviselését.”⁷⁰ V. Károly a kezében tartott könyvvel jelzi a kézirat vezérfonalát, amely Salamon szavaival kezdődik, miszerint a *sapientia* keresése milyen fontos, és amelynek ékes példája a francia király, aki láthatóan maga is hallgat a tanácsra. Kicsivel később (fol. 12r) viszont V. Károlyt már nem egyedül láthatjuk, hanem

⁶² Louis Réau: *Iconographie de l'art chrétien, Tome II. Iconographie de la Bible, I.: Ancien Testament*. Paris, 1956. 286–297.; Bernhard Kerber: „Salomo”. In: Engelbert Kirschbaum – Wolfgang Braunfeld (ed.): *Lexikon der christlichen Ikonographie*. I–VIII. Roma–Freiburg–Basel–Wien, 1974. IV. 15–24.

⁶³ Fábíán L.: IX. Lajos, 579–604.

⁶⁴ Például ld. Scot McKendrick – Kathleen Doyle: *Bible Manuscripts, 1400 Years of Scribes and Scripture*. London, 2007. 143.

⁶⁵ A 14. században latinról franciára fordított könyvek tömeges elterjedéséről és háttéréről ld. Sherman, C. R.: *Imaging*, 3–12.

⁶⁶ Sherman, C. R.: Representations of Charles V, 83–96.; Sherman, C. R.: *The Portraits*, 18–32.

⁶⁷ A digitalizált kézirat: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8449687z> (Letöltés ideje: 2016. október 10.). Avril, F.: *La Librairie de Charles V*, 119–120.

⁶⁸ Boudet, J.–P.: Le modèle, 559.

⁶⁹ Más néven Ecclesiasticus, amit a keresztény egzegézisben Salamonnak tulajdonítottak és a Prédikátor könyve párjának tekintettek.

⁷⁰ Eccl. 14,22: „Beatus vir, qui in sapientia morabitur et qui in iustitia.”

egyházatyák és pogány filozófusok (Szent Jeromos, Arisztotelész, Szent Ambrus, Nagy Szent Gergely, Szent Ágoston, Platón és Thálész), valamint Salamon király társaságában, akik közül csak hat szereplő látható.⁷¹ A kompozíció legtetején Krisztus jelenik meg, kezét áldásra emeli. Közvetlenül alatta jobb oldalon az egyházatyák és filozófusok egy kosárba helyezik könyveiket, ezzel is szimbolizálva, ahogy mindenki hozzájárul a tudás bővítéséhez. Mellettük baloldalt ezt a tevékenységet követi figyelemmel V. Károly, de egy másik képmezőben, egy másik térben. Egy szinttel lejjebb nemes férfiak tömege áll, öltözetükből ítélve udvari emberek, akik egymással szóba elegyedtek, és nem pillantanak fel a fejük felett zajló jelenetre. Legalul pedig egy kisebb méretű miniatúrán embertömeg tekint fel a királyra és a bölcsekre, fejük felett az alábbi felirat olvasható: „benedicta terra, cuius rex sapiens” – vagyis „áldott az a föld, akinek királya bölcs”. Ismét az látható, hogy V. Károly az oroszlános trónusán, a máig fennmaradt ún. Dagobert-trónszéken⁷² ülő tudós, bölcs király, akire – és ezzel együtt természetesen Krisztusra is – népe felnéz, mert a jó uralkodás kulcsfontosságú erényét birtokolja.

A miniatúrán Salamon király azonosítása a szakirodalomban nem teljesen egyértelmű, mivel a forrás modern kori kiadója, Charles Brucker bevezetőjében erről az ábrázolásról azt írja, hogy Jeromos nem szerepel a képen és Salamon helyett egy másik nevet olvas ki (Salvidie de Tules), de a kutatók közül egyedül ő van ezen a véleményen. Brucker úgy véli, hogy a koronás férfi a kép jobb szélén Salamon helyett Arisztotelész. Problémát jelent, hogy egyrészt az általa kiolvasott nevet nem lehet beazonosítani – ezt ő is elismeri –, ellenben Jeromos neve egyértelműen kiolvasható, másrészt a koronával ábrázolt Arisztotelész nem tekinthető megalapozott következtetésnek, figyelembe véve, hogy az antik filozófusra nem jellemző a korona viselése.⁷³ Ezért osztom Claire Richter Sherman nézetét, miszerint Salamon szerepel a képen.⁷⁴ Ezt alátámasztja az a tény, hogy a prológusban Denis Foulechat kimagaslóan sokszor, hatszor hivatkozik Salamon királyra,⁷⁵ másrészt az azonosítatlan név, amit Brucker kiolvasott, máshol nem szerepel (de például Platón és Ambrus az előszóban igen), így indokolt azt feltételezni, hogy inkább őt jelenítették meg, és nem egy teljesen ismeretlen személyt. A miniatúrán V. Károly és Salamon király kapcsolatát mutatja, hogy egymással szemben ábrázolták őket, és mindezek alapján én is arra a következtetésre jutottam, hogy itt V. Károly Salamon hagyományának folytatójaként szerepel, és a miniatúrán is csak ők ketten királyok.⁷⁶ Ezt

⁷¹ Sherman, C. R.: *The Portraits*, 76–77.

⁷² A 8–9. században készült, mai őrzési helye: BnF, Monnaies, Médailles et Antique, Inv. 55–651.

⁷³ Arisztotelész ábrázolására párhuzamos példa V. Károly egy másik könyve, *Az asztrológia kilenc bírāja*, ahol szintén kék kalapban vagy sapkában ábrázolták, ahogy V. Károly előtt térdepel a (fol. 10r). http://lucia.kbr.be/multi/KBR_10319Viewer/imageViewer.html (Letöltés ideje: 2016. szeptember 5.).

⁷⁴ Sherman, C. R.: *The Portraits*, 76.

⁷⁵ A *caputok* száma: 2, 14, 38, 39, 59, 70. Összehasonlításképp Denis Foulechat a legtöbbet Szent Ambrusra és Arisztotelészre hivatkozik, mindkettejükre három esetben, a többi megemlített filozófus vagy teológus, egyházatyja egy-két alkalommal szerepel. *Denis Foulechat: Le Policratique*, 81–87.

⁷⁶ Sherman, C. R.: *The Portraits*, 76.

kiegészíteném azzal, hogy mivel V. Károly fordítójának prológusa kiemelt figyelmet fordít általában véve a bölcsességre, így érthető, hogy miért Salamon az egyik legfontosabb példa e tekintetben. A tudós bölcsüket ábrázoló miniatúrán Salamon a központi figura, minden szem rá szegeződik, beleértve a túloldalon trónoló V. Károlyét is, így központi elhelyezése összhangban van a prológusban betöltött szerepével is.

Második képi példám az egyik 1370–1375 körüli években V. Károlynak készült *Bible historiale* (Bibliothèque de l’Arsenal, MS 5212).⁷⁷ Maga a kötet a Guiart des Moulins (1291–1295) által franciára fordított Biblia egyes részeit – mint például a bölcsességi könyveket vagy történeti könyveket – tartalmazza számos illusztrációval együtt. A *Bible historiale*-ok, igen nagy népszerűségnek örvendtek a 14. században.⁷⁸ V. Károly több példánnyal is rendelkezett könyvtárában a *Bible historiale* másolataiból, melyek közül az MS 5212 egyik miniatúráját elemzem, amelyen V. Károly Salamon király társaságában látható.

Az első miniatúrát Pucelle tanítványa, Jean le Noir készítette, és a mestere hagyományát folytató *grisaille* stílusú miniatúra az első fólió fél oldalát foglalja el (1r).⁷⁹ Az öt képmezőre osztott kompozíció középpontjában, a királyi megrendelés szimbólumaként V. Károly⁸⁰ térdre ereszkedve imádkozik a felette ábrázolt Szentháromsághoz, és az alábbi szöveg olvasható a fejtől kiinduló mondatszalagon: „Az okosságnak és tudománynak drága voltára taníts meg engem.” (Zsolt 119,66).⁸¹ Vagyis ezen a miniatúrán V. Károly nem a bölcsességért, hanem a tudásért, tudományért (*scientia*) imádkozik.⁸² A királyt körülvevő négy jelenet tulajdonképpen a kódex ószövetségi tartalmát foglalja össze: Mózes öt könyvét, a bölcsességi, a történeti és a prófétikus könyveket. A kódex szövege jellegéből fakadóan a Salamon királynak tulajdonított Példabeszédek könyvével kezdődik,⁸³ és a miniatúrán V. Károly ószövetségi személyekkel van körülveve (például Dávid-

⁷⁷ A digitalizált kézirat: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84581379> (Letöltés ideje: 2016. október 10.); Delisle, L.: *Recherche*, I. 152–153.; Élisabeth Taburet-Delahaye (ed.): *Paris 1400. Les arts sous Charles VI*. Paris, 2004. 49–51., 10. sz.; Françoise Baron – François Avril – Philippe Chapu (ed.): *Les fastes du Gothique: le siècle de Charles V*. Paris, 1981. 332–333., 286. sz.; François Avril: *Une Bible historiale de Charles V. Jahrbuch der Hamburger Kunstsammlungen*, 14–15 (1970) 45–76.

⁷⁸ A *Bible historiale* különböző altípusairól ld. Clive R. Sneddon: *The Old French Bible: The First Complete Vernacular Bible in Western Europe*. In: Susan Boynton – Diane J. Reilly (ed.): *The Practice of the Bible in the Middle Ages: Production, Reception, and Performance in Western Christianity*. New York, 2011. 296–314.

⁷⁹ Avril, F.: *La Librairie de Charles V*, 95–96., 169. sz.

⁸⁰ François Avril felhívta a figyelmet, hogy *Bible historiale* kódexben ábrázolt uralkodóra csupán két példánk van V. Károlyhoz kapcsolódóan: az elsőn még *dauphinként* festették meg (BnF MS 5707, fol. 368r), a másik az a könyv, amit Jean de Vaudetar ajándékozott neki (Hague, MMW, MS 10 B 23.). Avril, F.: *Une Bible*, 73.; <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8455785h/f741.item> (Letöltés ideje: 2016. szeptember 5.); http://manuscripts.kb.nl/zoom/BYVANCKB%3Amimi_mmw_10b23%3Aooiv_002r (Letöltés ideje: 2016. szeptember 5.); Avril, F.: *La Librairie de Charles V*, 94–95.

⁸¹ „Bonitatem et disciplinam et scientiam doce me.” (Zsolt 119/118, 66).

⁸² Avril, F.: *Une Bible*, 72.

⁸³ A két részre bontott *Bible historiale* első kötetét Avril azonosította be (Kunsthalle, Hamburg). Az ehhez hasonló két részre bontott *Bible historiale* könyvek a 14. században terjedtek el nagyobb számban, melyek a Példabeszédek könyvével kezdődnek. Avril, F.: *Une Bible*, 67.

dal is) többek között Salamon királlyal, aki a jobb felső sarokban látható. Salamon egy oroszlánokkal díszített trónszéken ül, és három mondatszalogot tart a kezében (melyek a három ószövetségi könyvet, a Példabeszédek könyvét, az Énekek énekét és a Prédikátor könyvét szimbolizálják) és mellette két nő ül. A legszélső egy kardot tart a kezében, ő testesíti meg a Bölcsesség és Sirák fia könyvét. A középen ülő nőalak kiléte bizonytalan.⁸⁴

Ez a bibliai programba illesztett devóciós kép jól illeszkedik azoknak a portréknak a sorába, amelyeken V. Károlyt az ideális és a bölcsességre törekvő uralkodóként ábrázolják.⁸⁵ A francia király tudásvágya azért kapott vallásos színezetet (ima közben könyörög a tudomány megértéséért), hogy ezáltal a bibliai bölcssekkel egyenrangú módon szólhassanak róla. Avril joggal teszi fel a kérdést: vajon merész-e azt feltételezni, hogy a királynak beleszólása volt a képi programba?⁸⁶

Ha művészeti párhuzamait keressük annak, amikor egy uralkodót tanult tudósként jelenítettek meg, példaként Bölcs Róbert egyik portréképe jöhet szóba, amelyen a megismerésért erényekkel együtt ábrázolták a 1340 körülre datálható *Malines-i Bibliában*. A kompozíció mellett nem szerepelnek bibliai idézetek, csak az alábbi lényegre törőbb megfogalmazású felirat: „Rex Robertus rex expertus in omni scientia.” Bölcs Róberttől nem állt távol, hogy szakértőként és bölcsként tüntesse fel magát, és szintén aktív támogatója volt a művészeti ágaknak.⁸⁷ Fontos kiemelni, hogy azokat a középkori uralkodókat, akik Salamont példaképként használhatták, nem jellemző, hogy együtt ábrázolták a bibliai királlyal. Ellenben gyakori megoldás lehet az uralkodó kriptoportréja, ahol kettejük ikonográfiája hasonló lehet, sugallva, hogy az éppen regnáló király Salamonthoz hasonlít.⁸⁸

A két elemzett példából levonható az a következtetés, hogy kivételes képi hagyomány alakult ki, amelyben a két bölcs uralkodó egy kompozíción belül szerepel. Mindkét esetben a kapcsolat közöttük a bölcsesség, mivel a francia király folyamatosan törekedett ismeretei bővítésére. Azonban a képek azt sugallják, hogy, közben ő maga is az általa példaképként követett tudósok és bölcsök egyikévé vált. Míg a *Bible historiale* miniatúráján mindenkitől elkülönült képtérben térdre borulva imádkozik a Szentháromsághoz a tudásért, a *Policraticus*-ban már a történelem művelt bölcsseit figyeli Salamonnal szemben. Ha nem is teljesen egy képtérben van velük, de mégis velük egy „szinten” tartózkodik.

⁸⁴ Az egész oldalas miniatura részletes ikonográfiai elemzésért ld. Avril, F.: *Une Bible*, 66–71.

⁸⁵ François Avril: *Manuscript Painting at the court of France*. London, 1978. 114–115.

⁸⁶ Avril, F.: *Une Bible*, 73.

⁸⁷ Cathleen A. Fleck: Patronage, Art, and the Anjou Bible in Angevin Naples (1266–1352). In: Lieve Watteuw – Jan Van der Stock (ed.): *The Anjou Bible a Royal Manuscript Revealed*. Peeters, 2010. 45–46.; Avril, F.: *Une Bible*, 72.; Kelly, S.: *The New Solomon*, 32.

⁸⁸ Például X. (Bölcs) Alfonz (1252–1284) a *Cantigas de Santa Maria* prologusának miniatúráján, vagy IX. Lajos és Salamon közötti ikonográfiai hasonlóság is felmerülhet. Boudet, J.-P.: *Le modèle*, 547.; Fábíán, L.: IX. Lajos, 588–595.; valamint ebbe a körbe sorolhatóak IV. Károly császár kriptoportréi, ld. 4. l.

„*Le roy astrologien*”⁸⁹

Röviden érdemes kitérni a középkori Salamon-hagyomány egy sajátos szegmensére, azokra az asztrológiai és mágikus jellegű szövegekre, melyeket a legendák Salamon királynak tulajdonítanak,⁹⁰ mivel ezek közül V. Károly könyvtárában több munka is megtalálható volt. A középkorban Salamonról egy összetett kép alakult ki, melybe a bibliai király mágikus hatalma is beletartozott, és az uralkodók számára ez az aspektusa is ismert volt. V. Károly nem csupán a Bibliából ismert Salamon-tradíció ápolását karolta fel. Ugyan az asztrológia nem volt ismeretlen terület a középkori udvarokban, mégis a 14–15. században komoly fellendülés indult meg a tudományterületen. Ez V. Károly udvarában is jellemző volt, a király is aktívan támogatta az asztronómiát és az asztrológiát, könyvtárában is számos ilyen tematikájú kötet állt a rendelkezésére.⁹¹ Sherman fontos észrevétele, hogy V. Károly trónra kerülése előtt leginkább az asztrológiai jellegű munkák gyűjtését szorgalmazta, tehát már viszonylag korán kialakult érdeklődése ezek iránt.⁹² A hagyományosnak tekinthető jogi munkák mellett így az asztrológia tudománya is beépült udvara kulturális életébe, melyben Jean-Patrice Boudet szerint V. Károlyt a 13. századi X. Alfonz példája is inspirálta a lefordított asztronómiai-asztrológiai vonatkozású könyveivel és a mágikus Salamon-imázs kultiválásával.⁹³

Salamon bölcsességéről az ókortól kezdve gyanakodva tekintő hagyomány úgy tartotta, hogy Salamon király különleges képességeire a mágia segítségével tett szert. Az erről értekező munkákban Salamon feltűnik démonidézőként, asztrológusként, ördögűzőként és általában a titkos isteni tudás birtokosaként is. Többek között ilyen volt a *Liber Razielis*⁹⁴, az *Ars Notoria*⁹⁵, és a *De quattuor annulis (les Anneaux Salmon)*,⁹⁶ amelyekből

⁸⁹ Ez az elnevezés Christine de Pisantól származik. Solente, S.: *Le Livre des fais*, II. 15–19.

⁹⁰ Lynn Thorndike: *A History of Magic and Experimental Science*. I–VIII. New York, 1923–1958. II. 279.; Jean-Patrice Boudet: *Entre science et nigromance, astrologie, divination et magie dans l'Occident médiéval (XII–XVe siècle)*. Paris, 2006. 137–138., 145–153.

⁹¹ Delisle, L.: *Recherche*, I. 38.; V. Károly halálakor könyvtár állományának nagyjából 8%-át asztrológiai jellegű munkák alkották. Boudet, J.–P.: *Entre science*, 303–305.; Thorndike, L.: *A History of Magic*, III. 585–589.

⁹² Sherman, C. R.: *Imaging*, 7.; Delisle, L.: *Recherche*, II., 95–120.

⁹³ V. Károly 1373–1380 közötti inventáriumából kiderül, hogy több, Salamonhoz kötődő munkája is volt. Boudet, J.–P.: *Le modèle*, 560.

⁹⁴ A *Liber Razel* eredetileg egy héber nyelvű mágikus munka (*Sefer Razi'el ha-Malakh*) latin nyelvre lefordított változata. A történet szerint miután Isten kiűzte Ádámot a Paradicsomból, három nappal később Raziél angyal Ádámnak adott egy mágikus könyvet, mely a teremtés misztériumáról szólt. Boudet, J.–P.: *Entre science*, 195–197.; Delisle, L.: *Recherche*, II., 115., 699. sz.

⁹⁵ Népszerű középkori mágikus szöveg, rituális szertartások, imák és idézések mágiatípusának alapszövegét tartalmazza, mely így szertartások útján az intellektuális tökéletesedést ígéri az olvasónak. Láng Benedek: *Mágia a középkorban*. Budapest, 2007. 48–49., 110–112.; Thorndike, L.: *A History of Magic*, II. 279–289.; Delisle, L.: *Recherche*, II. 117., 710–714. sz.

⁹⁶ Már a 13. században is ismert volt Párizsban, Guillaume d'Auvergne püspök elítélően írt a Salamonhoz kötődő mágikus szövegről. A *De quattuor annulis* Salamon tanítványainak tulajdonítják, és Guillaume

V. Károlynak több példánya is volt. Udvarában gyakran értekezett asztrológusokkal, és meg is fogadta jóslataikat döntéshozatalai során, így például Christine de Pisan apja, Thomas de Pisan is szolgálta őt.⁹⁷ Ennek egyik képi példája, ahogy V. Károlyt tudósokkal egyenrangú félként ábrázolják a *Le livre des neuf anciens juges d'astrologie*-ban, (*Liber novem judicum*) melynek fordítása 1361-ben, még V. Károly trónra kerülése előtt készült el.⁹⁸ A kötetben található egy miniatúra (fol. 10r), amelyen Károly *dauphinként* orosz-lános trónszékén ülve tudós vitát folytat a kilenc bírával. Mindez a bölcs király tudományos érdeklődését és egyenrangúságát szimbolizálja a tudós mesterekkel, akik közül csak a legelöl álló Arisztotelész neve olvasható ki.⁹⁹ Így nem csupán az asztrológiát támogató intézkedéseivel, de az általa gyűjtött mágikus-asztrológiai Salamon könyvekkel is támogatta a tudás megszerzésére irányuló ambivalens megítélésű módszert is, melynek szintén elhíresült szimbóluma volt Salamon.

A nosztalgikus visszaemlékezések – Eustache Deschamps és Philippe de Mézières

V. Károly halálával tehát nem szűnt meg a bölcsességét és erényeit magasztaló légkör, sőt, a hasonlatok még közvetlenebbé váltak elhunytát követően, és elszakadtak attól a csoporttól, amelyeket V. Károly rendelt meg. Erre jó példa az udvari költő Eustache Deschamps,¹⁰⁰ aki 1368-tól szintén a király szolgálatában állt, és egyik alkotásában megörököltette a „bölcs uralkodó” hírnevét és több ízben is Salamonhoz hasonlította őt. Kezéssel a király 1380-ban bekövetkezett halála után egyik V. Károlyt dicsőítő költeményében, melyben a múlt kiváló példaképeit idézi fel, elsőként Salamonhoz hasonlítja tudása miatt: „A Salomon puet estre comparez pour son savoir [...]”.¹⁰¹ Deschamps három költeményben is meggyászolta V. Károly halálát (számozás: 164., 165., 166.). Ezek közül a második kiemeli a király bölcsességét, hogy a külső és belső megpróbáltatások ellenére királyságát megerősítette és építkezéseivel is növelte a jólétet, mindezt azzal kezdve, hogy egyesek Salomonnak is hívhatják.¹⁰²

d'Auvergne *Idea Salomonis* néven említi, amelynek megrajzott figurája démonidézésre szolgál, és arról értekezik, hogyan kell mágikus gyűrűt készíteni a szertartáshoz. Delisle, L.: *Recherche*, II., 15., 71. sz., 128. 789. sz.; Klaniczay G.: A királyi bölcsesség, 39–40.; Fábán L.: IX. Lajos, 598.

⁹⁷ Boudet, J.–P.: *Le modèle*, 555–557., 560.

⁹⁸ A kézirat digitalizált változata: http://lucia.kbr.be/multi/KBR_10319Viewer/imageViewer.html (Letöltés ideje: 2016. november 22.).

⁹⁹ Sherman, C. R.: *The Portraits*, 18–19.

¹⁰⁰ Deborah M. Sinnreich-Levi – Ian S. Laurie (ed.): *Eustache Deschamps: Selected Poems*. Routledge, 2003. 1–20.

¹⁰¹ Queux de Saint-Hilaire – G. Raynaud (ed.): *Eustache Deschamps: Oeuvres complètes*. I–XI. Paris, 1878–1904. III. 239. Balade CCCCXXXII, v. 9–12.

¹⁰² „L'en le pouoit figurer Salemon,/ Car moult souffrit tant d'autrui com des siens,/ Et par son sens acrut sa region/ Et a son temps amassa moult de biens./ Chasteaux fonda.” Eustache Deschamps: *Oeuvres complètes*, I. 295–296. Balade CLXV, v. 11–15., I. 296.; Cruse, M.: *The Louvre*, 26.

Kissé eltávolodva V. Károly személyes megrendeléseitől, de az udvari környezetnél és a hozzá kapcsolódó forrásoknál maradván végül érdemes kitérni még egy sajátos műre, amelyben a szerző V. Károly halála után pár évtizeddel a francia király bölcsességét szintén Salamonéhoz hasonlította. Philippe de Mézières-ről (1327–1405) van szó, aki V. Károly és később VI. Károly alatt töltött be udvari szolgálatot. 1389-ben fejezte be a VI. Károlynak címzett *Öreg zarándok álma* (*Le songe du vieil pèlerin*)¹⁰³ című írását.¹⁰⁴ Ebben egy világutazás allegorikus-morális keretében mutatja be a 14. századi Európa történetét, melyben az ószövegségi vonatkozásoknak fontos szerepe van. V. Károly visszatérő szereplője a műnek. Philippe de Mézières a későbbi VI. Károly nevelője is volt, de 1380-ban V. Károly halálakor elhagyta az udvart és csak kilenc évvel később tért vissza. Útjai során megjárta Jeruzsálemet és Ciprust is, ami jelentősen befolyásolta, hogy a későbbiekben a keresztes eszme lelkes támogatója volt. Az évek során több uralkodónál teljesített diplomáciai szolgálatot. A Lusignan-házból származó I. Péter ciprusi király (1359–1369) nagy hatást gyakorolt rá: jó barátok is lettek, Philippe de Mézières az általam elemzett írásban gyakran hivatkozott rá. Miután visszatért a francia udvarba, a királyság erkölcsi reformját tartotta legfontosabbnak, mivel nélküle a Szentföld felszabadítása nem lehetséges. A mű az előszót követően három könyvből áll, és mivel a szerző legfontosabb szempontja egy keresztes hadjárat előmozdítása, így ez a szempont az általa gyakran használt példaképeket is befolyásolta. Az első könyvben a Zarándok leírja vándorlását az Igazság királynő és társai, Béke, Könyörületesség, Igazságosság, Jó Remény, Égő Vágy kíséretében azzal a céllal, hogy Szeretetet és Bölcsességet felleljék. A második könyvben Párizsba érkezésüket beszéli el a szerző, egyúttal pedig bemutatja a Francia Királyságot is.¹⁰⁵ A harmadik könyv a francia király személyével, kötelességeivel foglalkozik. Ebben található a legtöbb Salamonra vonatkozó megjegyzés, ahol nemcsak valamelyik bibliai könyvből idéz a szerző.

Az allegorikus alakok mellett Philippe de Mézières több hősi példaképet is emleget, melyek között keverednek a történelmi és biblikus személyek. Például fontos volt számára barátja, Péter ciprusi király is, ezért gyakran előfordul, hogy *exemplum*ként mutatja be.¹⁰⁶ Több esetben Salamon király is előkerül, ezek közül kettőt emelek ki. Az első esetben az általa igen tisztelt V. Károllyal összefüggésben emlegeti. Ebben a szakaszban Philippe de Mézières a keresztények közti béke fenntartásának fontosságáról ír, és azt tanácsolja VI. Károlynak – akinek egyébként az egész mű szól és akiről a fiatal Mózesként („jeune Moïse”) beszél –, hogy kötelessége békét teremtenie a keresztények között. Példaként kiemeli apját, V. Károlyt, akivel egy közös lovaglás során beszélgettek az egyház-

¹⁰³ G. W. Coopland (ed.): Philippe de Mézières: *Le songe du vieil pèlerin*. I–II. London, 1969.

¹⁰⁴ Krynen, J.: *L'empire du roi*, 195–199.

¹⁰⁵ Dora M. Bell: *L'idéal éthique de la royauté en France au Moyen Age*. Paris, 1962. 75–79.

¹⁰⁶ Kevin Brownlee: The Figure of Peter I and the Status of Cyprus in *Le songe du vieil pèlerin*: Crusade Ideology, Salvation History, and Authorial Self-Representation. In: Renate Blumenfeld-Kosinski – Kiril Petkov (ed.): *Philippe de Mézières and His Age. Piety and Politics in the Fourteenth Century*. Leiden, 2012. 165–188.

szakadás előtt. V. Károlyra kétszer is úgy hivatkozik, mint az igen bölcs *prudhomme*-ra, az áhítatos Salamonra, akit Isten szeretete fűtött.¹⁰⁷

Egy másik történetben Nagy Károllyal együtt Salamon szintén példamutató királyként kerül szóba, mivel – a kor (keresztény) értelmezési hagyományával egybehangzó érvelése szerint – már az Énekek énekében is látszik, hogy Salamon mindig ügyelt arra, hogy katonák vigyázzanak rá éjjel-nappal. Ez azért fontos, mert Philippe de Mézières ennél a résznél ugyanakkor negatív ellenpéldaként leír egy történetet, melyben a ciprusi király, I. Péter, elutasította az állandó fegyveres védelmet, annak ellenére, hogy barátja többször is figyelmeztette az ebből fakadó veszélyekre. A felelőtlen döntés következtében a királyt egyik éjjel álmában meggyilkolták.¹⁰⁸ Kevin Brownlee mindezek alapján úgy véli, hogy Philippe de Mézières ebben a kontextusban VI. Károlyra már egy új Nagy Károlyként és Salamonként tekint, mivel a hadvezér és a bölcs uralkodó együtt egy előrelátó kereszties hadvezér képét mutatja.¹⁰⁹

Az előrelátás mint fontos politikai erény szintén egybevág az általános elvárások egyikével a 14. századi politikai gondolkodásban, amiről a bevezetőmben szóltam. Philippe de Mézières ebben az esetben Salamonnál az előrelátásra való igyekezetet újításként összekapcsolja a bölcsességgel. Ebben a szövegben így ismét megjelenik az a korabeli, politikaelméleti elképzelés, hogy ugyan VI. Károly a törvényes trónörökös, de a jó kormányzás biztosításához ez nem elegendő, hanem megfelelően kell élni és kormányozni; ezekhez nyújt példaképeket Philippe de Mézières. Annak ellenére, hogy a szerző elsősorban a lovagias és kereszties harcokban való aktív részvételre serkentő példaképeket (mint Dávid királyt, Nagy Károlyt, Szent Lajost) említette, Salamon király a bölcs francia uralkodóval, V. Károllyal összefüggésben szintén megjelenik nála. VI. Károly esetében pedig azt sugallta, hogy ő lesz a következő ezek sorában. Salamon itt már egyáltalán nem a béke szimbóluma, mint a kora középkorban, ahogy akár a 727 körül íródott *Liber Historiae Francorum* szövegében, melyben Dagobert királyt békeszerető természete miatt hasonló Salamonhoz: „Ipse pacificus, velut Salomon [...].”¹¹⁰ Röviden utalva a korábbiakban megfogalmazott módszertani eljárásra – nem hagyható figyelmen kívül, hogy sok esetben Salamon szavainak vagy tetteinek felidézése nem köthető össze konkrét politikai utalással – látható, hogy Philippe de Mézières egyáltalán nem sorolja Salamon királyt a rossz uralkodók közé, általában a bölcsességét emlegeti, és az általa kedvelt V. Károlyt is hozzá hasonlítja. Tehát a nosztalgia légkörében kialakult szövegekben már V. Károly személyes megrendelésétől függetlenül látható, hogy azok körében, akik személyesen is ismerték, mind Salamonhoz hasonlították a francia uralkodót.

¹⁰⁷ Coopland, G. W.: Philippe de Mézières, II. 296.

¹⁰⁸ Uo. II. 219–220.

¹⁰⁹ Brownlee, K.: The Figure of Peter I, 165–188.

¹¹⁰ Liber historiae Francorum. In: MGH SS Rer. Merov. 314.; Kershaw, P.: *Peaceful Kings*, 129., 56–58.

Összegzés

Tanulmányomban azt a kérdést jártam körül, hogy az egyik legbölcsebbként ismert középkori uralkodó, V. Károly hogyan építette be reprezentációjába a bölcsesség fő királyi példaképét, Salamont. Ennek során kronológiai és tematikus sorrendben a teljességre törekedve összegyűjtöttem azokat a forrásokat, ahol burkolt vagy nyílt formában a szerzők, művészek párhuzamot vontak kettejük között. A korabeli elvárások, jelesül az, hogy a király bővítse ismereteit, bizonyosan jellemezték V. Károly uralkodását, mivel a király minden területen támogatta a tudományokat és művészeteket. Az általa megrendelt fordítások prologusaiban a szerzők példaképként sorolják Salamon méltó tetteit és szavait, melyek végére az az összkép alakul ki, hogy V. Károly is egy új Salamon. A művészi megrendelésein V. Károly előszeretettel festettette meg magát tudósok és bölcsek társaságában: a *Policraticus* miniatúrája ennek az egyik leglátványosabb példája, ahol Salamonnal együtt ketten bölcs királyként mutatkoznak. A másik gyakori motívum, hogy a király imádkozva a bölcsességre vágyakozik.

Az V. Károly halálát követő pár évtizedben kialakuló nosztalgikus hangulatban – amelyben közrejátszott az utódon, VI. Károlyon eluralkodó örület és a százéves háború újabb katasztrofális szakasza – továbbra is fennmaradt az elhunyt király „új Salamon” imázsa. Ha összevetjük a korabeli királyideál elvárásokat V. Károly kultúrpolitikájával, személyes motivációival és általában véve reprezentációjával, akkor látható, hogy a tudásra és a gyakorlati *prudentiára* való törekvés jelen esetben egybeesik. V. Károly mindent elkövetett, hogy „bölcsként” kormányozza országát, és ezt megfelelő módon láttassa is alattvalóival. Ennek egyik eszköze az volt, hogy a korábbi uralkodói, így a salamoni mintákat is felhasználta. Bölcs Róberttel ellentétben ő nem nevezte magát oly nyíltan új Salomonnak,¹¹¹ de uralma alatt a virágzó kulturális és művészeti élet, hatékony hatalomgyakorlása mind Salamonhoz tették hasonlónvá, melyet a halálát követő évek nosztalgikus hangulata már határozottan ki is domborított.

¹¹¹ Kelly, S.: *The New Solomon*, 176–177., 222.

A FOURTEENTH-CENTURY NEW SOLOMON: KING CHARLES V 'THE WISE'

For medieval rulers, the biblical King Solomon was always an essential and ideal model for royal wisdom. My paper aims to examine the wise Charles V of France's (1364–1380) representation from this Solomonic aspect. How was he compared by his contemporaries to King Solomon and how did he want to be like him in his representation? Charles V always aspired to be wise in his cultural politics and several things reflect this desire: the Louvre royal library, the illuminated manuscripts and translations to French in which he was portrayed as a learned king, and his patronage of astrology. Some of his commissions to translate books into French contain this symbolism, where the authors like Jean Corbechon and Jean Golein compared Charles V to Solomon. In the visual arts, two manuscripts contain Charles's portrait in the company of Solomon - in the French version of the *Policraticus* and in a *Bible historiale*. After the death of Charles V, contemporaries started to think of his rule with nostalgia, and called him *le saige Salomon*, like Eustache Deschamps and Philippe de Mézières. However, he never called himself a new Solomon in contrast with Robert the Wise in his preaching. Charles V with his ruling strategy, supporting culture, collecting and commissioning of lavishly illuminated manuscripts, become one of the most wise kings in the Middle Ages. He became a new Solomon.

Keywords: Charles V of France, new Solomon, royal representation, Old Testament

Karrier az Árpádok udvarában

AZ UDVARI MÉLTÓSÁGVISELŐK POLITIKAI PÁLYAFUTÁSA A 13. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON*

AZ ÚGYNEVEZETT UDVARI méltóságok történeti feldolgozása mindmáig nagy hiánynyossága a középkorral foglalkozó magyar történettudománynak. A hagyományosan a királyi udvarhoz kötődő tisztségek megjelenése a 13. század elején az *aula regia* európaizálódásának fokmérőjét is jelentette.¹ Az Árpádok uralmának utolsó évszázadában három olyan udvari méltóságról beszélhetünk, amelyek II. András kormányzati átalakításának köszönhetően bárói rangra emelkedtek, szinte egy időben azzal, mikor a báró terminus elterjed forrásainkban (1216).² A tisztségek megjelenésének oka kérdéses,³ újabban politikai motivációt vélnek felfedezni mögötte.⁴ A szakirodalom több ponton rámutatott már juttatásaik kérdésére is.⁵ Elsőként 1209-ben a pohárnok-, 1214-ben az asztalnok-, 1217-ben pedig a lovászmester jelent meg. A tárgyalt időszakban, 1209–1301 között összesen 59 személy töltötte be ezt a három méltóságot. Külön kell említenünk az ajtónállómestert, aki bár a késő középkorban bárónak minősült, ekkor azonban még szó sincs erről.⁶ Rajta kívül még kisebb udvari tisztségek is léteztek (asztalnokkancelár, kardhordó, szakácsok *rectora*, szekérnagy), ők azonban idővel eltűnnek. Források tekintetében nemcsak róluk, de a három udvari méltóságról sem tudunk sokkal többet. A királyi oklevelek elsőrendű információkkal szolgálnak, hiszen a méltóságsor (*series dignitatum*) végén feltüntették őket, adomány tételekor pedig szerepeltették azt, ha az adományozott udvari méltóságviselő volt korábban. Hasonlóképpen jártak el az ado-

* Köszönet illeti Körmendi Tamást, aki értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

¹ Fügedi Erik: *Ispánok, bárók, kiskirályok*. Budapest, 1986. 46.

² Almási Tibor: *A tizenharmadik század története*. Budapest, 2000. 23.

³ Nógrády Árpád: „Magistratus et comitatus tenentibus”. II. András kormányzati rendszerének kérdéséhez. *Századok*, 106 (1995) 159.

⁴ A lovász- és az asztalnokmesteri tisztséget II. András újításának tekinti: Zsoldos Attila: II. András Aranybullája. *Történelmi Szemle*, 53 (2011) 16–17., 19.

⁵ Zolnay László: István ifjabb király számadása 1264-ből. *Budapest Régiségei*, 21 (1964) 83.; Kristó Gyula: *Az Aranybullák százada*. Budapest, 1998. 32.

⁶ 1242-ben jelenik meg Tamás ajtónálló, utána 1269-ben Pok nb. Tamás tölti be. 1242-re ld. CDES II. 76. 1269-re ld. RA I. 1629–1630.; Zsoldos: *Arch*, 253.

mányozáskor. Iktatáskor mint megyésispánok szerepelnek. Saját oklevélkibocsátásuk azonban mindvégig elenyésző maradt. Feladataikat pontosan nem lehet meghatározni, a kutatás udvari reprezentációs funkciókat is társít hozzájuk.⁷

A kutatási lehetőségek tehát igencsak behatároltak. A méltóságsorok⁸ áttekintésével az archontológiai összegzést a történettudomány már elvégezte: Wertner Mór, újabban pedig Zsoldos Attila jelentős munkáját említhetjük.⁹ Prozopográfiai összeállítások elkészítésére szűkre szabott lehetőségek vannak, leginkább egy-egy politikai karrier felvázolása révén.¹⁰ Jelen tanulmányomban a 13. századi udvari méltóságviselők pályafutását és karrierjét kívánom vizsgálni. A fő kérdés az, hogy az egyes udvari méltóságviselők rangban feljebb jutása előkelőbb bárói tisztségek elnyerésével mennyiben képes árnyalni ezen méltóságok szerepét, egymáshoz való viszonyukat illetve súlyukat a politikai életben.

A karrier „kezdeté” és a királyi udvar

Egy-egy pályafutás elemzése során alapvető kérdés: ki, milyen tisztségben tűnik fel forrásainkban legelőször, és honnan „indulhatott” az illető karrierje?¹¹ A gyér forrásadottság nyomán a 13. század esetében erre kétféle válasz adható: az ambiciózus személy vagy udvari tisztviselőként (udvari szolgálat), vagy (megyés)ispánként tűnik fel az oklevelekben, majd jut egyre feljebb a hierarchiában.¹² Az itt látható táblázatban összegeztem, hogy az adott udvari tisztviselők honnan kerültek főméltóságukba:

⁷ Magyaráztaként felmerült, hogy idővel eredeti funkcióik elvesztek és a király személyes tanácsadói, alkalmi feladatokkal megbízott udvari személyekké váltak. Ld. Tringli István: Udvari méltóságok. In: KMTL 695.; Más vélekedés szerint az udvar hasonló feladatokat ellátó szolgálattevőinek irányítását látták el, ld. Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely: *Magyarország kormányzati rendszere (1000–1526)*. Pécs, 2007. 18.

⁸ Források hiányában a méltóságsorok fontos információkkal szolgálhatnak politikatörténeti kérdésekben. Különösen igaz ez IV. László uralkodására. Nógrády Á.: *Magistratus*, 158.

⁹ Wertner Mór: Az árpádkori udvari tisztviselők sorozata. *Történelmi Tár* (1899) 638–672.; Zsoldos: *Arch*, 53–61.

¹⁰ A teljesség igénye nélkül érdemes megemlíteni az alábbi biográfiai munkákat: Pór Antal: *Trencsényi Csák Máté* 1260–1321. Budapest, 1888.; Bunyitai Vincze: Kopasz nádor. Életrajz a XIII–XIV. századból. *Századok*, 21 (1888) 15–32., 129–155.; Tóth Melinda: Buzád nemzetségbeli Csák soproni ispán (1246–1254). *Soproni Szemle*, 30 (1976) 194–210.; Kristó Gyula: *Csák Máté tartományúri hatalma*. Budapest, 1973.; Kis Péter: „A király hű bárója”. Ákos nembeli Ernye pályafutása. *Fons*, 2 (1995) 273–316.

¹¹ Források hiányában egy-egy személy egyből báróként tűnik fel, de valószínű, hogy előzőleg hosszabb ideig töltött be udvari pozíciót, míg a király udvari méltóságviselővé tette. Például Rátót nb. Balduin 1234–1235-ben, majd IV. Béla idején még kétszer pohárnokmester volt (1235–38, 1247–54). Karrierje során, legelőször pohárnokmester, tehát báró volt, ennek ellenére joggal feltételezhetjük, hogy már korábban olyan szolgálatokat tehetett II. Andrásnak vagy akár az akkor még trónörökös Bélának, melyek után tisztségeket kapott. A továbbiakban, mikor a „karrier/pályafutás kezdetéről” írok, akkor a forrásokkal adatolható tisztségre gondolok. Zsoldos: *Arch*, 59.

¹² A forrásokból kiolvasható pályafutások nyomán ez a folyamat alapvetően már a 12. század közepén elkezdődött. Az egykor egységes világi előkelők csoportja kezdett két részre szakadni: egyik felük az országos és udvari méltóságok viselője volt, másik részük pedig a megyésispánok közül került ki. Ld. Fügedi E.: *Ispánok*, 90.

	megyésispánból, ispánból	udvari méltóságból
asztalnokmester (17 fő)	3 fő Dubica, ^a Sopron, ^b Tolna és Baranya ^c + 1 fő (lovászipán)	10 fő + 2 fő (az ifjabb király asztalnokmestere, ^d hercegi asztalnokmester ^e) ^f
pohárnokmester (24 fő)	6 fő Újvár, ^g Bihar, ^h Pozsega, Fejér, ⁱ Zemplén	18 fő + 2 fő (királynéi asztalnokmester, királyi kardhordó ^j)
lovászmester (23 fő)	3 fő Újvár, ^k Kraszna, ^l Szerém ^m + 2 fő (erdélyi vajda, szörényi bán) ⁿ	16 fő + 1 fő (királynéi lovászmester) ^o

^a Balog Miklós 1244–1249 között dubicai ispán. 1249-ben hercegi tárnokmester is. Zsoldos: Arch, 74., 148.

^b Aba nb. Lőrinc 1257–1269-ben soproni ispán, ezzel egy időben, de csak 1259-től már asztalnokmester. Zsoldos: Arch, 55., 198.

^c Osl nb. Herbord 1272-ben egyszerre viseli a baranyai és tolnai ispáni címeket. Ezután lett lovász-, majd asztalnokmester. Zsoldos: Arch, 55., 132., 212.

^d Csák nb. István 1263-ban szolgálta Istvánt ilyen minőségben. Zsoldos: Arch, 71.

^e Básztyel nb. Rénold 1270–1271 között viseli a mondott méltóságot, ezzel egy időben lovászipán is. Zsoldos: Arch, 71., 244.

^f Közöttük egy alnádort is találunk Pok nb. Móric esetében, őt azonban nem kapcsolhatjuk az udvarhoz, sokkal inkább a familiaritás keretéből kilépő és később önálló karriert kell látnunk. Zsoldos: Arch, 339.

^g Somogyi ispánságát (1209–1213) követően viselte a megyésispáni címét Hontpázmány nb. Sándor (1214–1215). Tehát Újvári ispánságából került át és lett 1216-ban pohárnokmester: Zsoldos: Arch, 59., 192., 217.

^h Kán nb. Lőrinc 1235-ben fejéri ispán, ezt követően került Bihar élére (1236–1238), 1240-ben már mint pohárnokmester tűnik fel. Az 1272–1273-ban pohárnokmester (Lőrinc vajda fia?) Lőrinc méltóságában csak 1272. szeptember 11-én bukkan fel először, de utoljára június 25-én bihari ispánként. Ld. RA II/4. 49. (3737), RA 2216.

ⁱ Péter pohárnokmesterként 1275. június 21-én szerepel először (RA 2614.), viszont már június 4-én fejéri ispán (RA 2602). Ugyanezen a napon még Ják nb. Csépán a pohárnokmester (RA 2602.).

^j A királyi kardhordó (*ensifer*) tisztségét a 13. század folyamán mindössze öten viselték 1233 és 1293 között. Zsoldos: Arch, 254.

^k Hontpázmány nb. Sándor előbb pohárnok- (1216–1217), majd lovászmester volt (1235).

^l Vilmos 1241. szeptember 23-án krasznai ispán, 1242-ben lovászmester: Zsoldos: Arch, 56., 166. Több információnk nincs róla.

^m [Monoszló nb. András fia] Miklós pályafutásáról csak részleges információk állnak rendelkezésre. 1262 előtt már szerémi ispán volt (ez az első ismert tisztsége: RA 2085.), 1270–1272-ben országbíró, rövid ideig, 1272. augusztus 3–6. között lovászmester: RA 2223., 2224., 2225.; Zsoldos: Arch, 57., 207.; Zsoldos Attila: Miklós országbíró. In: Neumann Tibor – Rácz György (szerk.): *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Budapest – Piliscsaba. 2009. 534.

ⁿ Türje nb. Dénes erdélyi vajdából (1233–1234), Csák nb. Ugrin szörényi bánból (1268) lett lovászmester. Zsoldos: Arch, 38., 49.

^o Szécs nb. Mikó 1290-ben a királyné: Zsoldos Attila (szerk.): *Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és királynék okleveleinek kritikai jegyzéke*. Budapest, 2008. 239. (1290. máj. 11.); MES II. 257. (1290. május 14.), majd 1291-ben a király lovászmestere: Zsoldos: Arch, 58., 67.

A felvázolt arányok mutatják, hogy jelentősnek tekinthető azok száma, akik feltehetően valamilyen közelebből meg nem határozható udvari szolgálat után nyerték el az asztalnok-, pohárnok- vagy lovászmesteri tisztség valamelyikét. Az első ismert tisztség alapján feltételezhető, hogy az udvari méltóságviselők döntő többsége pályafutását az udvarban kezdhette. Arra, hogy kinevezésük előtt a legtöbben mennyi időn keresztül és pontosan miként is szolgáltak a királyuknak, lehetetlen választ adni. Csak feltételezhetjük, hogy többen az uralkodó személyes ügyeiben jártak el, majd a király felfigyelve egyesekre, kinevezte a leghűségesebbeket és legelőkelőbb származásúakat. Ez esetben vagy egy megye élére került az illető (jobb esetben egy előkelőbb megyébe), vagy éppen az egyik üresedő udvari tisztségbe. Egy biztos, az ugrás nagy lehetett az udvari szolgálat és a bárói rangot jelentő udvari méltóság között.

Miben is állt a két karriertípus közötti különbség? Párhuzamos pályafutásra a legalkalmasabb két olyan személy bemutatása lenne, akik nagyjából egy időben tűnnek fel a forrásokban és nagyobb bárói tisztségek betöltőiként is szerepelnek a későbbiekben. IV. Béla hosszú uralkodása alatt erre bőven találunk példát. Az egyikük, Gutkeled nb. István 1242-ben lovászmesterként jelenik meg a politikában, egy évvel később a déli Orbász megye ispánságát is viselte.¹³ (A legtöbb udvari méltóságviselő a korszakban a bárói címe mellé kapott egy-egy megyéispánságot is,¹⁴ mintegy „másodállásként.”) A másik bemutatni szándékozott szereplő Héder nb. Henrik, aki előbb vasi (1244–1245), majd somogyi ispán (1247–1260) lett.¹⁵ Mindketten elnyerték az országbírói tiszteletet, majd ezt követően nádorként működtek, hogy pályafutásuk vége felé a déli országrészben bánok legyenek.¹⁶ Mi az eltérés a két pályafutásban az elért tisztségeken és azon kívül, hogy mindketten IV. Béla „hű báróinak” körét gyarapították? A karrier kezdete, legalábbis, ami a forrásokból kirajzolódik. István már lovászmesteri kinevezése előtt királya udvarában vállalt szolgálatot,¹⁷ míg Henrik előbb két megye ispánja lett, csak utána nyert el egy báróságot. Mindez persze nem jelentheti azt, hogy Henrik ne szolgált volna hosszabb-rövidebb ideig az udvarban, ám erre nincs írásos bizonyítékunk. Hű szolgálatainak jutalma lehetett vasi ispánsága csakúgy, mint István esetében a lovászmesteri kinevezés. Éles cezúrát kettejük közé nem is igen lehet tenni, hiszen ekkor még Vas és Somogy is a legelőkelőbb megyék közé tartozott. Így nem állíthatjuk, hogy a két karrier földrajzi értelemben egymástól távol, az udvarban és egy nyugati megyében vette volna kezdetét. A két karriertípus már a 13. század közepe illetve vége felé elvált egymástól, de eleinte ez nem volt ennyire szembeötlő, a megyéispánok sokáig jelentős súlyt képviseltek, és később váltak a hatalmi elit másodvonalának tagjaivá.

¹³ Lovászmester 1242. augusztus 14-én: RA 721., Zsoldos: *Arch*, 56.; Orbászi ispán csak 1243. január 29-től: RA 734.; Zsoldos: *Arch*, 178.

¹⁴ Az 1256–1258 között lovászmester Mojs fia Mojs szintén orbászi ispán volt.

¹⁵ Utóbbi tisztségével egy időben, 1254-től országbíró is: Zsoldos: *Arch*, 193., 223.

¹⁶ Gutkeled nb. István szlavón bán 1248–1259 között: Uo. 45., 310. Héder nb. Henrik kétszer szlavón bán (1267–70, 1273–74), ozorai és sói bán (1272–1273). Uo. 46., 53., 307.

¹⁷ Az ifjú István először II. András fiát, Andrást szolgálta annak második halicsi uralma idején. A herceg halála után csatlakozott a későbbi IV. Bélához, aki mellett a muhi csatában harcolt és követte urát Dalmáciába is. Zsoldos Attila: *Árpádok és alattvalóik. Magyarország története 1301-ig*. Budapest, 1997. 130.

Gutkeled nb. István és Héder nb. Henrik tisztségviseléseinek rövid bemutatásában és összehasonlításában a közös pont az elnyert bárói méltóságok voltak. A pályafutások elemzése akkor a legreprezentatívabb, ha megvizsgáljuk azt, hogy az egyes udvari méltóságviselők hogyan folytatták karrierjüket. Ezzel együtt természetesen arra is választ kapunk, hogy a többi, udvari tisztséget nem vállalt nagyobb báró kikből is került ki. Öt olyan nagyobb bárói méltóságra kívánok kitérni, melyek már az udvari tisztségek megjelenése előtt a legelőkelőbbnek számítottak.¹⁸ Az öt nagyobb bárói tisztségbe jelen esetben az országos méltóságok közül a nádort, az erdélyi vajdát, a szlavón bánt, az országbíró, valamint az udvari és országos méltóság között elhelyezkedő tárnokmestert értem.¹⁹ Karrierjük folyamán ezen tisztségekbe előbb-utóbb a korábbi asztalnok-, pohárnok- vagy lovászmesterek kerültek. Figyelemmel kell lennünk arra is, hogy ki mikor érte el ezt az öt báróságot, és hogy ennek van-e bármiféle jelentősége? Előfordult-e olyan eset, hogy az udvari méltóságtól megvált személyek sorozatosan viseltek egy-egy tisztséget hosszabb időszakon át, és amennyiben igen, akkor ennek mi a magyarázata? A legfőbb kérdés azonban az, hogy mikor érkezett el az a pont, amikor a király már nem tudta érvényesíteni akaratát maradéktalanul, és a hozzá közelebb álló, optimális esetben leghűségesebb udvari méltóságviselőit sem tudta nagyobb tisztségek birtokába juttatni? Az udvari méltóságok mellett az uralkodói hatalom belső mechanizmusát is meg tudjuk így némileg ragadni, mintegy fokmérőként a király politikai mozgásterének feltérképezésében.

Udvari méltóságviselőből országnagyok

Az itt látható táblázatban az szerepel, hogy az udvari méltóságot viselő személy miként lépett előre karrierje során, milyen tisztségeket sikerült elérnie.²⁰

udvari méltóság	nádor lett	szlavón bán lett	országbíró lett	tárnokmester lett	erdélyi vajda lett
asztalnokmester	4 fő	3 fő	3 fő	2 fő	1 fő
pohárnokmester	1 fő	1 fő	4 fő (+ 2 fő udvarispán, királynéi udvarispán)	1 fő (+2 fő – hercegi és királynéi tárnokmester)	2 fő
lovászmester	9 fő	5 fő	9 fő	6 fő	4 fő (+1 fő hercegi lovászmester)

¹⁸ A déli bánságokat – kialakulásuk kései volta miatt – kihagytam a vizsgálatból.

¹⁹ Az 1250-es évektől 9 báró alkotta az elitet: Nógrády Á.: Magistratus, 162.

²⁰ Az arányok érzékeltetése végett, a tisztségek neve mellett zárójelben jeleztem, hogy hány tisztségviselőt ismerünk a 13. századból. Mint az látható, a lovászmesterek jóval kitűnnek az asztalnok- és pohárnokmesterek közül.

Az 59 ismert méltóságviselőből mindössze öten viseltek pályafutásuk során két udvari tisztséget.²¹ Érdekes, hogy senki sem viselte mindhármat, illetve az, hogy együtt a lovász- és pohárnokmester tisztségét sem.

A nádori méltóság a középkori Magyarország legmagasabb világi tisztségének számított.²² 1215²³ és 1299 között 27 nádort találunk hivatalban. Ebből a 27-ből 12-en pályafutásuk során udvari méltóságviselők voltak egykor. Érdekes, hogy II. András egyik udvari tisztviselőjét sem nevezte ki nádorrá.²⁴ IV. Béla kilenc nádora között már öt személyt találunk: az 1260–1267 közötti időszakot leszámítva csak egykori udvari tisztviselők voltak a király nádorai. A három további nádor először megyéispánként szerepel.²⁵ 1270 után már más a helyzet: a 16 nádorból csak nyolcan viselték pályafutásuk során az asztalnok-, pohárnok- vagy lovászmesteri tisztségek valamelyikét.²⁶ Az arányok is érzékeltetik a változást, amely ezt követően ment végbe. Az uralkodók egyre kevesebb alkalommal választották nádoraikat abból az udvari körből, ahonnan egykor IV. Béla. III. Andrásnak négy nádora volt, közülük egyedül Aba nb. Amadé nem viselt soha korábban udvari méltóságot. Ketten még IV. László idején (az 1280-as évek elején) voltak lovászmesterek, az elhíresült oligarcha, Csák nb. Máté viszont III. András lovászmestere volt 1293–1296-ban.²⁷ Az utolsó Árpád-házi uralkodónál az arányok megtevesztőek, hiszen egykori lovászmesterével, Mátéval is konfliktusba került miután az nádor lett.

A különkormányzatok közül Erdély és Szlavónia érdemel figyelmet.²⁸ A vajda mint a király személyes képviselője, jelentős katonai, bírói és közigazgatási jogkörrel

²¹ Asztalnok- és pohárnokmester: Rátót nb. Roland, ifjabb Pok nb. Móric; asztalnok- és lovászmester: ifjabb Mojs, Bana nb. Mihály, Osl nb. Herbord. Egy királyi udvari méltóság mellett a hercegi vagy királynéi udvarban vállalt méltóságot Győr nb. Konrád és Héder nb. Herrand (lovász- és királynéi asztalnokmester), Hahót nb. Csák (lovász- és hercegi pohárnokmester), Szécs nb. Mikó (királyi és királynéi lovászmester).

²² Petrovics István: Nádor. In: KMTL 473.

²³ Az alábbiakban a nagyobb bárói méltóságok számításakor az 1215 körüli éveket vettem tekintetbe, ugyanis a három udvari méltóság is ekkor tűnik fel vagy állandósul. Ezért a nádorokat, vajdákat, bánokat, stb. nem 1205-től tekintetem át, hogy az arányok ne torzuljanak. A másik ok, amely indokolta az adott évet az, hogy csere történt a nádor, az országbíró, az erdélyi vajda és a szlavón bán tisztségében. A tárnokmesternél erre egy évvel később került sor.

²⁴ A vizsgálatba bevont öt nádorból ketten megyéispánként tűnnek fel először a forrásokban: Tódor mint bodrogi (1199), Mojs mint vasi (1209), Kán Gyula pedig vajdaként (1201), Szák nb. Miklós királynéi udvarispánként, Ampod fia Dénes pedig tárnokmesterként.

²⁵ Hahót nb. Arnold zalai (1235–1239), Héder nb. Henrik pedig vasi ispánként tűnik fel (1244–45) először. Arnold: Zsoldos: *Arch*, 19., 231., 285.; Henrik: Zsoldos: *Arch*, 20., 223., 307.; Türje nb. Dénes pedig, még mielőtt IV. Béla első lovászmestere (1235–41), majd nádora (1245–46, 1248) lett volna, erdélyi vajdaként (1233–34) kerül a politikába: Uo. 19., 38., 296.

²⁶ 1270 után udvari méltóságviselők közül nádor lett: Rátót nb. (Domokos fia) Roland, Kemény fia Lőrinc, Mojs fia Mojs, Csák nb. (Máté fia) Péter, Básztyel nb. Rénold, Csák nb. (Péter fia) Máté, Péc nb. Apor, Rátót nb. (Leusták fia) Roland. Közülük Rátót nb. (Domokos fia) Roland és Kemény fia Lőrinc első nádorságát még IV. Béla idején viselte. V. István idején nem, csak IV. László alatt érték el a nádorságot.

²⁷ Zsoldos: *Arch*, 58.

²⁸ A többi bánáság csak a 13. század utolsó évtizedeiben jelent meg.

bírt, tisztsége egyre jelentősebbé vált a század folyamán.²⁹ Az itt vizsgálat alá vont 23 vajda (1215–1301) között hét olyan személyt találtam, aki egykor udvari méltóságviselő volt. A hétből négy személy első ismert tisztsége is az udvarhoz köthető.³⁰ Az egykori udvari tisztségviselők vajdaságban töltött hivatali ideje már kevesebb és jóval szórtaabb időben, mint a nádoroké,³¹ nincsenek hosszabb, egymást követő időszakok, mikor egymást több udvari méltóságot viselő követné. Azoknak a köre is érdekes, akik egyáltalán nem töltötték be a három tisztség egyikét sem: II. Andrásnak hat olyan vajdájáról tudunk, akik először valamelyik megye ispánjaként tűnnek fel. IV. Bélától kezdve ez megváltozik, mivel az első ismert tisztség már maga a vajdai méltóság. Hasonló a helyzet, mint az udvari méltóságviselőkkel: csak találgatni lehet, hogy az uralkodó miért az éppen aktuális személyt nevezte ki vajdává. Arányait tekintve a vajdák között az egykori udvari méltóságok viselőinek száma nagyon kevés, különösen a nádorhoz képest.

1215 és 1300 között, a vajdához képest jóval több, összesen 35 bán kormányozta a drávántúli országrészt. A vajdához hasonlóan itt is heten (hat személy első tisztsége udvari méltóság) kerültek ki az egykori udvari méltóságok közül,³² a többiek zömében ispánságok éléről kerültek ide (11 fő)³³, de akadt, aki báróként tűnik fel először forrásainkban (13 fő).³⁴ Külön kiemelendő Türje nb. Dénes, aki 1241–1244 között egyszerre viselte a lovászmesteri és a szlavón báni méltóságokat: lovászmesteri tiszte mellé bízta rá Szlavóniát IV. Béla. Az ő esete kivételes, egyértelműen a tatárjárás a magyarázat rá, hiszen ilyen jellegű tisztségghalmozás nem jellemző Béla idején. Kivételt képez Rosztyiszláv herceg, aki IV. Béla vejeként állt a tartomány élén 1247-ben.³⁵ Míg II. András – hasonlóan a

²⁹ A 13. század közepétől már saját familiárisait ültethette az erdélyi megyék ispáni székébe. Ld. KMTL 707.

³⁰ Udvari méltóság az első ismert tisztsége: Simonnak, Ákos nb. Ernyének, Pok nb. (Móric fia) Miklósnak és Péc nb. Apornak. Az udvarhoz köthető, de nem az itt elemzett három udvari méltóságviselő köréből került ki: Sólyom fia Pósa (hercegi tárnokmester, 1225), Szerafin fia András (hercegi asztalnokmester, 1225); Hahót nb. Csák (kardhordó, 1256–1258), akik a jelzett tisztségek voltak első, adatolható méltóságuk.

³¹ Erdély vajdájaként 1215-ben, 1242–1252-ben, 1261 előtt. Ákos nb. Ernye vajdaságára ld. Kis P.: „A király hú bárója”, 291.; 1275-ben, 1276-ban, 1277-ben és 1283-ban tűnnek fel egykori udvari méltóságviselők. Türje nb. Dénest nem soroltam ide, mivel ő vajdai címe (1233–1234) után lett lovászmester (1235–1241). Különösen IV. László uralkodásának első felében tűnnek fel sokan.

³² Szlavón bánok többségében egykori lovászmesterek lettek (ötről van tudomásunk). Asztalnokmesterek közül csak három személy, míg pohárnokmesterekből csak egyetlen embert találunk ugyanitt. Többen azonban két udvari méltóságot is viseltek pályafutásuk során (Rátót nb. [Domokos fia] Roland és az ifjabb Mojs). Mindkettejüket külön-külön beleszámítottam az egyes tisztségekbe. Gutkeled nb. Joachimot nem számítottam ide, bár tény: első ismert tisztsége 1263-ban hercegi pohárnokmester volt.

³³ A legtöbb, ebbe a kategóriába eső bán első megyéje nem köthető egyértelműen Szlavóniába, viszont ahhoz közel már több ilyen megyét találunk (Zala, Vas, Somogy).

³⁴ Vajdaként ketten (Kán nb. Gyula, Csák nb. II. Máté), tárnokmesterként egyedül Atyusz nb. Salamon és Aladár (utóbbi Béla herceg tárnoka 1225-ben), országbíróként Hontpázmány nb. Tamás, boszniai bánként Gutkeled nb. (István fia) István. A maradék 7 fő első ismert tisztsége maga a szlavón bán.

³⁵ Zsoldos: *Arch*, 45. (1245. jún. 2.: RA 853.); Az egykori csernyigovi fejedelem 1243-ban vette el a király lányát, Annát. Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Budapest, 1993. 13., 15.

nádorai kinevezéséhez – egyetlen udvari méltóságviselőjét sem nevezte ki bánná, addig IV. Béla előszeretettel választotta ki egykori udvari embereit: 1241–1244-ben (Türje nb. Dénest), 1245-ben (Kán nb. Lászlót), 1248–1259-ben (Gutkeled nb. Istvánt), 1261–1267-ben (Rátót nb. Rolandot), vagyis a király „hű bárói”, egykori asztalnok-, pohárnok- és lovászmesterek igazgatták a déli tartományt.³⁶ Különösen igaz ez az 1242 utáni időszakra. V. István halála után (1272–1300) mindössze két bánt találunk a 14-ből, akik az udvarban tisztséget viseltek pályafutásuk során,³⁷ láthatóan kevesebben, mint azelőtt. IV. László szlavón bánjainak egy jelentősebb része, korábbi hivatala végett, már érezhetően a tartományhoz köthető. Többük pályafutása is innen „indult”: Gutkeled nb. Miklós kemléki, Héder nb. Miklós szanai, Babonics Radoszló orbázi ispán volt.³⁸ Az ifjabb Gutkeled nb. István boszniai bánként, ketten (István és Tétény nb. Benedek) pedig szlavón bánként tűnnek fel. Az uralkodó olyan személyekre bízta a tartományt, akik helybeli tapasztalatokkal, birtokokkal rendelkeztek. Igaz, IV. László vagy III. András idején a király személyi politikája érdemben már csak nehezen befolyásolhatta az eseményeket a Drávától délre.

Az országbíró tisztsége 1138-tól (udvarbíró, *curialis comes* néven) önálló méltóság. Az udvari méltóságok megjelenésével szinte egy időben gazdasági teendőit a tárnokmester vette át, majd az 1230-as évekre megnevezése *iudex curie regis*: országbíró lett.³⁹ A 40 személyből 14-en egykori udvari méltóságviselők voltak (1215–1297). Ide számíthatunk még három személyt, akik ugyan udvari tisztviselők voltak, de a hercegi asztalnokmester tisztségét érték el.⁴⁰ A többi 25 országbíró esete mást mutat: 11-en először ispánként tűnnek fel a forrásokban. Többen országbíróként és megyéspáncént; a többiek között tárnokmestert, tárnokispánt, boszniai bánt, erdélyi vajdát és alvajdát is találunk.⁴¹ Az egykori udvari tisztviselők hivatali ideje már jobban eloszlik időben, mint az erdélyi

³⁶ IV. Béla nyolc bánt nevezett ki uralkodása alatt, ennek fele pedig egykor udvari tisztviselő volt. A nemzetiégi megoszlás beszédesebb: három Gutkeledet találunk, a maradék öt bánt öt különböző nemzetség tagja. V. István bánja Gutkeled nb. Joachim személyében (1270–1272). A nemzetség felülreprezentáltsága mutatja, hogy törekedtek a báni tisztség elnyerésére. Ld. Kristó Gyula: Különkormányzat az Árpád-kori Drávántúlon és Erdélyben. In: Uő: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, 1983. 212.

³⁷ Borsa nb. Kopaszról és Rátót nb. Lászlóról van szó. Mindketten egymáshoz közeli időben voltak a déli tartomány kormányzói (1298-ban és 1300-ban). Mind Kopasz (lovászmester), mind László (asztalnokmester) két bárói méltóságig jutott csak 1301-ig.

³⁸ Gutkeled nb. Miklóst leszámítva mindegyikük vagy V. István, vagy IV. László idején nyerte el ispánságát.

³⁹ Bertényi Iván: Országbíró. In: KMTL 511. ill. Bertényi Iván: *Az országbírói intézmény története a XIV. században*. Budapest, 1976.

⁴⁰ Szerafin fia András 1225-ben és 1231–1235-ben, Péc nb. Dénes 1259-ben volt hercegi asztalnokmester: Zsoldos: *Arch*, 70–71.; Gutkeled nb. Miklós 1263-ban asztalnokkancellár és kemléki ispán: Zsoldos: *Arch*, 160., 253.

⁴¹ II. András nyolc udvarispánjából/országbírójából hárman, IV. Béla 10 országbírójából heten (ebből egyikük hercegi asztalnokmester még elődje idején), V. István mindkét tisztviselője udvari tisztséget viselt korábban. A legtöbb országbíró IV. Lászlót szolgálta: a huszonkét személyből kilencen szolgáltak korábban az udvarban, ebből Péc nb. Dénes hercegi asztalnokmesterként (1259), Gutkeled nb. Miklós asztalnokkancellárként (1263). III. András két országbírójából egyedül Péc nb. Apor volt lovászmester (1280-ban).

vajdaké vagy szlavón bánoké.⁴² II. András udvarispánjai/országbírói 1224-től kezdve csaknem mind egykori udvari méltóságviselők voltak. IV. Béla a trónra lépése után nem nevezte ki apja embereit a tisztségbe. A váltásra 1242-ben került sor: 1247-ig négyen váltották egymást a hivatalban, közülük Csák nb. Demeter és Kán nb. László már II. András idején tisztségeket viselő személyek voltak.⁴³ Az 1250-es években Héder nb. Henrik az országbíró (1254–1260), egy évtizeddel később aztán újfent megnő az egykori udvari méltóságviselők száma: Kemény fia Lőrinc és Ákos nb. Ernye személyében. Az 1270-es évek végétől kezdve alig találunk néhai udvari méltóságviselőket az országbírók között. Ez összefüggésbe hozható a szakirodalom megállapításával, miszerint a 13. század utolsó harmadában az uralkodók inkább az alországbírókra próbáltak támaszkodni, nem kis részben a belső politikai válságok következtében.⁴⁴ Nyilvánvaló, hogy ez a tisztség nem keltett vonzalmat egyetlen főúri sarjban sem.

Az utolsó bárói méltóság, amelyet bevontam a vizsgálatba, a tárnokmesteré. A méltóság jelentősége IV. Béla idején nőtt meg, 1290-re a nádor után találjuk a méltóságok között.⁴⁵ A jelzett időszakban huszonketten viselték ezt a tisztséget. Ebből nyolcan voltak pályafutásuk során udvari méltóságviselők, egy személy pedig István ifjabb király asztalnokmestere volt; udvari szolgálatából kifolyólag őt is ide számítottam.⁴⁶ Hivatalviselésük ideje többé-kevésbé eloszlik,⁴⁷ 1283 után azonban már hiába keresünk közöttük egykori udvari méltóságviselőket. IV. Béla négy egykori ilyen báróját nevezte ki tárnokmesterré, igaz, még halála után is akadt olyan, aki az ő udvari méltóságviselőjeként tűnt fel, majd lett tárnokmester (Ákos nb. Ernye).⁴⁸ Béla tárnokmesterei zömmel olyan személyek voltak, akik igazolhatóan nem viseltek udvari méltóságot. Csák nb. Máté, Hahót nb. Csák

⁴² 1222-ben (Atyusz nb. Atyusz), 1224–1230-ban (Kán nb. László), 1232–1234-ben (Csák nb. Demeter), 1234–1235-ben (Kán nb. László másodszor), 1242-ben (Kán nb. László harmadjára), 1242–1244-ben (Csák nb. Demeter másodszor), 1245–1246-ban (Gutkeled nb. István), 1247-ben (Kán nb. László negyedik alkalommal, Rátót nb. Roland), 1262–1265-ben (Kemény fia Lőrinc), 1267–1269-ben (Ákos nb. Ernye), 1270–1272-ben (Monoszló nb. Miklós) 1274-ben (Ákos nb. Ernye másodszor), 1275–1276-ban Csák nb. Ugrin, 1276-ban (ifj. Mojs, Bana nb. Jakab), 1277-ben (Rátót nb. Roland másodjára), 1278-ban (Rátót nb. Gyula), 1280-ban (Aba nb. Péter), 1293–1297-ben (Péc nb. Apor).

⁴³ Igen kevés azoknak a száma, akik az előd és utód uralkodása idején is országbírók voltak. II. András két országbírója ugyanilyen minőségben szolgált IV. Bélát. V. István egy országbírója fia idején is elnyerte a tisztséget, viszont IV. Béla két bárója IV. László idején újból országbíró.

⁴⁴ KMTL 511.; Gerics József: A királyi bírói jelenlét a XIII–XIV. század fordulóján. *Jogtudományi Közlöny*, 17 (1962) 651–657.

⁴⁵ Szűcs J.: *Árpádok*, 74.

⁴⁶ Monoszló nb. Egyed 1265-ben viselte a tisztséget, az ifjabb király udvarában még tárnokmester is lett (1266–1269), majd 1270–1272 között V. István királyi tárnokmestere: Zsoldos: *Arch*, 75.

⁴⁷ Az ifjú királyi asztalnokmesterével együtt kilenc személyről van szó. 1224–1231-ben (Tomaj nb. Dénes), 1242–1245-ben (Csák nb. Máté), 1247-ben (Türje nb. Dénes), 1248–1259-ben (Hahót nb. Csák), 1262–1269-ben (ifj. Pok nb. Móric), 1270–1272-ben (Monoszló nb. Egyed), 1272-ben Ákos nb. Ernye, 1274–1275-ben (Monoszló nb. Egyed másodszor), 1277–1279-ben és 1280-ban (Csák nb. Ugrin kétszer), valamint 1281–1283-ban (Aba nb. Péter).

⁴⁸ 1272. szept. 11. (RA II/4. 49. – 3737.) és november 26. (RA 2327.) között: Zsoldos: *Arch*, 63.

és az ifjabb Pok nb. Móric számára azonban a tárnokmesteri kinevezés jelentette a pályafutás csúcspontját. IV. Béla hét tárnokmestere közül Türje nb. Dénes az egyetlen, aki elérte a legmagasabb világi tisztséget és kétszer is nádor lett (1245–1246, 1248). IV. László kilenc tárnokából már csupán hárman voltak udvari méltóságviselők (mind lovászmester), de III. András három ismert tárnokmesteréből már egy sem. A tendencia egyértelmű változást mutat és az udvari karrierlehetőségekre is vet némi fényt.

Pályafutás az udvari szolgálat után

Az öt bárói méltóság áttekintése után módunkban áll különféle megállapításokat levonni. Az egyik az, hogy két markánsan megkülönböztethető időszak képe bontakozik ki. Az első II. András és IV. Béla uralkodása, a második az 1272 utáni periódus. V. István ebből a szempontból átmenetnek tekinthető rövid országlása miatt. II. András idején, 1224–1230 között az országbírói és tárnokmesteri tisztségeket is egykori udvari méltóságviselők töltötték be (Kán nb. László országbíróként, Tomaj nb. Dénes tárnokmesterként – korábban lovászmesterek). Az 1231/1232-től 1235-ig terjedő időszakban az országbírói és erdélyi vajdai méltóságokkal volt hasonló a helyzet. Udvari méltóságviselőkből viszont 1235 után lettek csak nádorok.⁴⁹ Az 1235–1241 között udvari méltóságot betöltők karrierje a tatárjárás után ívelt felfelé. Ők voltak IV. Béla belső, bizalmi emberei, akik közül a király 1241–1242 után⁵⁰ az erdélyi vajdákat (1252-ig), a nádorokat (1260-ig), a szlavón bánokat (1267-ig) választotta: ők a király báróinak első nemzedéke.⁵¹ Ezeket a nagyobb bárói méltóságokat egykori asztalnok-, pohárnok- vagy lovászmesterek töltötték be, kisebb hézagokkal egy-egy hivatali időszak között. Kissé leegyszerűsítve: a tatárjárás után, egészen az 1260-as évekig, néhol megszakítva ugyan, de korábbi udvari méltóságviselők voltak az ország legelőkelőbb bárói. Mint említettem, másként alakult az országbírók köre: 1247 és 1262 között egyetlen udvari méltóságviselő sem került ebbe a jelentős pozícióba. IV. Béla egy szűk körből válogatta báróit, 1235–1241 között II. András egykori emberei voltak az élvonalban, IV. Béla későbbi, nagy karriert befutó „hű bárói” még csak a második vonalat erősítették, hogy majd a tatárjárás nem várt fordulata után az első vonalba léphessenek. Az erdélyi vajdáknál az 1242. esztendő a választóvonal, de a tárnokmesterek esetében már 1235-től kezdve Béla saját emberei jelennek meg előbb

⁴⁹ 1215–1235 között öt nádort váltogatott a király, közülük hárman kétszer is betöltötték a hivatalt (Kán nb. Gyula, Szák nb. Miklós és Ampod fia Dénes). Udvari tisztséget egyikük töltött be, Kán nb. Gyula udvarispán, Szák nb. Gyula királynéi udvarispán, Ampod fia Dénes pedig tárnokmester volt.

⁵⁰ A Dalmáciába menekülő király környezetében ott volt Türje nb. Dénes nádor, a királyi udvar három méltóságviselője: Csák nb. Máté, Rátót nb. Roland, Gutkeled nb. István, és az akkor már idős Kán nb. László, akik között jövendő nádorokat, országbírókat, tárnokmestereket és bánokat találunk. IV. Béla mellett volt Geregye nb. Pál országbíró és Pok nb. Móric. Szűcs J.: *Árpádok*, 11.; Móric 1242–1246 között pohárnokmester, apja II. András idején asztalnokmester volt, miként ő maga is az lett 1246–1247-ben: Zsoldos: *Arch*, 54., 60.

⁵¹ Szűcs J.: *Árpádok*, 15.

(Csák nb.?) Pós, majd Rátót nb. Domokos személyében.⁵² Az országbíróknál a váltásra 1245-ben került sor, a nádoroknál 1246-ban, a szlavón bánság esetében 1248-ban állt be a fordulat: mindhárom tisztségnél Gutkeled nb. Istvánt kell kiemelniük.

Az utolsó Árpádok időszaka más képet mutat. 1270–1273 között a nádorok IV. Béla egykori udvari méltóságviselői közül kerültek ki (Mojs fia Mojs, Rátót nb. Roland, Kemény fia Lőrinc), akiket a király átemelt apja elitjéből és továbbra is tisztségben tartott. V. István rövid uralkodása alatt a nádorok mellett az országbírók között fedezhetőek fel néhai udvari tisztviselők (egyikük sem saját udvari embere). IV. László trónra kerülése után legkésőbb 1273 őszére két csoportosulás versengett a hatalomért a Héder–Gutkeled- illetve a Csák-„párt” színeiben.⁵³ Az egyes nemzetségek koalíciói mintegy szétszórtatták egymás között a bárói méltóságokat.⁵⁴ A nagyobb törés akkor érkezett el, mikor IV. Béla egykori, kiöregedett bárói az 1270-es évek derekára elhaláloztak.⁵⁵ Szerepük a kiskorú király mellett addig is az volt, hogy az egyes csoportok nagyobb bárói tisztségbe ültették őket, legitimálva önnön hatalmukat.⁵⁶ 1275–1276-ban úgy tűnik, hogy a király mellett olyan bárók sorakoznak, akik hűsége régi udvari szolgálataik miatt tűnik szilárdnak. A nádor, az erdélyi vajda és az országbírók döntő többsége olyan udvari méltóságviselő volt egykor, aki már 1270 után szolgálta királyát az udvarban.⁵⁷ IV. László csupán 1277 késő nyarán nyilvánította magát nagykorúvá, nem sokkal azután, hogy a Héder–Gutkeled-párt megszűnt Gutkeled nb. Joachim szlavón bán halálával.⁵⁸ Elszórtan, kisebb-nagyobb megszakításokkal, de 1272–1279

⁵² 1235–1238 között nem tudjuk ki töltötte be a tisztséget: Zsoldos: *Arch*, 62. Pós 1227–1233 között Béla herceg tárnokmestere, rövid ideig szőrényi bán (1235). Kivételt egyedül Türje nb. Dénes jelent, aki 1247-ben tárnokmester lett.

⁵³ Szűcs J.: *Árpádok*, 285.

⁵⁴ 1279-ben a Csákok és Gutkeledék kiegyezése után a Csákok töltötték be a nádor, asztalnok-, lovász- és tárnokmesteri tisztségeket. A pohárnokmester Kaplyon nb. Jakó és Aba nb. Finta vajda „pártsemlegesek” voltak. Zsoldos Attila: Téténytől a Hód-tóig. Az 1279 és 1282 közötti évek politikatörténeti vázlata. *Történelmi Szemle*, 39 (1997) 80–81.

⁵⁵ Ekkor már csak Héder nb. Henrik, Rátót nb. Roland, Kemény fia Lőrinc, Ákos nb. Ernye és Péc nb. Dénes vannak életben. Szűcs J.: *Árpádok*, 282.

⁵⁶ Kemény fia Lőrincet 1272. augusztus 3-án (RA 2223.) már nádorként jegyzik, a trónörökös László herceget elrabló Gutkeled nb. Joachim és pártja juttatta ide. 1272 novembere óta Rátót nb. Roland a nádor (1273. márc. 30-ig), de június 2-tól újból nádor lett, de október 31-ig mutatható csak ki. Az 1273 október közepi „palotaforradalom” nyomán újból a Héder–Gutkeled-párt kezébe került a hatalom, akik Péc nb. Dénest tették nádorrá. A Csákok éppen az ő segítségével buktatták meg a Héder–Gutkeled-pártot, akik 1274 őszén újból Rátót nb. Rolandot tették meg nádornak. Szűcs J.: *Árpádok*, 282–287.; Zsoldos: *Arch*, 20–21.

⁵⁷ A nádor Csák nb. (Máté fia) Péter, az erdélyi vajda Csák nb. Ugrin (kétszer is: 1275. december 4–10. között és 1276 február–június között, Kán nb. László 1275. december 10. – 1276. január 9. között vajda). Az országbírók közül Csák nb. Ugrin (Kán nb. László vajdaságba helyezése után került ide, majd vissza Erdélybe), majd az ifj. Mojs emelhető ki: Zsoldos: *Arch*, 33.; A Csák-párt 1273–1274 fordulóján kezdett szervezkedni, magukat a korona védelmezőiként tüntették fel. Szűcs J.: *Árpádok*, 285. Ezért is szembeötlő az ő kormányzatuk tagjainak egykori udvari szolgálata.

⁵⁸ Szűcs J.: *Árpádok*, 289.

között az udvari méltóságviselők száma kiemelkedő a nádorok, vajdák, országbírók és tárnokmesterek között.⁵⁹ Ebben a hét esztendőben szlavón bánt azonban csak 1272-ben adtak.⁶⁰

Az 1280-as évekre a kormányzat törzsgárdáját jelentősen ellátó udvari méltóságviselők már nem adtak annyi bárót a királynak. Csak két nádor, egy-egy vajda és országbíró és két tárnokmester került ki közülük.⁶¹ III. András idején IV. László két lovászmestereből lett nádor,⁶² és csak egy saját lovásza lett *palatinus* Csák nb. Péter személyében.⁶³ Erdélyi vajda és tárnokmester már egyetlen udvari tisztviselőből sem vált. Szlavón bán is csak kétszer, az is rövid időre (1298, 1300), országbíró pedig 1293–1297 között.⁶⁴ Elviekben a magyar uralkodók a báróik kinevezésében teljhatalommal éltek. Amennyiben elfogadjuk azt a tételt, miszerint a három udvari méltóság bizalmi állásnak minősült, és azt csak a királyhoz hű személyek tölthették be, akkor ebből következik, hogy ezen személyek későbbi előre jutásával az uralkodó voltaképpen leghűségesebb embereit helyezte a legjelentősebb bárói tisztségekbe. Talán nem alaptalan kijelentenem, hogy az udvari méltóságviselők ilyen szintű visszaszorulása egyértelműen jelzi a király mozgásterének szűkülését, ehhez szorosan kapcsolódva pedig a három udvari méltóság jelentőségének csökkenését. Az országos, illetve az udvar vezető tisztségeiért folyó szüntelen harc azt eredményezte, hogy a három udvari tisztség súlya csökkent,⁶⁵ és ezt az oligarchák ki is használták: nem kellett már a király mellett szolgálatot vállalniuk,

⁵⁹ A jelzett időszakban összesen hat nádor volt hivatalban, közülük hárman voltak udvari méltóságviselők (Rátót nb. Roland háromszor is, Kemény fia Lőrinc, Csák nb. Péter háromszor). Erdélyi vajdából szintén hat főt találunk, Csák nb. Ugrin lovászmester volt (kétszer is vajda 1275-ben és 1276-ban), Pok nb. (Móric fia) Miklós pohárnok-, majd asztalnokmesteri tisztsége után lett vajda (1277).

⁶⁰ Az egykori lovász- (1251–1254), asztalnokmester (1256–1258) Mojs fia Mojs rövid ideig mutatható ki hivatalában. Először 1272. augusztus 3-án (RA 2224.), de már augusztus 6. előtt leváltották tisztségéből. Zsoldos: *Arch*, 46.

⁶¹ A kilenc nádorból: Csák nb. Péter asztalnokmester (1270–1272, 1279–1285), ugyanilyen udvari méltóságban Básztyél nb. Rénold (1272–1274, 1275, 1276, hercegi asztalnokmester 1270–1271-ben). Ide számíthatnánk még Péc nb. Dénest, aki 1259-ben hercegi asztalnokmester. A többi hat nádorból ketten tárnokmesterek is voltak, Csák nb. (Máté fia) Máté még országbíró is lett. Tekes fia Istvánnal együtt a négy vajdából csak Péc nb. Apor köthető udvari méltósághoz, a hét országbíróból pedig csak egy, Aba nb. Péter, aki tárnokmester is volt (1281–1283). A nyolcvanas évek három tárnokából Csák nb. Ugrin és Aba nb. Péter lovászmesterek voltak, Aba nb. Péternek a tárnokmesteri tisztségén kívül nem tudunk más méltóságáról.

⁶² Péc nb. Apor 1280-ban lovászmester és zalai ispán. 1283-ban erdélyi vajda, III. András idején országbíró (1293–1297), majd 1298–1299-ben nádor Rátót nb. (Leusták fia) Rolanddal együtt: Zsoldos: *Arch* 25. Roland szintén IV. László lovászmestere volt 1283-ban, aztán 15 évig nem ismerjük tisztségeit, aztán Aporral együtt nádorrá teszi a király. Ld. Uo.

⁶³ Csák nb. Péter Aba nb. Amadé nádortársa, nádorként 1296. szeptember 2-án tűnik fel először (MES II. 471.), Amadé már korábban, július 1-jén az: ÁÚO X. 147.

⁶⁴ Péc nb. Apor ezt követően nádor is lett. A szlavón báni cím örökíthetővé tételére már az 1270-es évektől vannak kísérletek. Különösen a Gutkeledek esetében szembe ötlő ez, hiszen 1205–1288 között nyolcszor ök töltötték be a báni tisztséget. Ld. Kristó Gy.: *Különkormányzat*, 212.

⁶⁵ Kristó Gy.: *Aranybullák*, 135.

hiszen tisztséget saját birtokaikról is betölthették. Erre a legjobb példát az utolsó Árpádok nádorai nyújtják.⁶⁶

Annak az 59 személynek a pályaképe, akik ezen három tisztség birtokosai voltak, igencsak eltérő és változatos. Az országbíróságot karrierjük elején nyerték el, a tárnokmesterré kinevezettek pedig éppen pályafutásuk vége felé jutottak a pozícióba. Az erdélyi vajdává és szlavón bánná előlépett egykori udvari méltóságviselők egyike karrierje elején, másik pedig pályafutása végén került a két tartomány élére. A nádori méltóság egységesebb képet mutat: szinte mindenki pályája végén kapta meg. Kivételek persze itt is vannak, mint Rátót nb. Roland vagy Mojs esete. Roland 1241-ben pohárnok-, 1242–1245-ben asztalnokmester. 1247-ben már országbíró, majd nem egészen hét évvel első bárói címe után már nádor (1248–1260).⁶⁷ Ezt követően még szlavón bán is lett, 1272 után pedig még háromszor nádor (1272–1273, 1273, 1274–1275).⁶⁸ Az ifjabb Mojs 1251-ben lovászmesterként tűnik fel, két évvel ezen tisztsége után asztalnokmester (1256–1258). Somogy és Varasd élén találjuk 1260–1267 között, hogy aztán V. István nádorrá nevezze ki. Bár Rolanddal ellentétben nem lett többször nádor, ám a gyermek IV. László kormányaiban sorra tisztségeket kapott (kétszer királynéi tárnokmester, egy-egy alkalommal királynéi udvarispán és a király országbírója volt).⁶⁹ IV. Béla egykori embereiként pályafutásuk már a végéhez érkezett volna, ha V. István halála után az ifjú IV. László feletti befolyásért küzdő „pártok” nem használják fel őket. Mind Roland, mind Mojs kellő tekintéllyel rendelkezett, így fontos hangsúlyozni, hogy a személyüknek szólt a kinevezés, és keveset nyomott a latban, hogy egykor udvari méltóságviselők voltak. Az uralkodó feltétlen bizalma kellett ahhoz, hogy valakit előléptessen, ugyanakkor a kegyvesztettség is megakaszthatott pályafutásokat.⁷⁰

⁶⁶ A folyamat Rátót nb. Rolanddal vette kezdetét, aki nádorként és pozsonyi ispánként leginkább Pozsonyban ítélezett, ahol feltehetően kúriája is állott. Aba nb. Amadé is zömében az ország északkeleti megyéiben (Zemplén, Ung, Szabolcs, Újvár, Sáros) ítélezett az 1290-es években, az ő uralmi központja ez a régió volt. Szócs Tibor: *A nádori intézmény korai története (1001–1342)*. Budapest, 2014. 67., 99.; Pécz nb. Apor dunáninneni nádor oklevelei főleg Tolnából, a Dunántúlról ismertek: Zsoldos Attila: III. András nádorai. *Történelmi Szemle*, 52 (2010) 305.

⁶⁷ Wertner Mór: Családtörténeti adalékok. IV. Ratold Roland nádor és utódai. *Turul*, 15 (1897) 130.

⁶⁸ Zsoldos: *Arch*, 59., 54., 30., 20–21., 46., 348.

⁶⁹ Uo. 57., 55., 193., 221., 20., 68–69., 66., 33., 338.

⁷⁰ Erre a legjobb példát Rátót nb. (Domokos fia) Roland esete nyújtja. 1266-ban IV. Béla az országból távozni akaró kunok után küldte, a hadjárat során István ifjabb királlyal együtt vonult délre. Roland bűne feltehetően az volt, hogy az alá rendelt seregeket átadta Istvánnak a Bulgária elleni hadjáratra. Zsoldos Attila: *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években*. Budapest, 2007. 98., ill. Wertner M.: *Roland nádor*, 130. 1279 végén IV. László leváltotta bárói nagy részét, feltehetően azért, mert vonakodtak kiállni mellette Fülöp legátussal szemben: Zsoldos A.: Téténytől, 83.

Összegzés

A fentiek alapján megállapítható, hogy nem jelentéktelen azok száma, akiknek karrierje a forrásokban fellelhető első tisztség után feltehetően az udvarban vette kezdetét. Az ugródeszka az esetükben a három udvari méltóság egyike volt. Azokkal összevetve, akik egyáltalán nem viselték a három nevezett tisztség egyikét sem, nem kerültek többségbe a bárói méltóságokban. Ez a 13. század nagy részére igaz, IV. Béla idején viszonylag kiegyensúlyozott az egykori udvari tisztséget viselők és nem viselők aránya. Persze nem is lehetett mindenből udvari méltóságviselő: ha az udvarban is vállalt szolgálatot valaki, de nem volt számára megfelelő pozíció, akkor az uralkodó egy megye élére helyezte ispánnak, vagy akár évekig várhatott kinevezésre. IV. Béla idején több egykori udvari méltóságviselő – még apja emberei közül is – ért el nagyobb báróságokat. Az ő udvari tisztviselőit választotta fia, V. István is. V. István és IV. László asztalnok-, pohárnok- és lovászmesterei közül már nagyon kevesen jutottak feljebb. Az 1270-es években még jelentős azoknak a báróknak a száma és szerepe, akik egykor udvari méltóságviselők voltak, de ezt követően jelentőségük csökkent. Utoljára a magukat a korona védelmezőinek nevező, és a Csákok körül kikristályosodó csoport tagjai között találunk nagyobb számban ilyen személyeket.⁷¹ Az 1280-as évek zavaros viszonyai közepette már hiába keresünk olyanokat, akiknek karrierje az egyik udvari méltóság elnyerésével kezdett volna felívelni. Ez az időszak a csapodár uralkodó elvakult híveinek és természetesen a hataloméhes bárói frakciók vezetőinek időszaka.

III. András idejére a nagyobb bárói méltóságokat az oligarchák kezdték kisajátítani. Szlavóniában a Héderek és a Babonicsok vetélkedtek, Erdélyben Kán nb. László ragadta magához a hatalmat, a nádori méltóságot pedig egyesek még azután is viselték, hogy a király leváltotta őket, mint tette ezt a trencsényi Csák nb. Máté. Ezek a tendenciák alapvetően behatárolták az uralkodó mozgásterét. Korábban a szorult helyzetből kikerülni vágyó IV. László előszere-ttel élt tisztviselői gyakori váltogatásával.⁷² Ennek lehetősége egyre nagyobb akadályokba ütközött, olyannyira, hogy III. András idején az udvari méltóságviselőkről keveset hallunk.

Vizsgálatom során több ponton tisztázni tudtam az udvari méltóságok helyét és szerepét. Számuk egy-egy időszakon belül igen nagynak tekinthető, különösen igaz ez IV. Béla és V. István báróira. A dinasztia utolsó három évtizedében azonban érezhető a változás. A fentebb jelzett okokból az 1270-es években az udvari tisztviselők már kezdik elveszíteni korábbi szerepüket, betöltőik pedig párt-semleges személyek lettek. A királyi hatalom – és személy szerint IV. László személyének – züllésével az udvari méltóságok legfőbb funkciójukat, nevezetesen a királyi tanácsban a mindenkori uralkodó legfőbb

⁷¹ Csák nb. (Máté fia) Péter V. István asztalnokmestere 1270–1272 között, fivére, Máté nem viselt udvari tisztséget. Csák nb. Ugrin 1268-ban szörényi bán, pártja hatalomátvétele előtt, 1272–1273-ban lovászmester, Monoszló nb. Egyed 1265-ban István ifjabb király asztalnokmestere, fivére, Gergely nem viselt udvari méltóságot. A pártba bevett Ákos nb. Ernye, Rátót nb. Roland és Péc nb. Dénes pedig IV. Béla idején töltöttek be az udvarban tisztségeket. Szűcs J.: *Árpádok*, 285.

⁷² Kristó Gy.: *Különkormányzat*, 211.

támaszának szerepét veszítették el. Mihelyt a királyi hatalom gyengült, vele együtt kopott az udvari tisztségek tekintélye. Azok a tisztségek pedig, melyeknek betöltőit hosszú időszakokon keresztül nem ismerjük, egyben utalás is arra, hogy a királyi udvar már nem rejtett akkora karrierlehetőséget, mint korábban.

Ezen a ponton mutatkozik meg leginkább a vizsgált három udvari méltóság és a király, illetve a királyi hatalom viszonya. Gyenge király mellett is működött a nádori, tárnokmesteri, országbírói hivatal, a tartományi különkormányzatokról (Erdély, Szlavónia) nem is beszélve. Az asztalnok-, pohárnok- és lovászmesterek a bárói hierarchia legalsó fokán álltak. Erős királyi hatalom mellett az udvari méltóságok bármelyikének betöltője ígéretes pályafutás előtt állott. Több évtizedes változás kellett ahhoz, hogy az egyre szűkebb mozgástérrel bíró uralkodó már-már kényszerpályán mozogva, egyre inkább nélkülözni volt kénytelen megbízható, sokszor hűséges udvari tisztviselőit. A hatalomból minél jobban részesedő oligarchák pedig tisztában voltak azzal, hogy melyek azok a tisztségek, melyek hatalommal, befolyással járnak. Az udvari méltóságokat így akár hátra is hagyhatták jelentéktelenebb nemzetségek fiainak, olykor szegényebb rokonaiknak, olyanoknak, akik a király mellett hűen szolgálva hiába várták a hőn áhított magasabb tisztségeket.

Rátót nb. Leusták 1298–1299-ben Pécs nb. Aporral együtt viselte a nádori méltóságot. IV. László idején, az 1280-as évek elején mindketten lovászmesterek voltak. Ezt követően több mint hét évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy egy lovászmester újból felküzdje magát a nádori méltóságig.⁷³ Az Anjouk tehát merőben másként képzeltek el az udvari méltóságok szerepét és helyét, ez azonban már további kutatások tárgyát képezi.

⁷³ Lackfi Imre 1359–1367 között lovászmester, bolgár és horvát báni, valamint erdélyi vajdaság után, 1372-ben nevezte ki Nagy Lajos a nádorává, mely tisztséget 1375. évi haláláig viselt. Ld. Engel: *Arch* II. 139.

**A CAREER IN THE COURT OF THE ÁRPÁDIAN DYNASTY.
THE POLITICAL CAREER OF ROYAL COURT DIGNITARIES
IN 13TH-CENTURY HUNGARY**

In this study, I examine the political career of the royal court's three dignitaries (dapifer, cup-bearer, equerry) in the 13th century. These titles appeared and got established during the rule of Andrew II and were considered baronial dignities. Among the highest baronial titles, I examined the titles of palatine, treasurer, justiciar, voivode of Transylvania and ban of Slavonia. The main aspect of my study is to see how many dignitaries obtained these titles, and how these titles helped build their career. In certain periods, the dignitaries were more representative, for example during the rule of Béla IV. Their advancement reveals much about the flexibility of royal authority. During the reign of the last kings of the Arpad dynasty, fewer and fewer court dignitaries were able to obtain baronial titles; for most of them, their careers ended after their court service. By taking over these titles, the oligarchs increasingly replaced the poorer but more loyal court dignitaries.

Keywords: royal court, medieval Hungary, dapifer, cup-bearer, equerry, carrier

HARAMZA MÁRK

VLFBERHT

EGY KARDFELIRAT EREDETE ÉS TECHNOLOGIÁJA*

A KÖZÉPKORI EURÓPA legjellegzetesebb közelharci fegyvereit, az egyenes, kétélű kardokat nemcsak szerelékeik tették sok esetben egyedi mestermunkákká. Számos olyan példát ismerünk, amikor a kardpengét a korabeli népcsoportok formavilágát és jelképrendszerét visszatükröző szimbólumokkal vagy különböző feliratokkal díszítették. A 10. században az egyik leggyakoribb egy bizonyos férfi személynév keresztek közé foglalt megjelenítése volt (+VLFBERHT+), amely mind eredete, mind készítése szempontjából kérdéseket vet fel. A felirat betűi ugyanis különleges technológiával, díszítő kovácshegesztéssel készültek, és kerültek a pengék profiljába. Ennek a vaskori La Tène-korban kialakult és azután Európában általánosan elterjedt, damaszkolásnak is nevezett kovácstechnikának a fenti módon történő alkalmazása védjegyként utalhatott az anyagminőségre, a fegyvereket készítő műhelyre, vagy akár a fegyvergyártáshoz közvetlen vagy közvetett módon kötődő személyre is. Minderről elsősorban azon térségek tudósaitól, ahol a legnagyobb számban kerültek elő ilyen kardok, számos tanulmány született. Az archeometallurgia fokozatos fejlődésének, és ennek nyomán az újabb fegyver- és technikátörténeti felfedezéseknek köszönhetően az eddigi elméletek új megvilágításba helyezhetők, tovább árnyalhatjuk az Vlfberht-kardokról alkotott képet.

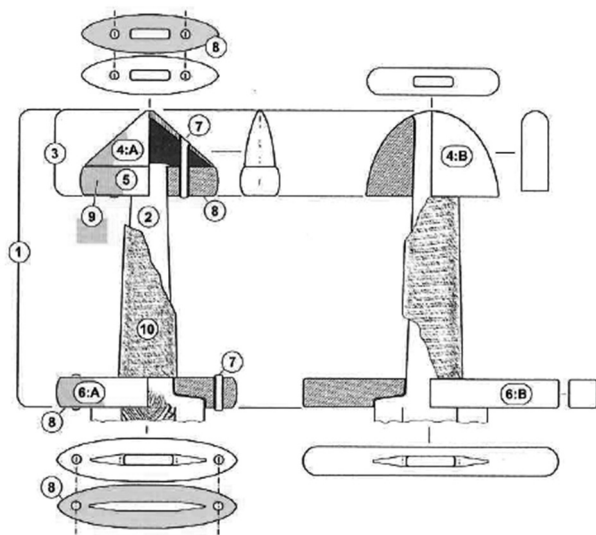
A tárgyalt fegyvertípus

Európa történelmében a kard önmagában szimbolikus értékkel bírt. Már kialakulását követően nem sokkal találunk példát arra, hogy társadalmi vagy vallási jelentéstöbblettel rendelkezett. Vizsgált korszakunk kardjait a tudományos közgondolkodás a harcos társadalmi rétegek elsődleges jeleként tartja számon, a királyságok keresztény jelképrendszerén belül pedig az igazság és az ítélet tárgyiasult formáját jelentik. Előállítási költsége meghaladhatta a többi fegyverét, így joggal feltételezhető, hogy viselése és használata társadalmi-gazdasági státuszt is jelölt.¹

* Köszönet illeti Töll Lászlót, hogy értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

¹ Anne Pedersen: *Dead Warriors in Living Memory. A Study of Weapon and Equestrian Burials in Viking-Age Denmark*. Copenhagen, 2014. 202., 264–268.; Jiří Hošek – Jiří Košta: *Early Medieval Swords from Mikulčice*. Brno, 2014. 297.

A kard, ezen belül is a markolat részeinek pontos fogalmi meghatározása problémákba ütközik. A magyar fegyvertörténeti szakirodalom legtöbbször a kardmarkolatot keresztvasra, markolatnyélre és markolatgombra osztja. Más esetekben a szerelékek nélküli markolatnyél szinonímája a markolat. A nemzetközi szakirodalomban már régebb óta nagyobb szókincs áll rendelkezésre a szóban forgó kardtípusok részeinek beazonosítására, ez alapján a kardmarkolatok a következőképp tagolhatók:

1. Kép: „Kardanatómia” a mikulčicei leletek alapján²

1 – kardmarkolat; 2 – pengető; 3 – markolattető³ (egy felső ellenzöböl és/vagy egy markolatgombból áll); 4 – markolatgomb (4/A – markolatgomb két részből álló markolattető egyik részeként, 4/B – markolatgomb egyrésztes markolattetőként); 5 – felső ellenző; 6/A – alsó ellenző; 6/B – keresztvas; 7 – szegecsek; 8 – nem vas alapanyagú fedőlemezek az ellenzők alsó és/vagy felső oldalán; 9 – esetenkénti drótkerítés (a markolatgombok és ellenzők díszítésére); 10 – markolatnyél.

Látható tehát, hogy a markolattetőnek két variációja van: vagy egy önálló markolatgombból (4/B) vagy egy markolatgombból és egy felső ellenzöböl áll (4/A), amely

² Jiří Hošek által készített rajz. Hošek és Košta cseh régészek 2014-ben megjelent tanulmányában a 9–10. századi morva központként működő mikulčicei erőd ásatásánál előkerült kardleleteket vizsgálták archeometallurgiai módszerekkel. A kép eredeti címe: A mikulčicei kardmarkolatok leírásához használt alapfogalmak („Fundamental terminology used to describe the Mikulčice sword hilts”). A markolat részeinek megnevezésénél Hošek és Košta Alfred Geibig „háromdimenziós” klasszifikációját alkalmazták, azaz a markolat morfológiai jellemzőit nem csupán egy (frontális) nézőpontból, hanem oldal- (3; 4/B; 6/A; 6/B) és alulnézetből (5; 4/B; 6/A; 6/B) is rögzítették. A számokhoz továbbiakban kapcsolódó fogalmak a szerző saját fordítása. Hošek, J. – Košta, J.: *Early Medieval Swords*, 58.

³ Más fegyverek esetében használatos a markolatvég kifejezés is, azonban a Hošek és Košta tanulmányában szereplő *upper hilt* kifejezés fenti fordítása könnyebben kezelhető a szerelékek összefüggérendszerében (alsó és felső ellenző).

alsó változatához hasonlóan merőlegesen zárja a markolattüskét. A szerelékeket sok esetben díszítették különféle vésetekkel, réz vagy ezüst alapú ötvözetből készült dróttal, lemezzel.

A kialakítás és a díszítés így egyfajta identitást adott a fegyvernek. Ez azonban nemcsak a markolatszerelékeken történhetett meg, számos olyan példát ismerünk, amikor magát a kardpengét díszítették.

A pengék díszítése

A kardpengék díszítési technikái csak kis mértékben kötődtek tűzi munkához. Az egyik leggyakrabban alkalmazott díszítőtechnika a vésés volt, melynek során a pengét még ki-lágyított állapotában munkálták meg élesre fent, keményre edzett, keskeny pófájú szer-számokkal, kalapácsütések segítségével.

Erre mint önmagában alkalmazott díszítőtechnikára, több esetben is találunk példát, de kapcsolódhatott egy másik eljáráshoz, a berakáshoz is. Ekkor a pengébe egy másik fémet illesztettek elővésés után, általában a penge anyagát hevítve, a berakott mintát pedig hidegen belekovácsolva. Ismerünk nemes- és színesfémberakásokat is, valamint – a tárgyalat felirattípusok esetében – feketefém-berakásokat, azaz vas-szén ötvözetű díszítőelemeket.⁴

Ezek további két csoportra oszthatók: az egy anyagból készült berakásokra és a rétegelt kovácsolású, vagy damaszkolt féمبرakásokra. Ezen a ponton érdemes különbséget tenni azon anyagok között, amelyeket damaszkuszi acélként ismerünk. Eredetileg a szaknyelv által *wootznak* nevezett,⁵ főként Ázsia területén gyártott, olvasztásos eljárással készült, hipereutektoidos anyagot értjük damaszkuszi acél alatt, azonban a kifejezés áttért az Európában gyakori réteges kompozitra is, amely a La Tène-kor⁶

⁴ Halmágyi Szabolcs – Riedel Lóránt: *Régi fegyverekről*. Budapest, 1986. 69–65.

⁵ A különleges acélfajta első tudományos igényű leírásai a londoni Királyi Természettudományos Társaság közleményeiben jelentek meg. 1795-ben George Pearson bővebb ismertetést adott a „wootz néven ismert anyag” („substance known by the name of wootz”) jellemzőiről Helenus Scott leveléből, valamint megállapította a fém fajsúlyát. George Pearson: Experiments and Observations to investigate the Nature of a Kind of Steel, manufactured at Bombay, and there called Wootz: with Remarks on the Properties and Composition of Different States of Iron. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London*, 85 (1795) 322–346.; Tíz évvel később David Mushet „wootz pogácsák” kovácsolási lehetőségeit vizsgálta. David Mushet: Experiments on Wootz. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London*, 95 (1805) 163–175. Ettől kezdve a nyugati szakirodalom *wootz*-ként említi az eredeti damaszkuszi acélt. Ezen kívül elterjedt a szláv nyelvekben és a törökben a *bulat* elnevezés, ami az 9–12. századi arab forrásokban fellelhető *fulād* kifejezésre vezethető vissza, jelentése: ötvözet. Fehér Bence: *Források a korai iszlám kardművesség történetéhez*. Piliscsaba, 2000. 13.

⁶ Ekkoriban terjedt el az úgynevezett réteges kompozit készítés (*piled composites*), amely során különböző anyagminőségű vas-szén ötvözeteket – általában lágyvas ($C < 0,2wt\%$) és acél lapokat ($C > 0,2wt\%$) – helyeztek egymásra és tűzi hegesztettek össze. Radomír Pleiner: *The Celtic Sword*. New York, 1993. 99–133.

óta ismeretes. Ennek alapja nem az olvasztás, hanem a tűzi hegesztés (tehát kovácsolás által kerülnek anyagzáró kapcsolatba különböző kémiai összetételű vasötvözetek). Az egyetlen közös e kettőben, az anyaguk inhomogenitása – a *wootz* esetében a hálózatos-tűs megjelenésű szekunder cementit szövetelem világos megjelenése (*Widmanstätten-szövevszerkezet*), a díszítő kovácshegesztés esetében az összekovácsolt vasötvözetek anyagminőségbeli eltérése, ami kontrasztként jelenik meg a penge felszínén.

A rétegelt kovácsolás többféleképp jelenhet meg a fegyverben: egyélű kardok esetében a pengék fokát, kétélű kardoknál a penge profilját díszítették így. Tehát nem igaz az az elképzelés, hogy az él tartósságának növelésére szolgált ez a technika. Külön válfajként említhető a díszítő kovácshegesztett panelek vagy jelek pengébe történő ágyazása.⁷

Vasberakásos kardfeliratok

A vasberakás anyaga tehát lehetett rétegelt kovácsolású, vagy egyszerű foszforvas is. A fegyver névvel történő ellátására már a kelták idejéből is találunk példát,⁸ azonban a kardpengék vasberakásos feliratozása a 8–13. század között volt általános gyakorlat.⁹ A feliratok többsége germán nyelvterületeken lévő műhelyhagyományokra enged következtetni.

A 19. század vége óta az „VLFBERHT” mellett – amelyet főként a 10. században használtak – több, másfajta felirattípust is azonosítottak. A korai dokumentációk még csak

⁷ A technológiák fogalmi elkülönítéséről ld. Thiele Ádám – Haramza Márk: A középkori damaszskolt pengék archaeometallurgiája és mechanikai tulajdonságai – fegyvertörténeti kitekintés. *Hadtörténelmi Közlemények*, 127 (2014) 145–160.

⁸ Ilyen például a COCILLUS-felirat, ld. Hilda Ellis Davidson: *The Sword in Anglo-Saxon England*. New York, 1988. 42–43.

⁹ Richard Bezdek 1300 környékéig valószínűsíti a kardfeliratozás gyakorlatát, azonban a vasberakásos kardok esetében ez korábban véget ért. Bezdek munkája a későbbi idők kardkészítését tárgyalja, az általunk vizsgált korszakból csak említés szinten emlékezik meg a feliratokról. Csupán a nevek kardpengébe történő vésését említi, így technikai szempontból ez több kategóriát is magába foglalhat, jóllehet a felsorolt feliratok többsége általában berakásként fordul elő. Richard H. Bezdek: *German Swords and Sword Makers: Edged Weapon Makers from the 14th to the 20th Centuries*. Colorado, 2000. 23. A tanulmányban előfordulnak olyan feliratok is, amelyek nem találhatók meg vasberakásként, például: IHIMINI. Amennyiben ez a típus összefüggésbe hozható a perniki erődben előkerült, 8. századra datált kardpenge ezüstberakás-feliratával, abban az esetben kevésbé név, mint inkább egy ógermán eredetű szöveg lehet. Emilia Dentschewa: +IHININIhVILPIDHINIhVILPN+ oder die Botschaft eines Schwertes aus der Zeit des Königreich der Langobarden. *Archaeologia Bulgarica*, 9 (2005) 99–105. Szintén nem vasberakásos feliratok a következők: HARTOLER, HALTORFL, HIFTIFREHT, HILTPREHT, HILTPREHT, HLITER, HLITR – ezek közül a legtöbb variáns nem pengén, hanem az alsó ellenzón fordul elő (a kilmainhami HARTOLFR-feliratos ellenzójú kard pengéje VLFBERHT-feliratos). Ewart Oakeshott: *The Archaeology of Weapons. Arms and Armour from Prehistory to the Age of Chivalry*. Woodbridge, 1999. 141–142.; Jaap Ypey: Een HILTPREHT-zwaard uit Elst (U.)? *Westerheem*, 31 (1982) 48–52.; Davidson, H. E.: *The Sword*, II. tábla.

rajzok és vízfestmények voltak, különösebb mérések nélkül. Az első ismert vasberakás-ábrázolás 1860-ból John Hewitt-től származik,¹⁰ az Vlfberht-kard legkorábbi tudományos beazonosítása pedig Anders Lorange-hoz köthető.¹¹ Innentől kezdve az Vlfberht-kardok hamar népszerűvé váltak, ami azzal is magyarázható, hogy technikátörténeti attraktivitásuk mellett a feliratos kardok között gyakorinak, és az egyéb motívumokkal szemben könnyen olvashatónak számítottak. A 20. század elejéről kiemelkedő Rudolf Wegeli doktori disszertációja, amelyben a feliratos kardok csoportosításánál külön *Ulfberhtgruppe* szerepel.¹² Jan Petersen 1919-es tipológiai rendszerezésében, amely mind a mai napig ismert és használatos a középkori kardok csoportosításához, szintén oldalakokat szentelt a kardfeliratoknak, rajzban megörökítve két Vlfberht-példányt.¹³ Petersen klasszifikációját alapvetően nem a pengékre építette, mivel azok a fegyverek markolatával szemben mind az alaki adottság, mind a leletek megtartása szempontjából kevésbé voltak alkalmasak mérésre és rendszerezésre, mint a fegyverek markolatai.

A 20. század második felében egyre több tanulmány látott napvilágot a feliratos kardok témájában. Bár nem központi kérdésként, mégis egyre inkább a tudományos közérdeklődés előterébe került ez a technológia, amit az is bizonyít, hogy a vasművészettel foglalkozó írások közül Otto von Johannsen 1953-as *Geschichte des Eisens* című monográfiájában is megemlíti vasberakásos kardfeliratokat.¹⁴ A morfológiai jellemzők alapján történő vizsgálat módszere mellett a második világháború után egyre gyakoribbá váltak az anyagvizsgálatok. Ekkor kerültek előtérbe az anyagok mellett a készítőtechnikák is – jóllehet a kardpengék klasszikus régészeti rendszerezése is folytatódott. Anatolij Nikolajevics Kirpicsnikov az orosz térségben található fegyverleletekre dolgozott ki tipológiát, a vizsgált leletek közül pedig számos berakásos pengével találkozott.¹⁵ Anne Stalsberg nyugat-európai viszonylatban kutatta az Vlfberht-pengéket.¹⁶

Az 1970-es években terjedt el a keresztmetszeti mintavétel módszere, ami elősegítette a kémiai analízist és így a gyártástechnológia vizsgálatát – azonban ezek közül viszonylag kevés érintette a berakást. A vizsgált kérdés inkább a penge szerkezete volt, míg az értékes berakást elkerülték a vágás során. Közép-európai vonatkozásban kiemelkedő Radomír Pleiner munkássága, aki a fémkohászat kutatása mellett fegyverek gyártástechnológi-

¹⁰ Hewitt már feljegyezte a vasberakás technológiáját, valamint egy rajzán megörökített egy feliratos kardot is. John Hewitt: *Ancient Armour and Weapons in Europe: From the Iron Period of the Northern Nations to the End of the Seventeenth Century*. Oxford, 1860. 32–40.

¹¹ Lorange hozzávetőleg 50 pengét vizsgált, amelyből 6 példány feliratos volt. Anders Lorange: *Den yngre jernalders sverd*. Bergen, 1889. 16–20.

¹² Rudolf Wegeli: *Inschriften auf mittelalterlichen Schwertklingen*. Leipzig, 1904. 11–14.

¹³ Az R-típusnál megemlített hedemarkeni lelet felirata töredékes, azonban a Stange mellett előkerült, T-típusba tartozó darab jól olvasható. Jan Petersen: *De Norske Vikingesverd*. Christiania (Oslo), 1919. 141., 151. Berakásos kardpengék további ábrázolása a tanulmányban: 75., 81., 86., 113.

¹⁴ Otto Johannsen: *Die Geschichte des Eisens*. Düsseldorf, 1953. 71.

¹⁵ Anatolij Nikolajevics Kirpicsnikov: *Drevnerusszkie oruzsje*. Moszkva – Szankt-Peterburg, 1966.

¹⁶ Anne Stalsberg: *Mønstermidde sverd og varjagerkontroversen*. *Norsk Våpenhistorik Selskap, Årbok*, 1988. 7–31.

ai kérdéseivel is foglalkozott.¹⁷ Angolszász területen Allan Williams archeometallurgus munkássága mind a mai napig meghatározó. Williams leginkább keresztmetszeti minták mikroszkópos vizsgálatával kutatta a pengék anyagösszetételét.¹⁸ A 20. század második felének két híresebb tipológiai rendszere Ewart Oakeshott 1964-es,¹⁹ és Alfred Geibig 1991-es²⁰ klasszifikációja is foglalkozik az Vlfberht-feliratokkal mint a csoportosított pengék egy részének technikai különlegességével.

Napjainkban is találkozhatunk feliratos kardok összetett vizsgálatával, amelyben egyre nagyobb hangsúlyt kapnak a labortechnikai mérések. Már a 20. század folyamán egyre kevesebb adatot rögzítettek rajzokon, háttérbe szorult a leletrajz művészi kidolgozása, a precizitás szerepét egyre inkább a fényképfelvételek és természettudományos vizsgálatok, mint például a keménységmérés, az optikai mikroszkópos, illetve a röntgenfelvételek töltötték és töltik be. Természetesen értelmező mivolta miatt a rajzok továbbra is fontosak maradtak, mégis a kardpengék részleteinek ábrázolásához mára már elkerülhetetlenné vált a nagy felbontású makroszkopikus és a mikroszkopikus felvétel.

A témában született legújabb munkák közé tartozik Anne Stalsberg 2008-as eredetet és elterjedést vizsgáló tanulmánya, valamint Mikko Moilanen 2015-ös doktori disszertációja, amelyben a tipokronológiai rendszerezés és az anyagvizsgálatok mellett már helyet kapnak rekonstrukciós munkák is.²¹

Bár a vasberakásos kardfeliratok mind forma és elrendezettség, mind alapanyag és ebből feltételezhetően technológia szempontjából sok esetben egymástól eltérő, egyedi esetek, mégis bizonyos fokig csoportosíthatók. A legismertebbek között előfordul a GICELIN és CIGELIN; az előbbit Wegeli 1050 és 1150 közé, míg utóbbit Oakeshott 1120 és 1220 közé datálja.²² Az INGELRI, vagy sokszor INGELRED formában jelentkező felirattípust a készítő nevéként szokás értelmezni. A szöveg legtöbbször a penge másik oldalán található geometrikus mintázattal párosul. Keltezése vitatott, ám a legtöbb vélemény szerint az Vlfberht-pengéknél tovább, akár a 12. század végéig is készítették.²³

¹⁷ Pleiner témához kapcsolódó munkája: Radomír Pleiner: Ulfberht, franský mečír rahéno středověku. Z dějin hutnictví, Národní technické muzeum, 38 (2008) 17–20.

¹⁸ Allan Williams: A Metallurgical Study of Some Viking Swords. *Gladius*, 29 (2009) 121–184.; David Edge – Allan Williams: Some Early Medieval Swords in the Wallace Collection and Elsewhere. *Gladius*, 23 (2003) 191–210.

¹⁹ Ewart Oakeshott: *The Sword in the Age of Chivalry*. Woodbridge, 1964. 29., 34.

²⁰ Geibig Wegelihez hasonlóan külön Ulfberhtgruppe feliratcsoportot állít fel: Alfred Geibig: Beiträge zur morphologischen Entwicklung des Schwertes im Mittelalter. Eine Analyse des Fundmaterials vom ausgehenden 8. bis zum 12. Jahrhundert aus Sammlungen der Bundesrepublik Deutschland. Neumünster, 1991. 116–123.

²¹ Anne Stalsberg: Herstellung und Verbreitung der Vlfberht-Schwertklingen. Eine Neubewertung. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, 36 (2008) 89–118.; Mikko Moilanen disszertációjában hangsúlyos szerepet kap a kísérleti régészeti megközelítés, amely mentén a feliratok készítése technikájával kapcsolatban hoz újabb megállapításokat. Mikko Moilanen: *Marks of Fire, Value and Faith. Swords with Ferrous Inlays in Finland during the Late Iron Age (ca. 700–1200 AD)*. Turku, 2015. (disszertáció)

²² Moilanen, M.: *Marks of Fire*, 143., 324.

²³ Uo. 140. vö. Ada Bruhn Hoffmeyer: *Middelalderens tveæggede sværd*. I–II. København, 1954. I. 112–113.

Lehetséges származási helyként merült fel Anglia, egy hasonló nevű kincstárnok miatt II. Aethelred (978–1016) udvarából.²⁴ Ebben az esetben nem készülhetett korábban a 10. század végénél. Vannak kis számban előforduló típusok is, mint például a LEUTLRIT és BENNO.²⁵ Ezeken kívül nemcsak latin betűs kardfeliratok fordulnak elő a korszakból. A cirill betűs „ΛΥΔΟΤΑ ΚΟΒΑΛΨ” (Lyudota koval) a Rusz területén gyakori pengefelirat-típus két szóból áll: a „ΛΥΔΟΤΑ” névből, valamint a kovácsot jelentő „ΚΟΒΑΛΨ”-ból.²⁶

Egyes feliratok névként értelmezése többek között azon a felismerésen alapul, hogy bizonyos esetekben a szöveg után, vagy a penge másik oldalán a latin *me fecit*, vagyis *készített engem* kifejezés (vagy ennek rövidített, illetve töredékes változata: FECIT, FIT) látható. Olyan esetekkel is találkozunk, amikor a *me fecit* a feltételezett névvel szünet nélkül van egybe írva: +GICELINMEFECIT+, +NZOMEFECIT+, +BENOMEFECIT+, +INNOMEFECIT+.²⁷ Továbbá keresztény szövegelemekre is akad példa, így az *in nomine domini* és az *amen* imádságos szavakra is. A fentiekén kívül gyakoriak a betűszerű és a geometrikus hátoldali jelek.²⁸

Magyar vonatkozásban egyedül a prágai Szent Vitus székesegyházban őrzött, Szent Istvánnak tulajdonított Vlfberht-kard ismert. A fegyverről 1870-ben Franz Bock német kano-nok készített ábrázolást és írt rövid ismertetőt, ebben azonban még csak említés szinten foglalkozik a felirattal, beazonosítását állapota miatt nem tartja lehetségesnek.²⁹ Ingwald Undset 1890-ben írt beszámolójában további megállapításokat tett a fegyver eredetével és technológiájával kapcsolatban. Hivatkozva Lorange munkájára, norvégiai leletekkel hozta összefüggésbe a prágai kardot, amelyeknél a díszítő kovácshegesztés gyakori technológia („dömöczkölt”) valamint megjelent a feliratos „ULFBERN”-pengék alsó-Rajna-vidéki eredetelmélete.³⁰ Szent István halálának kilencszázadik évfordulójára írt emlékkönyvben Fettich Nándor szintén foglalkozik a prágai karddal, ám a kardpengére és a feliratra bővebben nem tér ki, alapvetően a szerelékek és díszítőmotívumaik képzik dolgozatának tárgyát.³¹ A 20. század második felében két nagy ívű összefoglaló is készült a Kárpát-medence korszakhoz tartozó kétélű kardjairól, Bakay Kornél és Kovács László tollából. Mindkét tanulmány foglalkozik a vasberakásos kardokkal. Bakay Kornél írásában sor kerül az

²⁴ Lorange, A.: *Den yngre jernalders sværd*, 16.

²⁵ Moilanen, M.: *Marks of Fire*, 12.

²⁶ A Ljudota-kardok közül a leghíresebb az ukrajnai Hvoshcheve mellett előkerült fegyver, amelyen Anatolij Kirpicsnikov fedezte fel a cirill betűs feliratot. Kirpicsnikov, A. N.: *Drevnerusszkoe oruzsie*, 41–44.; Fedir Androschchuk: The „Ljudota Sword?” An Episode of Contacts Between Britain and Scandinavia in the Late Viking Age. *Ruthenica*, 2 (2003) 15–25.

²⁷ Rovaniemiben talált lelet. Moilanen, M.: *Marks of Fire*, 142–150.

²⁸ Uo. 151–171.

²⁹ Franz Bock: Der Schatz von St. Veit in Prag. *Mittheilungen der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, 15 (1870) 14.

³⁰ Ingwald Undset: Egy túróczmegyei leletről. *Archaeologiai Értesítő*, 10 (1890) 164–166.; Kovács László: Viselet, fegyverek. In: Kristó Gyula: *Háborúk és hadviselés az Árpádok korában*. Kaposvár, 2003. 342–345.

³¹ Fettich Nándor: A prágai Szent István kard régészeti megvilágításban. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Budapest, 1938. 475–516.

Ulfberht-név filológiai értelmezésére, így a szót két részre, a skandináv *Ulf*-ra és a frank *Behrt*-re választja szét, érzékeltetve ezzel az Undset művében is tapasztalható tudományos felfogást, a frank hagyományok érvényesülésének elképzelését az északi leletanyagon.³² Kovács László munkájában több példány is említésre kerül. Ezek alapján megfigyelhető, hogy a Kárpát-medencei leletek közül az INGELRI-felirat és annak variánsai fordulnak elő többször, mint például az 1962-ben az érdi Duna-mederből és az 1971-ben Széplakról előkerült fegyverek.³³ Ide sorolható az a kardlelet is, amelyről egy másik középkori karddal egyetemben Kalmár János írt tanulmányt 1959-ben, és amelyek a második világháború után „a békeszerződések értelmében Jugoszláviának átadandó műtárgyak” között szerepelnek. Ezek egyike a Száva bosna-gradiskai mederszakaszán került elő, feliratát SINIGELRINIS-ként vagy SINGELRINIS-ként azonosították.³⁴ Kovács László említést tesz berakásos pengékről is, mint a Malomfalva-Szentjánosnál vagy a Gyetvánál fellelt darabról.³⁵

További Kárpát-medencei kardleleteknél szintén kérdés lehet a díszítő kovácshegesztés megléte, erre azonban csak labortechnikai vizsgálatokkal lehet biztos választ adni.

VLFBERHT

Az Vlfberht-kardokkal foglalkozó tanulmányok előszeretettel helyezik előtérbe a penge-típus eredetének kérdését: hol és ki készítette ezeket a fegyvereket? Az Ulfberht szót a tudományos közgondolkodás frank eredetű férfi személynévnek tartja. Nyelvészek segítségével igyekeztek pontosabban lokalizálni, így a köztudatban Ulfberht egy alsó-Rajna-vidéki fegyverkovácsként, vagy kovácsműhely vezetőjeként híresült el. A leletek többsége azonban Skandináv területekre helyezhető.

³² Bakay Kornél: Archäologische Studien zur Frage der ungarischen Staatsgründung. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 19 (1967) 167–170.

³³ Kovács László: A Kárpát-medence kétélű kardjai a 10. század 2. feléből. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 1994–1995. 160: Abb. 5.2., 161., 165: Abb. 8.3., 168: Abb. 10.5., 175–176.; A kadról Alexander Ruttkay szlovák régész is ír hasonló jellegű tanulmányában. Alexander Ruttkay: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei. *Slovenská Archeológia*, 24 (1976) 152: Nr. 79., 153: Abb. 8., 155: Abb. 9.

³⁴ A feliratot Kalmár hozta összefüggésbe az INGELRI-típusokkal, valamint Szent László hadjáratival, azonban ez utóbbi állítása indoklás nélküli. Kalmár János: Két középkori kardról. *Archaeologiai Értesítő*, 86 (1959) 189–191. Vö. Uő: Ingelri kard a történeti múzeumban. *Archaeologiai Értesítő*, 88 (1961) 115.; Kovács L.: A Kárpát-medence kétélű kardjai, 159., 166.

³⁵ A Malomfalva-Szentjánosnál előkerült darab egyik oldalán bronzberakás található, a másik oldalon feliratmaradványként vagy betűszerű hátoldali jelként értelmezett berakás figyelhető meg (...IIS... SI). Kovács L.: A Kárpát-medence kétélű kardjai, 163: Abb. 7.5., 169. Kovács László szintén említ egy kardleletet Zsámbokrét-Na mohylku dűlőről. Uo. 173: Abb. 13.2., 179.; Azonban az eredeti rajz Ruttkay tanulmányában a gyetvai (Detva) lelethez köthető. Ez utóbbi lelőhelyről előkerült példánynál Ruttkay torziós (spirális) mintájú damaszolt intarziáról ír: kettő egymás felé néző patkó alak között egy X-jel, a penge másik oldalán pedig egy egyenlő szárú kereszt és mellette egy kör található. Ruttkay, A.: Waffen und Reiterausrüstung, 136: Abb. 2.4., Nr. 29., 137: Abb. 3.1.

Anne Stalsberg rendszerezte az Vlfberht-feliratok és a hátoldali jelek válfajait, ezek közül kiemelkedően a leggyakoribbak az I-es típusok: tehát a névnél a V és a T előtt használt keresztek példája, a hátoldalon ezzel szemben leggyakrabban a jelek szimmetrikus elhelyezése figyelhető meg.³⁶

1.	+ VLFBERH+T	46-51 Ex.	I. 	29 Ex.
2.	+VLFBERHT +	18-23 Ex.	II. 	8 Ex.
3.	VLFBERH+T	4-6 Ex.	III. 	9 Ex.
4.	+VLFBERH+T+	1-2 Ex.	IV. 	19 Ex.
5.	+ VLFBERH+T	10 Ex.	V. 	23 Ex.
6.	+VL EBERHIT +VL FBEHT + +VL FBERH + +VL FBERHT +VL FBERTH	17 Ex.	VI. + INGEFLRII + + VLFBERH+T C + IINIOMINEDMN	5 Ex.
7.	nicht zu definieren	31-32 Ex.	VII. nicht zu definieren	6 Ex.

2. Kép: Anne Stalsberg által összegyűjtött felirattípusok és gyakoriságuk³⁷

Stalsberg szerint nem valószínű, hogy az Vlfberht-berakás azonosítható a készítő kovács nevével, ugyanis a felirat komolyabb írástudást is feltételez, amellyel egy műhelyben dolgozó személy aligha rendelkezett. Megalapozottabb elképzelésnek tartja, ha a nevet egy magasabb tisztségben lévő, a munkát felügyelő személyéhez kötjük, aki a névben található keresztek alapján egyházi előjáró is lehetett.³⁸ Moilanen szerint az Vlfberht-felirat használata biztosan meghaladta a frank területeket, és a kardtípus feltételezetten magas keresletéhez köti a különböző helyi (skandináv és rusz) műhelyhagyományok kialakulását, amelyek munkájával már háttérbe szorult a felirat tényleges jelentése. Megfigyelése szerint a pengék minősége csak kismértékben hozható összefüggésbe a rajtuk található felirattal, ennek ellenére a más díszített kardhoz hasonlóan különösen drága árucikknek számítottak. Koruk elterjedt fegyverei voltak, társadalmi és gazdasági rangjelző szerepük elsősorban abból fakadt, hogy csak a tehetősebbek tudták megfizetni.³⁹

Egy 2009-ben megjelent orosz tanulmány a finnugor népek kovácsmesterségét és az ezzel kapcsolatos etnokulturális kölcsönhatások problematikáját dolgozta fel.⁴⁰ A szerzők a műhelyhagyományok kialakulásának vizsgálata során háromféle kulturális kapcsolatot különítenek el: 1. az elkészített termékek mozgását, 2. a szakemberek mozgását, 3.

³⁶ Moilanen mintegy 180-ra becsüli az Vlfberht-pengék számát. Moilanen, M.: *Marks of Fire*, 134., 151–172.; Stalsberg 2008-as munkájában 166 Vlfberht-pengét gyűjtött össze 23 európai országból: Stalsberg, A.: *Herstellung und Verbreitung*, 95–97.

³⁷ Stalsberg, A.: *Herstellung und Verbreitung*, 96.

³⁸ Uo. 108.

³⁹ Moilanen, M.: *Marks of Fire*, 322–325.

⁴⁰ Vlagyimir Igorevics Zavjalov – Ljudmila Semjonovna Rozanova – Natalja Nikolajevna Terekhova: *Isztorija kuznecsna remeszlja finno-ugorszkih narodov Povolzsja i Preduralja: k probleme etnokulturnih vzaimodejstvij*. Moszkva, 2009.

a technológia elméletének terjedését. Utóbbi kategóriába tartozhatnak azok az ötletek vagy akár műhelytitkok, amelyeket az idegen kultúrából érkező mesterek, vagy a befogadó kultúra más vidékeken is dolgozó, tanuló szakmai képviselői honosítottak meg: minden olyan tapasztalat, amely egy új forma vagy technika utánzását tette lehetővé.⁴¹ Bár a transzferhez kétség kívül szükség volt az ötletek átvitelére, ennek külön kategóriaként kezelése, valamint annak eredményessége megkérdőjelezhető. Az „ötlettranszfer” ugyanis minden esetben fennállhat, amikor – Zavjalov és társszerzőinek szavaival élve – inkulturális expanzió megy végbe, vagyis kezdetét veszi egy külső motívum recepciója az adott műhelyhagyományban. Az ötletek, technikai elméletek átvitele már a recepció kezdeti stádiuma, amikor a befogadó kultúra szakemberei megtapasztalják és értelmezik az újat. Ez megtörténhet az idegen késztermékek szemrevételezésével, tanulással, akár távolabbi műhelyekbe utazva, akár ottani munkaerő befogadásával – az ötletátvitel egyéb kategóriákra történő kiterjedtsége szempontjából ez lényegtelen.

Gazdasági síkon tehát a munkaerő és a termékek mozgása feltételezhető, fordított arányú valószínűséggel. Abban az esetben ugyanis, ha a fegyver előállításához szükséges alapanyagok vagy előgyártmányok nem késztermékként érkeztek a befogadó alanyhoz, az elkészítés előzetes alapfeltétele volt a munkaerő és az ehhez kapcsolódó szaktudás átvitele. Ennek legszélsőségesebb formája a térségbe érkező új szakemberek helyi nyersanyagforrásból történő munkája. Minél előrehaladottabb formában jutott hozzá egy régió a számára új termékhez, annál kevésbé volt szüksége önmagában a munkaerő- és a szaktudásátvitelre. Ha a fegyverek késztermékként érkeztek egy új régióba – ahogy azt az VLFBERHT-pengék esetében is valószínűsíteni lehet –, „saját maguk” rendelkeztek a közvetítő szereppel. Ilyen helyzetben megfelelő technológiai fejlettséggel a helyi mesterek akár magából a munkadarabból is megtanulhatták annak elkészítését, gyakorolhatták másolását.⁴²

Technológia és igénybevétel

A felirat pengébe helyezése többféleképp történhetett: a betűket kovácsolhatták közvetlen módon a penge anyagába vagy elővéséssel a penge felületébe. Mindkét esetben a betűket kovácsolták az ágyazatként funkcionáló pengeanyagba, és a berakásokat tűzi hegesztéssel rögzítették. Ezek lehettek egy anyagból vagy rétegelten kialakítva, utóbbi

⁴¹ A tanulmány a műhelyhagyományok fejlődését két háttérre vezeti vissza: az ún. technikai-technológiai sztereotípiákra (технико-технологический стереотип), amelyekbe az adott kultúra által használt alapanyagok, munkamódszerek és a rá jellemző arányok tartoznak, valamint az inkulturális expanzióra (инокультурные воздействия), vagyis az innovációk terjedésére, ami az idegen kultúrák fent említett három közvetítője által ér el hatást. Uo. 8–10.

⁴² Természetesen a munkaerő és a termék recepciójának fordított arányúsága nem szükségszerű – a két jelenség párhuzamosan is történhetett – csupán a transzfer elégséges okát határozza meg: az fegyver elkészítéséhez szükség volt a technológia ismeretére, amit más mesterektől illetve az adott tárgyból tanulhattak el a szakma művelői.

esetben a rétegek száma 7 és 30 közé esik. A magasabb rétegszámokat minden bizonnyal az anyag hajtogatása és újrakovácsolása által érték el.

A díszítő kovácshegesztés technológiája nem a várt eredményeket okozza a penge anyagminőségét illetően. Egy alkalmilag összeállt kutatócsoport – amelynek e cikk szerzője is tagja volt⁴³ – Magyarországon is vizsgált díszítő kovácshegesztett pengéket. A munka során úgynevezett SEM-EDS⁴⁴ módszerrel sikerült kimutatni, hogy a kontrasztot nem a széntartalom különbsége, tehát nem a lágyvas és acél kettőssége adja, hanem a foszfor jelenléte a vasban. Minden vizsgált díszítő kovácshegesztett elem lágyvas és foszforvas vagy acél és foszforvas kombinációja volt. A kutatások során a csoport megvizsgálta azt is, hogy a díszítő kovácshegesztés hogyan befolyásolja a penge mechanikai tulajdonságait. A rendkívül rideg és törekeny foszforvas a feltételezések szerint inkább csak a díszítést, mintsem a minőségi javítást szolgálta.

Így a csoport a díszítő kovácshegesztett fegyverek anyagösszetételének ismeretében előállított próbatesteken mechanikai vizsgálatokat végzett. Charpy-féle ütvehajlító vizsgálatokkal, valamint hárompontos hajlító- és szakítóvizsgálatokkal meghatározta a penge harc közben fellépő igénybevételekkel szemben mutatott ellenállásával összefüggésbe hozható anyagjellemzőit, majd az anyagvizsgálati eredményeket egy minőségbiztosításban is használatos módszerrel⁴⁵ értékelte.

A harc közbeni igénybevételnek három fajtája volt:

1. Ütésszerű (dinamikus) hajlító – ez a penge törését okozhatta.
2. Egyszerű (statikus) hajlító – a penge maradandó alakváltozását, majd további behatásnál, amikor a penge alakváltozási tartaléka elfogy, annak törését is okozhatta.
3. Szúrás közbeni nyomó igénybevétel következtében fellépő kihajlás – az ezzel szembeni ellenállás nem az anyagtulajdonságok, hanem a geometriai jellemzők függvénye, így ennek vizsgálatára nem került sor.

Az 1. igénybevételi típus mérése Charpy-féle ütvehajlítóval történt, mely során megállapítottuk, hogy a foszforvas rendkívül kismértékű ütőmunkája átlagában is csökken-

⁴³ A csoport tagjai a szerzőn kívül: Jiří Hošek (Institute of Archaeology of the ASCR, Prága), Paweł Kucypera (Nicolaus Copernicus University, Institute of Archaeology, Bydgoska), Thiele Ádám (Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Anyagtudomány és Technológia Tanszék), és Török Béla (Miskolci Egyetem, Metallurgiai és Öntészeti Tanszék, Miskolci Egyetem Archeometallurgiai Kutatócsoportja – ARGUM). A kutatással kapcsolatos méréseket a Budapesti Műszaki Egyetemen végeztük el. Kapcsolódó publikációk és bővebb leírások a munkáról: Thiele Ádám – Jiří Hošek – Haramza Márk – Török Béla: Revealing the Surface Pattern of Medieval Pattern-Welded Iron Objects – Etching Tests Conducted on Reconstructed Composites. *Archeologia Technica*, 25 (2014) 18–24.; Thiele Ádám – Török Béla – Haramza Márk – Juhász Gergely Marcell: A díszítő kovácshegesztés (pattern-welding) szerepe 2–10. századi kard- és késpengékben. Korhűen rekonstruált vasanyagok maratási vizsgálata. *Archeometriai Műhely*, 11 (2014) 127–136.; Thiele Ádám – Jiří Hošek – Paweł Kucypera – Dévényi László: The Role of Pattern-Welding in Historical Swords – Mechanical Testing of Materials Used in Their Manufacture. *Archaeometry*, 57 (2015) 720–739.

⁴⁴ SEM: szkennings elektronmikroszkóp, EDS: energiadiszperzív spektroszkóp.

⁴⁵ MCA: Multi-Criteria Analysis.

tette a díszítő kovácshegesztett próbatestek ellenállási értékét. A 2. igénybevételi típust hárompontos hajlító- és szakítóvizsgálat módszerével mértük, ami kimutatta, hogy a foszforvas határhajlító feszültsége igen magas (megközelíti a nemesített acél próbatestekét), azonban a fajlagos törési munkája rendkívül kis értékű.

Tehát a díszítő kovácshegesztéshez használt foszforvas szilárdsága a nemesített acél-
lokhhoz hasonlóan nagy, azonban a dinamikus és statikus szilárdsága jóval elmarad azo-
kétól. A feltevést, miszerint a díszítő kovácshegesztés szerepe nem az anyagminőség ja-
vítása, a minőségellenőrző módszer is megerősítette.⁴⁶

A fentiek alapján felállítható egy lehetséges művelési sorrend, amely során eljut-
hatunk a kohászati végtermékből, a vasbucából a berakásos kardpengéig. A kiinduló
alapanyag a vasbuca vagy vasbuga, amely különböző alakokban kerülhetett a kovács-
műhelybe. Ez egy durván tömörített idomszelvény, amely a belsejében még sokszor
inhomogén, szivacsos szerkezetű, ezáltal önmagában alkalmatlan szerszámnak, még in-
kább fegyvernek. Az anyagminőséget melegalakítással javítják, amely során az anyagot
kinyújtják, lehegyezik és leélezik, ezzel kialakítják a fegyver nagyolt alakját. A nyújtás
során az anyagot átkovácsolják, ezáltal egyfajta szálás elrendeződés jön létre a pengében,
ami javítja a fegyver mechanikai tulajdonságait. Ezt követik a precíziós munkák, amikor
a felületet egyenletesre alakítják: forgácsolással (köszörüléssel, reszeléssel, csiszolással)
egyengették, és készítették elő a díszítéshez. Ekkor következhet a vésés: a berakások he-
lyét ugyanis elővésheetik. A berakások előre kikovácsolt betűk, amelyeket először hide-
gen is beleüthettek az izzó anyagba. Elméletben ezután következhetett a hőkezelés. Jiří
Hošek és Jiří Košta vizsgálataik alapján négyfajta edzéstípust különítettek el, amelyek
közül az egyiket kifejezetten a berakásos kardok esetében fennállónak tartják: ilyenkor a
penge alsó kétharmadát melegítették csak fel, hogy a hirtelen hő- és rácsszerkezeti válto-
zás ne okozzon alaki deformációt vagy egyéb sérülést a penge felső szakaszán elhelyezett
berakásban.⁴⁷ Ezután a felületet fémtisztára kellett csiszolni, majd savval maratni, hogy
a kontraszt láthatóvá váljon. A mintázat előhívásához a már említett maratásra van szük-
ség: a penge felületét savval vonják be, ami különböző módon támadja meg az anyago-
kat. Maratáshoz használhattak kénsavat, salétromsavat, cersavat, ecetsavat, citromsavat
vagy borkősavat.⁴⁸ Ez után egy finomabb csiszolással hozhatták a fegyvert kész állapotba.

⁴⁶ Thiele Á. – Török B. – Haramza M. – Juhász G. M.: A díszítő kovácshegesztés, 127–136.

⁴⁷ Hošek, J. – Košta, J.: *Early Medieval Swords*, 278.

⁴⁸ A korszakban többféle savat is használtak, ezek közül a források leggyakrabban a penge vitriolos bevonását, azaz kénsavval történő maratását említik. Bővebben ld. Thiele Á. – Török B. – Haramza M. – Juhász G. M.: A díszítő kovácshegesztés, 127–136. A későbbi időkben a maratás más módon is szerepet játszott a fegyverművességben. A díszíteni kívánt felületet fémtisztára csiszolták, majd egy saválló anyaggal vonták be, amibe aztán karctűvel tudtak mintázatot létrehozni. Végül a pengére vitt sav csak a felkarcolt felületet támadta meg, így hozva létre szíkontrasztot. Szűrő-vágó fegyverek pengéin kívül pajzsokat és vérteteket, tehát általában nagyobb felületű acéltárgyakat is díszítettek így. Ennek oka, hogy a formatartó acélt nehezebb volt mechanikus úton megmunkálni, a maratás viszont már a kész, edzett acélpengén is hatásos. Halmágyi Sz. – Riedel L.: *Régi fegyverekről*, 63.

Összegzés

Bár az eddigi ismereteink szerint a díszítő kovácshegesztett berakások inkább rontották, mintsem javították a kard mechanikai tulajdonságait, a vasberakásos pengék nagy számban történő előfordulása és az a tény, hogy egy ilyen kardpenge az átlagosnál is többre kerülhetett, azt sugallja, hogy a rétegelt kovácsolás alkalmazása ebben az esetben sajátos, közvetett módon a kedvező anyagi tulajdonságokkal is összefüggésbe hozható: a technológia nem a minőségi többlet elérésére, hanem annak jelzésére szolgált. Ennek látszólag ellentmond a feliratok egyediségének elve, valamint Mikko Moilanen korábban említett megállapítása a kardfeliratok és a penge minősége közti kapcsolat hiányáról. Azonban ez feloldható, ha valóban sikerül elkülöníteni a hamisítványokat, vagyis azokat a példányokat, amelyeket az eredeti utánzása céljából, de alacsonyabb színvonalon készítettek el.

Bár a kardmarkolatok datálása alapján hosszabb ideig használhatták a feliratot, mint hogy azt egy készítőhöz lehessen kötni, a Stalsberg-féle szétválasztás, miszerint a kard névadója írástudó emberként nem kovácsként dolgozott, nem a legmegfelelőbb, ugyanis a kardkészítésnek ugyanannyira részét képezhette a szellemi, mint a gyakorlati tudás. A betűket ugyanis el kellett készíteni és megfelelő sorrendben, egymástól megfelelő távolságra a fent említett különleges technológiával a pengébe kovácsolni. Hogy az írástudás és a mesterség kapcsolata a feliratot ismerő kovácsok, vagy egy különálló, a technológiában jártas személy képzettsége és munkája nyomán valósult-e meg, nem lényegi kérdése a származtatásnak. A szétválasztás problémája hasonló a korábban említett ötletátvitel kategóriájának kérdésességéhez: a kardfeliratban az adott kultúrkör (vallás- és szimbólumrendszer) és egy adott műhelyhagyomány világosan megmutatkozik. Ehhez azonban szükség volt egy olyan személyre, aki a tárgyasululás textuális és technológiai vonatkozásaiban is kellően képzett. A munkafolyamatokban részt vehettek olyan emberek, akikre ez a kétoldalúság nem volt jellemző, azonban még ha fenn is áll a stalsbergi szakadék a korabeli írástudás és kovácsmesterség között, a munka megvalósulásának nyomai legalább egy olyan személyt feltételeznek, aki a két terület között közvetíteni tudott.

Mindazonáltal magát az elméletet, miszerint egy magasabb rangú személy volt a névadó, megerősíteni látszik Anders Lorange Ingelred-kardok angolszász származtatásával kapcsolatban kifejtett gondolatai. Lorange érvelése megerősíthet bennünket abban, hogy a feliratok egy udvari tisztségviselőhöz, vagy a fegyverek gyártásának, kezelésének vezető személyéhez kötődnek.

Mindemellett nem lehet figyelmen kívül hagyni azt, hogy a leletanyag elsősorban Skandinávia területén összpontosul. Ugyan e kép árnyalható, azonban nagyságrendileg aligha fog megváltozni. Épp ezért jó okkal – figyelembe véve a feliratok változatait és azok kronológiáját – állíthatjuk, hogy mindez megfelelhet annak, ahogy a kardok valaha elterjedtek. A feliratvariánsok (például: +VLFBERH+T)⁴⁹ egyik értelmezési lehetősé-

⁴⁹ Stalsberg, A.: Herstellung und Verbreitung, 96.

ge a „hamisítás”: a feliratok mai értelemben vett márkanévként történő használata más műhelyeket is arra sarkallhatott, hogy az intarziák által drágábban árusítható termékeket állítsanak elő. A másolás céljától függetlenül a betűk és szimbólumok sorrendjének keveredése a jelentés másodlagossá válását feltételezi, mindemellett elvezet bennünket a tárgy transzferközvetítő szerepéhez: a betűsorrend-változás magyarázható azzal, hogy az eredendően alsó-Rajna-vidéki kardpengék elterjedését nem kísérték végig térségből származó szakemberek, így a felirat egy idő után formálissá vált, a lényeg a mögötte álló technológia maradt. Ezt Anne Stalsberg által összegyűjtött számadatok is alátámasztják: az Vlfberht-feliratokat hat csoportra osztva a 2. csoportba sorolta a keresztek közé foglalt név megszakítatlan betűsorának kompozícióját (+VLFBERHT+). Kizárólag erre a csoportra jellemző egy drasztikus példányszámcsökkenés a közép- és kései viking korszakokban,⁵⁰ térbeli megoszlása pedig nagyban köthető a Frank Birodalom területéhez, valamint annak peremterületeihez (angol vagy spanyol régiókhoz). Több mint valószínű tehát, hogy a 2. csoport volt az eredeti betűsorrend, amely az idő során a kardok peremterületekre kerülésével, helyi másolatok készítésével és ennek során a szöveg átértelmezése által, akár funkciója elvesztésével is változott. Ilyen módon a kardintarziák periférikus recepciója képes volt visszahatni e multilaterális transzfer központjára.⁵¹ Ezzel a vasberakásos pengék terjedése nemcsak tárgyi közvetítésű transzfer jelenségeként értelmezhető, hanem egyfajta *histoire croisée*-ként: egy kultúra fejlődése a szomszédos kultúrákra történő reakció mentén alakul, az alakulás pedig ellenhatásként is értelmezhető, amely tovább alakítja a fejlődést.

Az Vlfberht név frank eredete és skandináviai elterjedtsége közti látszólagos ellentmondás a korabeli kereskedelmi és termelési viszonyok feltérképezésével tovább enyhíthető – hasonlóan Anatolij Kirpicsnikov elméletéhez a Λυατοα-feirattal kapcsolatban, miszerint a hvoshcheve-i kard három műhelyhagyomány együttes hatásának eredménye: a berakásos technika Nyugat-Európához, a díszítettség Skandináviához, míg a cirill betűk a helyi szláv kovácskultúrához kötik.⁵² Ugyanezeket a kulturális és technológiai kapcsolatokat szükséges tovább kutatni az Vlfberht-feliratok és helyi variánsaik esetében.

⁵⁰ A korai viking korszakból 15 darab „+VLFBERHT+”-penge fordul elő, ami a középső és kései korszakokban 4 ill. 3 darabra szorul vissza. Ez az egyetlen csoport, amelynek ismert példányszámai ilyen mértékben lecsökkennek. Ezen kívül még két csoport példányszámai csökkennek 2, ill. 3 lelettel, egy csoportban stagnálnak, további kettőben pedig növekednek (+VLFBERHT: 11>20>13; VLFBERHT: 1/2>0>4/3). A 2. variációs csoport korai szakaszhoz köthető példányszáma nemcsak a későbbi csoportbeli példányszámoknál magasabb, hanem a korai szakasz egyéb csoportjainál is. Tehát csak és kizárólag a 9. századra jellemző a „helyes” feliratok többsége. Stalsberg, A.: *Herstellung und Verbreitung*, 99.

⁵¹ A lehetőség még abban az esetben is fennállhat, ha a Frank Birodalomban nem változott a szövegkompozíció.

⁵² Kirpicsnikov, A. N.: *Drevnerusskoe oruzsje*, 41.

**VLFBERHT. TECHNOLOGY AND PROVENANCE
OF A SWORD-INSRIPTION**

Straight, two-edged swords were among the most representative weapon types in medieval Europe. It could be not only because of the decoration of the hilts, but also because of the numerous blade-inscriptions reflecting the symbolism used by several peoples in the era. The most famous one was a male name inscribed in crosses (+VLFBERHT+). There is much debate nowadays on the aspect of provenance as well as the manufacturing practice. It relates to a special blacksmith technology – pattern welding – used for fixing an inhomogeneous inscription in the blade, causing a special contrast on the surface. This practice was used since the La Tène period in Europe, and became famous as *damascening*. Inlaying pattern welded letters to the blades, the makers could sign their products, so the inscriptions could denote their quality, several workshop-traditions, or the forger of the weapon. By the progressive development of archaeometallurgy and history of weapons, the research on the Vlfberht-question is going to become increasingly complex.

Keywords: Ulfberht, sword, damascening, pattern welding, archaeometry

KÁLMÁN DÁNIEL

A szárnyas lótól a pegazusig

HERALDIKAI ÍZLÉS A JAGELLÓ-KORI MAGYARORSZÁGON*

ELSŐ PILLANTÁSRA ÚGY TÚNHET, hogy a Jagelló-kori címereslevelek nem különböznek nagyon a korábbi címeradományoktól, hiszen felmutatják mindazokat a jellegzetességeket, amelyeket a középkori magyar heraldika sajátosságaként szokás számon tartani: a különösen naturális ábrázolásmódot és ebből fakadóan a heraldikailag gyakran szabálytalan szerkesztésű címereket. Ennek ellenére úgy gondolom, hogy az adományozott címerképek vizsgálata során a korábbi korszakokhoz képest markánsabban – de a „skatulyázás” leghalványabb szándéka nélkül – kitűnik néhány jellemző motívum, amelyek következtetni engednek a tárgyalt időszak heraldikai ízlésére.

Minthogy a teljes anyag minden részletre kiterjedő heraldikai bemutatása szétfeszítené jelen írás kereteit – a középkori magyar címeradományozás történetében II. Ulászló és II. Lajos uralkodása 105 ismert armálissal az egyik legjobb forrásadottságokkal rendelkező korszak –, az alábbiakban csupán az említett, jellemzőnek vélt címermotívumokat szeretném példákkal bemutatni, amelyek azonban így is jó betekintést nyújtanak a korszak heraldikájába.

Valamint itt szeretnék utalni a művészettörténeti kutatásokra is, ugyanis fontos körülmény, hogy a korszak címereslevelei művészettörténeti szempontból jobban elkülönülnek a korábbi armálisoktól, amennyiben nagy részük *all’antica* stílusban készült.¹ Magam az alábbiakban azonban – művészettörténész nem lévén – csupán heraldikai szempontból kívánom vizsgálni a szóban forgó képi forrásokat.

* Köszönet illeti Bertényi Iván professzor urat, hogy értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

¹ A fogalomhoz ld. Mikó Árpád: *A reneszánsz művészet története Magyarországon*. Budapest, 2011. (Akadémiai doktori értekezés) 5. Vö. Uő: II. Lajos király címereslevelei. Egy speciális heraldikai reprezentációs forma művészettörténeti kérdései a késő Jagelló-korban Magyarországon. In: Réthelyi Orsolya – F. Romhányi Beatrix – Spekner Enikő – Végh András (szerk.): *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531*. Budapest, 2005. 79.

A címernyerők

Mindenekelőtt felmerül a kérdés, hogy kikből állt a címernyerők köre, kiknek a heraldikai ízlését tükrözik a címeradományok. Az uralkodótól kapott címeradománynak – akár új adományról, akár megerősítésről volt szó – kétségtelenül volt presztízse, még ha nem is kizárólagos, így értelemszerűen elsősorban az udvari kapcsolatokkal rendelkezők részesültek ilyen adományban.² Ennek ellenére az adományosok személye és státusza meg lehetőségek különbségeket mutat. Nem célozom e helyütt az egyes kedvezményezettek – vagy akár csak egy részük – pályafutásának részletes bemutatása, csupán érzékeltetni szeretném az említett változatosságot.

Az adományosok között feltűnően sokkancelláriai alkalmazottat találunk, így miksinci Dragisics Illést (1503),³ Hartyáni Mátét (1507),⁴ Szigeti Györgyöt (1519)⁵ vagy Harta Imrét (1521),⁶ de éppúgy előfordulnak más tisztségviselők is: Koppányi Gergely (1517)⁷ erdélyi sókamaraispán,⁸ míg Kubinyi László alkincstárnok volt a címeradomány⁹ idején, 1497-ben, később királyi udvarnok.¹⁰ Kisserjéni Ferenc szintén alkincstárnokként kapott címet 1518 körül.¹¹ Gellyei Antal (1522)¹² királyi asztalnokmester, míg szerdahelyi Imrefi Mihály (1523)¹³ királyi allovázmester volt a címeradomány idején. Egyházi személyek is részesültek címeradományban, például Radováni Kecser Ferenc, a zágrábi püspökség adminisztrátora 1514-ben¹⁴ vagy Básti Zsigmond egri kanonok 1522-ben.¹⁵ Ugyancsak 1522-ben, a jobbagysorból származó kajári Bibi Simon és két lánya Jakab bakonybéli és

² Uo. 81–82.

³ Buda, 1503. november 11.: Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (Zágráb/Zagreb), Diplomata Latina, XXI 118. Fényképmásolata: DF 232 175. Kiadása: Tarján Eszter: Miksinci Dragisics-címereslevél, 1503. In: KMC I. 89–92.

⁴ Buda, 1507. április 1.: DL 108 069. Hálás köszönettel tartozom Avar Antonnak (MNL OL) amiért az oklevél színes fényképét önzetlenül rendelkezésemre bocsátotta.

⁵ Buda, 1519. május 23.: Slovenský národný archív (Pozsony/Bratislava), Hodnoverné miesto Konventu premonštrátov v Lelesi, Armales 2.; DF 283 581. Regesztás közlése: MNM I. 29–30., 52. sz.

⁶ Buda, 1521. s. d.: DL 23 597.

⁷ Buda, 1517. április 19.: DL 39 966.

⁸ Mikó Á.: II. Lajos, 76–77.

⁹ Prága, 1497. július 9.: Slovenský národný archív, Rod Kubíni – hodejovsko-hnúšťanská vetva, 16040, fasc. 3, nr. 3. Fényképmásolata: DF 292 948. Kiadása: Locsmándi Dániel: *Kubinyi-címereslevél, 1497*. In: KMC I. 81–83., 19. sz.

¹⁰ Életére legutóbb ld. Uo. 82–83.

¹¹ Pest, 1518. november 2. Eredetije lappang vagy elveszett, töredékes szövege csupán az ún. Istvánffy-stylianariumból ismert, kiadása: Iványi Béla: Középkori címereslevelek. *Turul*, 48 (1934) 16–26.

¹² Prága, 1522. október 12.: DL 50 252. Kiadása: MHH III. 77–78., 28. sz.; Áldásy Antal: A Gellyei család címeres levele 1522-ből. *Turul*, 21 (1903) 85–87. Regesztás közlése: MNM I. 30., 53. sz.

¹³ Pozsony, 1523. november 11.: DL 93 845. Ismertetése: Mikó Árpád – Takács Imre (szerk.): *Pannonia regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Budapest, 1994. 477–479., IX–59. sz. (A 478–479. oldalon a címer színes képével.) (Érszegi Géza – Mikó Árpád).

¹⁴ Buda, 1514. április 24.: DL 50 247. Regesztás közlése: MNM I. 27. 48. sz.

¹⁵ Buda, 1522. február 3.: DL 105 719.

Tolnai Máté pannonhalmi apát közbenjárására kapott címert és vele együtt nemességet is.¹⁶ Kiváltságait a bakonybéli apátságnak tett szolgálataiért nyerte az uralkodótól, címere (kék mezőben zöld szőlőág) is valószínűleg ezen szolgálataira utal, egy ízben ugyanis a bakonybéli apátságnak ajándékozta szőlejét.¹⁷

A Jagelló-kori címeradományok jellemzője egyébként, hogy amíg a nemesítés már korábban is, ha nem is kötelező, de megszokott része volt a címeradományozásoknak, addig a tárgyalt időszakban a címer mellé – nemesítéssel, vagy anélkül – gyakran társult pallosjog adományozása is.

Érdekes az adományosok társadalmi kapcsolatainak címertani vetülete is. Kassa esetében (1502) ugyan nem természetes személyről van szó, mégis megemlítendő, hiszen a királyi és a királynéi címer egyes elemeit kapta címerbővítésként. Nevezetes gersei Pető János címeradománya, amely szintén címerbővítés (1507), ráadásul meglehetősen egyedi: II. Ulászló ugyanis saját, illetve gyermekei, Lajos és Anna arcképét adta címerbővítés gyanánt udvari nevelőjüknek, Anna királyné korábbi udvarmesterének.¹⁸ Benkner János brassói kereskedőről, városi bíróról tudjuk, hogy az üzleti mellett baráti szálak is fűzték Tomori Pálhoz.¹⁹ Amíg azonban Benkner esetében ennek nincs nyoma a címerben, Tornaljai János 1513. évi címerbővítése jó példa erre: Tornaljai ugyanis nem az uralkodói címer valamely elemét, hanem Szapolyai-familiárisként a Szapolyai-címer egyszarvúját, illetve a holdat és a csillagot kapta adományba II. Ulászlótól, ráadásul Szapolyai kifejezett kérésére.

Népszerű címermotívumok

Az adományozott címerek tehát ritkán tükrözik a kedvezményezettek társadalmi kapcsolatait, az ismert – jellemzően naturális ábrázolásra törekvő – címerképek sokkal inkább tanúskodnak néhány népszerű motívumról, természetesen a tendenciák szintjén.

¹⁶ Buda, 1522. február 14.: Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, Hiteleshelyi levéltár, Nr. 168., fényképmásolata: DF 274 258. Kiadása: Sörös Pongrácz: Kajári Biby Simon armálisa 1522-ből. *Turul*, 25 (1907) 85–87. Ismertetése: Takács Imre (szerk.): *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma ezer éve*. I–III. Pannonhalma, 1996. III. 255. E.13. sz. (Mikó Árpád – Szovák Kornél).; Köszönettel tartozom Boros Zoltánnak, a Pannonhalmi Főapátsági Levéltár levéltárosának a címerkép színes fényképének rendelkezésemre bocsátásáért, valamint a jelzet pontosításáért.

¹⁷ Uo. 85.

¹⁸ Párhuzamként érdemes megemlíteni II. Ulászló 1507. május 8-án, alig négy hónappal a Gersei-armális előtt kelt kiváltságlevelét, amelyben a prágai Kisoldal (Malá Strana) városrész számára saját magát ábrázoló pecsétet adományoz, valamint engedélyezi a vörös pecsétviasz használatát. Kiadása: Jaromír Čelakovský (ed.): *Privilegia měst pražských. Privilegia civitatum Pragensium*. Praha, 1886. 330–332. 199. sz. Fényképét közli és elemzi: Hoffmann Edith: II. Ulászlónak egy ismeretlen arcképe. *Turul*, 41 (1927) 4–7.

¹⁹ Erre legutóbb ld. Gál-Mlakár Zsófia: Tomori Pál, Benkner János és a sajkákai pasztofórium lehetséges kapcsolatáról. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 50 (2011) 275–277.

Figyelemreméltó az is, hogy a címerleírás olykor még a heraldikai szabályokhoz jobban ragaszkodó címereknek is egyfajta mozgalmasságot kölcsönöz, ami az általános vélekedés szerint a középkori magyar heraldika egyik jellemző sajátossága. Gersei Pető János címerének első, vörös mezejében egy növekvő, balra forduló oroszlán, míg a harmadik, szintén vörös mezejében egy ágaskodó sárkány látható. Mindkét állat leírása meglehetősen élénk, jelenetszerű, de amíg az oroszlán – amelyet az oklevél „a legvadabb és legnemesebb állatnak”²⁰ nevez – csupán „kitárt és nagyra tátott szájából kiöltött nyelvét rázva és bömbölve” látszik, addig a sárkány „hacsak a fent mondott vonal [ti. a pajzsosztás – K. D.] az oroszlántól nem választja el, kétségkívül azzal a vele természet adta ösztönéből kifolyólag fölöttébb gyűlölködő oroszlánnal birokra is kel”²¹.

Az egyik népszerű motívum a vadászjelenet, illetve az állatvilágból vett életkép. Vadkanvadászatot ábrázol Dobai Demeter (1519)²² és martonfalvi Cseh János (1514)²³ címere. Dobai esetében az oklevél külön nem magyarázza a címerképet, csupán visszaul a *narratió*ban felsorolt kiemelkedő tettekre, amelyek között vadászat során szerzett érdemek is szerepelnek. Annál világosabb a martonfalvi Cseh-armális, amelynek címere – mintegy heraldikai pillanatfelvétalként – konkrét eseményt örökít meg. Cseh János ugyanis egy alkalommal, a horvát erdőben tartott vadászat során – akárcsak a címerben látható férfialak – pusztá kézzel küzdött meg egy vadkannal, megmentve ezzel Geréb Mátyás horvát-dalmát-szlavón bán életét. Madarászat látható Bicskei András címerében (1520).²⁴ Ugyan az oklevél nem írja le a címert, valószínűsíthető, hogy a benne szereplő koronás alak – analógiák alapján – maga az uralkodó, II. Lajos.²⁵

Akárcsak a korábbi időszakokban, a Jagelló-kori armálisokon is gyakran szerepelnek az állatvilágból vett, sokszor véres jelenetek. A Sáfár-armálison (1520)²⁶ kacsát marcangoló ragadozómadár látható. A devecseri Csoron-címerben (1523)²⁷ egy szarvasra támadó farkas meglehetősen élethű ábrázolását láthatjuk. Bár az oklevél leírja a címert, magyará-

²⁰ Az idézet, ahogyan a következő kettő is, az oklevelet legutóbb közreadó (ld. a következő jegyzetet) Szovák Kornél fordítása.

²¹ Buda, 1507. szeptember 2.: DL 86 051. Kiadása: Szovák Kornél: Gersei Pethő János címerbővítő armálisa. *Turul*, 83 (2010) 100–103. Ismertetése: Mikó Á. – Takács I.: *Pannonia regia*, 473–474. IX–54. sz. (A 473. oldalon a címer színes képével.) (Érszegi Géza – Mikó Árpád).

²² Buda, 1519. június 2.: DL 50 251. Kiadása: Fekete Nagy Antal – Kenéz Győző – Solymosi László – Érszegi Géza (szerk.): *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV*. Budapest, 1979. 463–464. 353. sz.

²³ Buda, 1514. november 30.: Arhiva Istorică a Filialei din Cluj a Academiei RR (Kolozsvár), Erdélyi Múzeum Egyesület levéltára, Címereslevelek 5., fényképmásolata: DF 254 921. Kiadása: MHH III. 65–68. Regesztás közlése: MNM I. 448–449. 3. sz.

²⁴ Buda, 1520. július 13.: DL 72 296. Regesztás közlése: MNM II. 86. 97. sz.

²⁵ Bertényi Iván: *Magyar címertan*. Budapest, 2003. 132., 127. jegyz.; Huszár Károly: Vadászati motívumok a magyar címerekben. *Erdészettörténeti Közlemények*, 4 (1972) 94.

²⁶ Buda, 1520. június 15.: Pannonhalmi Főapátság Levéltára, Erdődy család vépi levéltára, fasc. 76., Nr. 4094., fényképmásolata: DF 261 972. Regesztás közlése: MNM I. 449–450., 601. sz. Ismertetése: Takács I.: *Mons Sacer*, III. 253–254. E.12. sz. (Mikó Árpád – Szovák Kornél).

²⁷ Buda, 1523. május 4.: DL 50 253. Regesztás közlése: MNM II. 90–91. 102. sz. Ismertetése: Mikó Á. – Takács I.: *Pannonia regia*, 477., IX–58. sz.

zatát már nem adja. A sztankóci Paulik-címeradomány (1514)²⁸ címerképe sajnos erősen elmosódott, a két alaknak csupán a körvonala vehető ki. Testtartásukból, valamint más, ismert címerképek alapján ítélve a pajzsban törökkel vívott párharc, vagy vadállattal való küzdelem látható. Címerleírás hiányában ezt nem lehet teljes bizonyossággal kijelenteni és az oklevél általános szövegezésű *narratiója* sem segít a kérdés eldöntésében. Az oklevelet annak idején közreadó Balogh Gyula medvével való küzdelemként írta le a már akkor is nehezen kivehető címerképet.²⁹ Amennyire a mázakat meg lehet állapítani, valóban a medve, esetleg a farkas tűnik a legvalószínűbbnek.

A farkas egyébként is népszerű címerképe a korszak heraldikájának. A címerleírással nem rendelkező Balajti-armálison (1517)³⁰ két libát elhurcoló farkas látható, míg a szentmihályi Abrahamovics-címerben (1498)³¹ az állat egy fél bárányt cipel. Utóbbi esetében azonban a töredékes szöveggel fennmaradt oklevél meg is magyarázza a címeradományt: az adományos a szlavóniai török harcokban tanúsított vitézségéért kapta azt.

Ez át is vezet minket a Jagelló-kori címerek másik népszerű témájához, a török harcokhoz.³² Talán az egyik legismertebb példája Radák Balázs címereslevele (1514),³³ amelyben egy magyar vitéz egy török íjászt lő le puskájával. A két alak közötti távolság – a címerpajzs szabta kereteknek köszönhetően – ugyan valószínűtlenül kevés, ezt leszámítva az oklevél elején megfestett címerkép rendkívül élethűen adja vissza a jelenetet. Jól látszik a golyó ütötte seb és a lelőtt ellenségből patakokban folyó vér. Nem kevésbé naturális attaki Bosnyák Jakab címere sem (1526),³⁴ amelyben egy kardot tartó kéz által levágott török fej látható. Címerleírást, vagy magyarázatot egyik oklevélben sem találunk, valószínűleg azért is, mert a *narratió*ban általánosan ismertetett hadi érdek önmagukban megmagyarázták az adományozott címet.

Akad példa olyan címerekre is, ahol a török fenyegetés szimbolikusan jelenik meg. Miksinci Dragisics Illés már említett címeradományában (1503) az oroszlánal küzdő sárkány jelképezi a törököt. A két állat között a földön heverő tők Bucsa települést szim-

²⁸ Buda, 1514. január 4.: DL 50 246. Kiadása: Balogh Gyula: Paulik Bertalan címereslevele 1514-ből. *Turul*, 29 (1911) 70–71. Regesztás közlése: MNM I. 25., 45. sz.

²⁹ Balogh Gy.: Paulik Bertalan, 70.

³⁰ Buda, 1517. június 24.: DL 50 249. Kiadása: Á[ldásy] A[ntal]: A Balajthy család címereslevele 1517-ből. *Turul*, 30 (1912) 171. Regesztás közlése: MNM II. 77. 85. sz.

³¹ Buda, 1498. szeptember 2.: Hrvatski državni arhiv JAZI U, 3430 A–I–3. Fényképmásolata: DF 286 308. Kiadása: Mihálykó Ágnes: Szentmihályi Abrahamovics, 1493. In: KMC I. 77–79. 18. sz.

³² Természetesen a téma később is népszerű heraldikai motívum maradt. 1526 utáni előfordulásaira, rövid középkori áttekintéssel ld. Csorba Csaba: A törökellenes harcok heraldikai emlékei (levágott török fejcs címereink). *Budapest Régiségei*, 28 (2004) 69–78.; A jellemző címerképek áttekintésére ld. Vajay, Szabolcs de: Éléments turcs dans l'héraldique hongroise: un cas caractéristique d'interpénétration socio-culturelle. *Archivum Heraldicum*, 83 (1969) 2–8.

³³ Buda, 1514. január 18.: DL 67 255. Regesztás közlése: MNM I. 26. 46. sz. Ld. Csorba Cs.: *A törökellenes harcok*, 69.; Mikó Á.: II. Lajos, 73.

³⁴ Buda, 1526. február 20.: DL 99 334. Kiadása: Géresi Kálmán (s. a. r.): *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára*. I–V. Budapest, 1882–1897. III. 159–161. xc. sz.

bolizálja (buća horvátul ’tök’), amelyet a címernyerők és felmenők (a címerben oroslán képében) védelmeztek az ellenséggel szemben. Szlavónia hét évvel korábban kelt armálisa (1496),³⁵ mint az első tartományi címeradomány, jól ismert. A címermagyarázat szerint a pajzsfőben látható csillag „Mars csillaga” (*sidus Martis*), annak jeléül, hogy Szlavónia – amelyet az oklevél Magyarország pajzsának, avagy védőfalának nevez – és lakosai folyamatosan szenvednek a török támadásoktól.

Az ellenség azonban nem csupán a török lehetett. Somogy vármegye 1498-ból származó címere³⁶ többek között a megye állhatatos hűségét jelképezi, amellyel az ellenfél – nevezetesen I. Miksa német király seregei – pusztítása közepette kitartott. A címereslevél tanúsága szerint Dobai Demeter nemcsak a vadászatban jeleskedett, hanem a Dózsa-féle felkelés elleni harcokban is érdemeket szerzett magának, ennek pontos mibenléte azonban jelenlegi ismereteink szerint homályban marad.³⁷

Voltak olyan állatok is, amelyekre értelemszerűen nem lehetett vadászni. Mitológiai lényeket a korábbi korszakokból származó címereken is találunk, azonban a Jagelló-kor több figyelemreméltó példát is felvonultat. A Tornaljai-egyszarvúról már volt szó. Sztintén unikornis látható a Földesi-címerben (1515),³⁸ azonban, mint az oklevél szövegéből kiderül, az adomány címerbővítés, a bővítés tárgyát pedig a kék mezőben lebegő arany közepű ezüst rózsza, illetve az ezüst mezőben lebegő kék lilium képezik, nem pedig az egyszarvú, amely az ősi családi címer része.

Idősebb Benkner János brassói kereskedő, városi bíró 1517-ben másodszor is címeradományban részesült.³⁹ Az adományozott címer teljesen eltér a nyolc évvel korábban, nemesítéssel együtt nyert címeradománytól: a korábbi, kék mezőben lebegő aranykoronából növekvő, lándzsával átszúrt balra forduló szarvas helyét vörössel és ezüsttel osztott pajzsban az osztásvonalból növekvő griff vette át – egyedül az ezüst mezőben lebegő gyöngyös aranykorona maradt meg a korábbi adományból, de már a másik címerképtől függetlenül. Ezúttal az armális nem hagy kétséget afelől, hogy a címerben szereplő mitológiai lény a címernyerőt szimbolizálja: „a griffnek természete az északi hegyeken túl felhalmozott arany mennyiséget teljes szorgalommal őrizni, nehogy emberi kezek kap-

³⁵ Buda, 1496. december 8.: Hrvatski državni arhiv, Armales 4. Fényképmásolata: DF 286 307.

³⁶ Buda, 1498. január 6.: MNL Somogy Megyei Levéltára DL 91. Fényképmásolata: DF 268 268. Kora újkori másolatban: DL 37 230. Kiadása: Borsa Iván: *Somogy vármegye címereslevele és első pecsétje 1498*. [Kaposvár], [1998] 4–6. (A 4–5. p. között az oklevél színes képével.) Regesztás közlése: MNM I. 21., 38. sz. Ismertetése: Mikó Á. – Takács I.: *Pannonia regia*, 468–469., IX–49. sz. (Mikó Árpád).

³⁷ Horváth Richárd: Legendás várak nyomában. Várak a Dózsa-parasztháborúban. In: C. Tóth Norbert – Neumann Tibor (szerk.): *Keresztesekből lázadók. Tanulmányok 1514 Magyarországról*. Budapest, 2015. 254–255.

³⁸ Pozsony, 1515. június 28.: DL 71 824.

³⁹ Buda, 1517. november 1.: Arhivele Național ale României Brașov, Colecția de documente a Bisericii Negre, Seria I. E. – Actele Capitulului Țării Bârsei Nr. 204. Kiadása: Gyárfás Tihámér: *Egyéb brassai címereslevelek (második közlemény)*. *Turul*, 29 (1911) 105–115., 109–110. Köszönettel tartozom Bogdan-Florin Popovícinek, a Brassói Levéltár vezetőjének, hogy a címereslevél digitális képét önzetlenül rendelkezésemre bocsátotta.

zsin meglopják; hogyha valaki ezt meg merné próbálni, azt a griff elkapja és széttepi”.⁴⁰ Benkner ugyanis, folytatja az oklevél, a griffhez hasonló állhatatossággal látta el hivatalát, különösen, ami a huszadvám beszédését illette.

Benkner címereslevele még egy szempontból érdekes. A pajzsot mintegy pajzstartóként két sárkány fogja közre, amelyeket az oklevél a címer többi részével együtt le is ír. Jellemző, hogy a pajzstartókat vagy a pajzsot övező lényeket a címerleírások csak esetlegesen említik.⁴¹ Kivétel azonban itt is akad: az enyingi Török-armális (1507)⁴² például kiemeli, hogy a pajzsot körülvevő kígyó mintegy védelmezi a címet. Ha az eddig említett lények nem is feltétlenül utalnak humanista hatásra, a pajzstartók között akadnak olyan lények, amelyek következtetni engednek rá. Gyakran szirének, tritonok vagy éppen hibridek, mint a Várkonyi-címert (1520)⁴³ tartó sárkányfarokban végződő szüzek, amelyeket az oklevél meg is említ.

Komolyabb humanista hatással számolhatunk azon címerek esetében, ahol a címerkép valamely antik mitológiából vett alak vagy jelenet. 1499-ből való Óbudai Ferenc címeradománya,⁴⁴ amely ugyan nem írja le a címet, a benne látható férfialakot azonban Midász királlyal azonosítja a kutatás.⁴⁵ A már említett Hartyáni-címerben (1506) egy *naiás*, édesvízi nimfa látható, jobbában íróvesszővel, baljában pedig tölgyfaággal, a címernyerőnek a tudományokban való jártasságára utaló attribútumokkal. Kisserjéni Ferenc címereslevele (1518 körül) csak töredékben maradt fenn, azonban szerencsés módon a fennmaradt részek között van a címerleírás is: eszerint a felső, vörös mezőben szereplő címerkép egy szárnyas ló, amelyet a „tanultak sokasága” (*eruditorum turba*) pegazusnak hív.⁴⁶ Az oklevél ráadásul címerbővítés, és a bővítés tárgya éppen a pegazus. Hasonlóan vagyunk tanúi a Gellyei-armális (1522) esetében is, ahol a család ősi címerét, a nyilazó férfialakot bővítette ki II. Lajos adománya nyilazó kentaurrá. II. Lajos utolsó ismert címereslevele, a Vásárhelyi-adomány (1526)⁴⁷ nem ad címerleírást, de a jelenet az antik mitológiában jártas szemlélő számára egyértelmű: a kék pajzsmezőben a – háromfejű sárkány képére megformált – lernai hydrával küzdő Héraklész látható.⁴⁸

⁴⁰ „[...] gryphonis natura est ultra hiperboreos montes egestum auri cumulum summa diligentia custodire, ne avarie hominum manus furentur, quod si quispiam id tentare presumerit, hunc gripho prendit discerpitque [...]”. Gyárfás T.: Egyéb brassai, 110.

⁴¹ Mikó Árpád: Szirének, szatírok, kentaurók. Klasszikus mitológiai figurák Jagelló-kori címeresleveleinken. *Ars Hungarica*, 23 (1995) 253–254.; Mikó Á.: II. Lajos, 79–80.

⁴² Buda, 1507. augusztus 25.: DL 50 244.

⁴³ Buda, 1520. június 15.: DL 23 408.

⁴⁴ Buda, 1499. augusztus 19.: MNL Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltára DL 4520. Fényképmásolata: DF 264739. Ismertetése: Mikó Á. – Takács I.: *Pannonia regia*, 470–471., IX–51. sz. (Mikó Árpád).

⁴⁵ Uo. 471.

⁴⁶ Mikó Á.: Szirének, szatírok, 256.; Mikó Á.: II. Lajos, 79.; Mikó Á.: *A reneszánsz*, 75–76.

⁴⁷ Buda, 1526. június 18.: DL 50 254.

⁴⁸ Mikó Á.: Szirének, szatírok, 256.; Mikó Á.: II. Lajos, 79., Mikó Á.: *A reneszánsz*, 75.; *Ad absurdum*, éppen Csoma Józsefnek nem sikerült felismernie a jelenetet. Eredetileg 1913-ban megjelent munkájában

Összegzés

A Jagelló-kori címereslevelek alapján ugyan nem beszélhetünk egységes korabeli heraldikai ízlésről, de jól észrevehetőek a népszerűbb témák: ilyenek a korábban ugyancsak gyakori vadászati vagy állatvilágból vett jelenetek és a fokozódó török harcok megjelenése a címereken (nem minden esetben bizonyítható, de feltehetőleg a kedvezményezett tetteivel összefüggésben). Elsősorban e két téma kapcsán szembetűnő a jelenetes címerek kidolgozottabb, részletesebb volta, illetve ezzel összefüggésben az, hogy a természetes ábrázolásmód kevésbé tűnik öncélúnak, hiszen egy vadászati jelenetet vagy törökkel vívott párbajt nehéz lenne sematikusán ábrázolni, noha láthattuk, éppen a török harcok esetében a szimbolikus megjelenítésre is tudunk példát hozni.

A harmadik kiemelendő motívum, a Jagelló-kor fontos újítása, a humanista műveltséget tükröző címerkompozíciók. Az utalás közvetítője a címerpajzsot közrefogó képzeletbeli lény éppúgy lehet, mint konkrét antik mitológiai jelenetet vagy szereplőt ábrázoló címerkép. Ugyan a humanista elem talán nem minden esetben teljesen egyértelmű, ráadásul kevés esetben konkrét (pl. foglalkozáscímer), a téma azonban, úgy gondolom, népszerűnek mondható. A humanista hatás a Mohács utáni években ráadásul már a címereslevelek egyéb vonatkozásaiban is kimutatható.⁴⁹

a címerképet háromfejű sárkánnyal küzdő bunkós férfialakként írta le, ld. Csoma József: *A magyar heraldika korszakai*. Máriabesnyő–Gödöllő, 2008. 74.

⁴⁹ Mikó Á.: II. Lajos, 79.; Mikó Á.: *A reneszánsz*, 137–138.

FROM THE WINGED HORSE TO THE PEGASUS. HERALDIC TASTE IN JAGELLONIAN DYNASTY

The aim of the present paper is to give an overview of the medieval Hungarian grants-of-arms issued during the rule of Wladislaus II and Louis II, as a source for the heraldic taste of that time. It is important to know though (as this fact narrows the range of our knowledge of the popular heraldic themes), that those who received a grant-of-arms, were, in one way or another, usually in connection with the royal court. Acknowledging this, we can speak of three main topics which were popular in that time as coats-of-arms: first those depicting a hunting scene or a scene taken from wildlife (usually a bloody one since representing a predator and its prey). The second is coats-of-arms related to the Ottoman Turkish wars. Finally the third main theme consists coats-of-arms with humanist influence to some extent, be it an external addition or a scene or figure taken from ancient mythology.

Keywords: Hungarian heraldry, grants of arms, heraldic iconography

*Az uralkodói hatalom korlátai a középkorban Aegidius Romanus és Bartolomeo di Lucca művei alapján**

Bevezetés

A DEMOKRÁCIA és a joguralom kérdéseinek tárgyalása során a 20. század közepéig az ókor és az újkor időszakai kaptak különös figyelmet. A középkor századait a joguralom fejlődése szempontjából gyakran irrelevánsnak vagy negatív hatásúnak találták a korábbi politikaelméleti munkák. Látnunk kell, hogy a medievisztika a 20. század közepe óta ennél egy lényegesen színesebb képet rajzolt a középkorról, amely bajosan írható le néhány általános jelző segítségével, egy közel ezer éven át tartó időszakról lévén szó. Az alábbiakban a 13–14. századi politikai eszmetörténet legfontosabb csomópontjait mutatjuk be, majd Aegidius Romanus és Bartolomeo di Lucca politikaelméleti nézeteit ismertetjük. Amint látni fogjuk, e korszak politikai gondolkodása meglehetősen távol állt a dogmák pusztá igazolásától. Legkésőbb a 12. század közepétől a középkor politikai és tudományos környezete olyan ingereket jelentett, amire válaszként egyre erősödő diskurzusok jelentek meg a hatalom természetéről.

Előzmények

A 12–13. századi politikai gondolkodás feltételeit megteremtő formáló erő a gregoriánus reform, illetve a pápaság és a császárság között azt követően kibontakozó küzdelem volt. A gregoriánus reformnak hosszú távú és forradalmi jelentősége volt Európa modernizálásában. Nem kevésbé volt jelentős a rövid- és középtávú hatása. A világi és a spirituális hatalom közötti határok pontos meghúzása révén világosabbá vált a felségsértés és az egyház megsértése közötti határvonal is. Könnyebben lehetett értekezni az uralom kérdéseiről, mint a kora középkorban, ahol a világi hatalom kritikája egyben az egyház kritikáját is jelenthette. A térfelek tisztázása látványos lökést adott a szabad intellektuális

* Köszönet illeti Klaniczay Gábort, hogy értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

munkának, a megosztott lojalitású csoportokba szerveződéshez, ily módon a szembenálló nézőpontok közötti feszültség hozzájárult a gondolkodás dinamizálásához. Joseph Canning szerint ez akadályozta meg a monolitikus társadalom eszméjének kibontakozását a középkori Nyugaton.¹

További fontos hozzájárulást jelentett a 12. századi reneszánsz,² ami a hatalomról való kifinomultabb értekezés irányába hatott. Ennek a jelenségnek az előfeltételeit a század javuló gazdasági és demográfiai helyzete biztosította.³ Témánk szempontjából az antikvitás két elemének átvétele volt különösképpen jelentős: a római jogé és az arisztotelészi politikai filozófiáé. A római jogi corpust interpretáló 12–13. századi glosszátoroknál jelent meg az újkori külső és belső szuverenitás fogalmainak előképe. A királyi hatalom belső szuverenitását erősítette a 12. század végén Alanus Anglicus műveiben megjelenő formula, miszerint „a király a saját királyságában saját királysága császára” (*rex in regno suo est imperator regni sui*),⁴ magyarul egy király nem ismer el királysága területén magánál nagyobb tekintélyt. A külső szuverenitásra vonatkozott III. Ince *Venerabilem* című dekretálisából származó formula. A dekretálisban az a gondolat szerepel, hogy a francia király világi ügyekben nem ismer el feljebbvalót. Ennek általánosításával jött létre az a formula, miszerint egy király semmilyen feljebbvalót nem ismer el (*rex qui superiorem non recognoscit*). Lényegileg azt fejezi ki a két formula, hogy a király sem országának területén belül, sem azon kívül nem ismer el a saját magánál nagyobb hatalmat.⁵

A glosszátorok mellett kiemelkedő szerepet játszott a 12–13. századi fordítói mozgalom is, amely az Ibériai-félszigeten keresztül Európába visszaáramló antik műveltségelemek latinra fordításáért felelt. Számunkra különösen fontos, hogy Arisztotelész minden más munkájánál később készült el a *Politika* latin nyelvű változata, ugyanis ennek a munkának sem arab nyelvű fordítása, sem kommentárja nem létezett, csupán arab szerzők utalásaiból tudtak a létezéséről a Nyugaton. A negyedik keresztes hadjáratot (1202–1204) követően vált ismertté az eredeti görög nyelvű változata sok egyéb Arisztotelész szöveggel együtt. A fordítás azonban ezt követően sem ment egyszerűen. Először is le kell szögezni, hogy nem Aquinói Szent Tamás kérte fel Moerbeke-i Vilmost a *Politika* latinra fordítására, mint korábban feltételezték, hanem azon már tőle függetlenül is dolgozott.⁶

¹ Joseph Canning: *A középkori politikai gondolkodás története*. Budapest, 2002. 14.

² A 12. századi reneszánsz Charles Homer Haskins kifejezése: Charles Homer Haskins: *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*. Oxford, 1982.

³ Nagy Balázs: A gazdasági fellendülés kiindulópontja: A mezőgazdaság. In: Klaniczay Gábor (szerk.): *Európa ezer éve: a középkor*. I–II. Budapest, 2004. I. 223–231.

⁴ S. Mochi Onory: *Fonti canonistiche dell'idea dello stato – imperium spirituale, iurisdicatio divina, sovranità*. Milano, 1951., valamint Brian Tierney: *Some Recent Works on the Political Theories of Medieval Canonists*. *Traditio* 10, (1954) 612–619.; A fentiekre hivatkozik Canning, J.: *A középkori politikai*, 181.

⁵ Canning, J.: *A középkori politikai*, 168–182.; Peter Stein: *A római jog Európa történetében*. Budapest, 2005. 114–117.

⁶ Aquinói Szent Tamás és Moerbeke-i Vilmos kapcsolata messze nem volt olyan szoros, mint azt korábban a kutatók feltételezték. Egészen a közelmúltig élt egy olyan elképzelés, hogy IV. Orbán pápa kérésére érkezett az előbbi Orvietóba, hogy ott másikkal együttműködjön az arisztotelészi szövegek

Vilmos először 1260 körül kezdte el a munkát, azonban első kísérlete kudarcba fulladt. A második próbálkozás már sikerrel zárult, és így 1265-től a teljes szöveg elérhetővé vált latinul. Ennek ellenére a *Politika* értelmezésére és felhasználására csupán egy szűk csoport vállalkozott a párizsi egyetemen. Erre az szolgálta magyarázatul, hogy Moerbeke-i Vilmos bonyolult latinságú fordításához héber és arab kommentár sem állt rendelkezésre, illetve a téma is kívül esett a skolasztikus filozófusok érdeklődési körén. Gondot okozott az olyan fogalmak megértése, mint például a demokrácia, az arisztokrácia vagy maga a politika. Ezeket a fogalmakat nem használta a középkor. Az utolsó ókori gondolkodó, aki kormányzati formákkal foglalkozott, Cicero volt.⁷ Miután az úttörő szerzők elkezdték értelmezni a *Politikát*, a korszak mégis rendkívül fogékornak bizonyult a politikai filozófiára. A két legnagyobb hatású értelmezést paradox módon azonos címmel látták el szerzőik: *De regimine principum*. A következőkben Aegidius Romanus és Bartolomeo di Lucca műveit mutatjuk be.

Aegidius Romanus

Aegidius Romanus (1240 k.–1314) 14 éves korában csatlakozott az ágostonos remetékhez, majd a párizsi egyetemen tanult, ahol 1269 és 1272 között vélhetőleg Aquinói Szent Tamás teológia kurzusainak is hallgatója volt. A következő években Arisztotelész munkáihoz írt kommentárokat, amelyek veszélybe is sodorták tudományos munkáját. 1277-ben az arisztotelianus és egyes ortodox tanok ellen is meglehetősen inkonzisztens módon fellépő Étienne Tempier párizsi püspök által vezetett elítélési hullám őt is érintette,⁸ és el kellett hagynia a párizsi egyetemet. Kortárs szerzők (Genti Henrik, Godefroid de Fontaines) tanúságtétele szerint Aegidius tanait a nevezetes 1277. március 7-i határozattól független eljárás ítélte el.⁹ 1281 előtt nincs forrásunk arra nézve, hogy Aegidius Romanus

lefordításában. E feltételezés cáfolatához ld.: Jean-Pierre Torrell O. P.: *Aquinói Szent Tamás élete és műve*. Budapest, 2007. 283–288.

⁷ Arisztotelész fordításához: Canning, J.: *A középkori politikai*, 183–184., valamint James M. Blythe: *Ideal Government and the Mixed Constitution in the Middle Ages*. Princeton, 1992. 32–33.

⁸ Az Étienne Tempier-féle határozat azért tűnik inkonzisztensnek, mert az abban szereplő 219 elítélt állítás közül sok ellentmond egymásnak. Fontos hangsúlyozni, hogy az elítélt állítások nem köthetők az ún. arisztotelianus heterodoxiához vagy (latin) averroizmushoz, mint korábban gondolták, hanem a legtöbbjük egyszerűen arisztotelészi állítás. Borbély Gábor: *Civakodó angyalok. Bevezetés a középkori filozófiába*. Budapest, 2008. 196–200.

⁹ Francesco del Punta – Silvia Donati – Concetta Luna: Egidio Romano. In: *Dizionario biografico degli Italiani*. Roma, 1993. XLII. 320. Elérhető online a következő helyen: [http://www.treccani.it/enciclopedia/bartolomeo-fiadoni_\(Dizionario_Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/bartolomeo-fiadoni_(Dizionario_Biografico)/). (Letöltés ideje: 2016. szeptember 30.); Borbély Gábor Aegidius-életrajza szerint csupán olyan állításait érintette az elítélő határozat, amelyek Aquinói Szent Tamásnál is megtalálhatók, és egyes források alapján Aegidius nem volt hajlandó visszavonni ezt az 51 tételt. Borbély szerint ennél valószínűbb, hogy ejtették az ellene szóló vádakat. Borbély G.: *Civakodó angyalok*, 211–212.

Itáliába ment volna. Valószínűleg ebben az 1277 és 1280 közötti időszakban írta a majdani francia király, IV. (Szép) Fülöp (1285–1314) számára¹⁰ *De regimine principum* című fejedelemségtükrét, amely – fennmaradt kéziratok példányainak száma, a róla készült fordítások és idézettsége alapján – a legnagyobb hatású ilyen témájú munka volt a középkorban.¹¹ Az ágostonos rend szervezési feladatainak ellátása és egy párizsi oktatási időszakot követően megnövekedett tekintélyét mutatta, hogy 1295-ben VIII. Bonifác (1294–1303) pápa Bourges püspökévé nevezte ki. Ekkortól kezdve vált VIII. Bonifác hatalmának apologétájává. Védelmébe vette V. Celesztin pápa lemondását (1294) és Bonifác megválasztását. Mikor Bonifác két alkalommal konfliktusba került IV. Fülöppel, Aegidius Romanus a pápa pártját fogta. Aegidius Romanus e vitában akkortól játszott szerepet, amikor 1301-ben IV. Fülöp letartóztatta Pamiers püspökét, és Bonifác nyíltan szembe helyezkedett vele az *Asculia fili* bullában, visszavonta a korábban adott kiváltságokat, és zsinatra hívott minden francia püspököt. IV. Fülöp a párizsi közvélemény befolyásolása mellett nyilvánosan elítélte a pápát, és megtiltotta a francia papok részvételét a zsinaton. Végül az *Unam sanctam* kezdetű bullával tetőzött a konfliktus 1302-ben.¹² Nagyon valószínűnek tűnik, hogy a bullát Aegidius Romanus másik igen nagyhatású, *De ecclesiastica potestate* című értekezése (1302) ihlette, amely teljesen hierokratikus álláspontot foglalt el.¹³ Óriási ismertségnek örvendett a korban, amit jól tükröznek skolasztikus jelzői: hol *doctor fundatissimusként* (a legalaposabb tudós), hol *doctor beatusként* (áldott doktor), hol *doctor verbosusként* (beszédese doktor) szólnak róla.¹⁴

A *De regimine principum* az *ethica* – *oeconomica* – *politica* hármas tagozódást követi. Az első könyv az uralkodói erényekről szól, a második a háztartás működésén keresztül mutatja be a legkisebb közösség irányítását, és a harmadik foglalkozik a politikai uralkodás kérdésével. Mivel Aegidius Romanus szisztematikusan csak a harmadik könyvben foglalkozik az arisztotelészi politikai kategóriákkal és az uralkodói hatalom korlátaival, ezért mi is elsősorban ennek a résznek a bemutatására törekszünk.

Először azonban ki kell térnünk azokra a lényeges politikaelméleti megállapításokra, amelyek a korábbi könyvekben szerepelnek. Az első könyvben, az uralkodói hatalom erkölcsi alapjai kapcsán eleveníti fel a szerző az uralkodó mint megelevenedett törvény (*lex animata*) hellenisztikus elméletét. Jacques Krynen szerint ez lehet az elsődleges magyarázata annak, hogy az újkori politikaelmélet hamar az abszolutizmus előfutára-

¹⁰ A korábbi véleménnyel szemben Aegidius Romanus nem volt IV. (Szép) Fülöp tanítómestere. Ld. Joseph Strayer: *The Reign of Philip the Fair*. Princeton, 1980. 7.

¹¹ A középkori fejedelemségtükrök meglehetősen kimerítő jegyzékére ld. Wilhelm Berges: *Die Fürstenspiegel des hohen und späten Mittelalters*. Leipzig, 1938. 289–356.

¹² A konfliktusról bővebben: Strayer, J.: *The Reign of Philip the Fair*, 237–313.

¹³ Canning, J.: *A középkori politikai*, 204.

¹⁴ Aegidius Romanus életéhez ld. Blythe, J. M.: *Ideal Government*, 60.; Canning, J.: *A középkori politikai*, 198–204.; Lambertini, Roberto: Giles of Rome. In: Edward N. Zalta (ed.): *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2014 Edition). Online dokumentum: <http://plato.stanford.edu/entries/giles/> (Letöltés ideje: 2016. szeptember 15.).

ként azonosította Aegidius Romanust. A *lex animata*-elmélet forrásvidékét a görög és a római antikvitásban lelhetjük meg. A *Nikomakhoszi etikában* filozófiai szempontból, és egy iustinianusi novellában (*Nomos Empsychos*) jogilag kifejtett elmélet szerint az írott joggal ellentétben az uralkodó maga az élő és eleven törvény. Krynen úgy látja, hogy a jogi és filozófiai forrásokat legszerveesebben Aegidius Romanus gyúrta egybe.¹⁵ Krynen szerint a „törvény az élettelen uralkodó, az uralkodó pedig az élő törvény” gondolata mellett azt a skolasztikus tanítást is Aegidius Romanus fogalmazta meg legvilágosabban, hogy az uralkodó az isteni eredetű és minden emberben meglevő természetjog és a pozitív, tételes jog közötti közvetítő.¹⁶ Szerzőnk részben ezzel támasztja alá erős uralkodópárti érvelését. A királyi hatalom súlyát aláhúzó látásmód, tehát a munka első, etikai részében nyilvánvaló.

Aegidius Romanus munkájának a második, háztartásról szóló fejezetében igen feltűnő módon leszögezi, hogy a családon belül kizárólag a királyi hatalom (*regimen regale*) lehetséges.¹⁷ A második könyv egészét vizsgálva azonban más következtetésre juthatunk, hiszen itt vezeti be Aegidius Romanus a királyi, a politikai és a despotikus hatalomgyakorlási módok arisztotelészi felosztását (*regimen regale*, *regimen politicum*, *regimen despoticum*). A férj és a feleség kapcsolatát *regimen politicum*-ként írja le, hiszen a házasságkötés pillanatában a két fél együtt hozza meg a döntést és az együttélés szabályait, noha később a férj gyakorolja a hatalmat e szabályoknak megfelelően. A családapa gyermekek feletti hatalmát *regimen regale*-nek állítja be Aegidius Romanus, hiszen a gyermekek nem választhatják meg apjukat, mint ahogy az alattvalók sem uralkodójukat, mégis van egy bizonyos szabadságfokuk. A családapa szolgálók feletti uralma pedig egyértelműen *regimen despoticum*.¹⁸ Ugyanakkor szembeötlő, hogy az arisztotelészi felfogással szemben a hatalmat gyakorló személyek rotálása nem képezi a *regimen politicum* előfeltételét Aegidius Romanusnál, csupán azt tartja az ilyen uralom jellemzőjének, hogy

¹⁵ Jacques Krynen: *L'idéologie de la magistrature ancienne*. Paris, 2009. 173–174. Krynen egészen pontosan a iustinianusi *princeps lex animata* és a bírák arisztotelészi jellemzése (*iustum animatum* vagy *dikaion empsychon*) közötti kapcsolatteremtést tulajdonítja Aegidius Romanusnak. Uo. 174.; „Nam si lex est regula agendorum, ut haberi potest ex V Ethicorum ipse iudex, et multo magis ipse Rex, cuius est leges ferre, debet eorum quaedam regula in agendis. Est enim Rex sive princeps quaedam lex, et lex est quidam Rex sive princeps. Nam lex est quidam inanimatus princeps, princeps vero est quaedam animata lex. Quantum ergo animatum inanimatum superat, tantum Rex sive princeps debet superare legem. [...] Rex quia est quaedam animata lex, et quaedam animata regula agendorum, ex parte ipsius personae regiae maxime debet ipsum servare iustitiam.” Aegidius Romanus: *De regimine principum*, Frankfurt, 1968. (Az 1556. évi római kiadás utánnnyomása) 1.2.12. 48.

¹⁶ Uo. 3.2.29–30. 314–317.; Krynen észrevétele: Krynen, J.: *L'idéologie*, 176.

¹⁷ „In communitate maris et foeminae, mas debet esse principans, et foemina obsequens: in communitate vero patris et filii, pater debet esse imperiens et filius obtemperans; in communitate quidem domini et servi, dominus debet esse praeciens et servus ministrans et serviens.” Aegidius Romanus: *De regimine principum*, 2.1.6., 141.

¹⁸ A háztartáson belüli uralmi módokról ld. uo. 2.1.14., 155.

a törvények alkotásába az alattvalók is beleszólást kapnak.¹⁹ Az egyetlen közvetlenül az uralkodót érintő sajátosság, hogy az uralkodót az alattvalók megválaszthatják, utána azonban hatalmát egyedül gyakorolja. Aegidius Romanus tehát a második könyvben is annak jelét adja, hogy az uralkodói hatalmat az azt betöltő személyek váltakozásával sem lehet csorbítani, sőt a többes hatalomgyakorlás lehetőségét sem említi, ennyiben jogosan tekinthető az erős egyszemélyi hatalom szószólójának.

Aegidius Romanus a *De regimine principum* harmadik könyvében tárgyalja az arisztotelészi politikaelméletet, és egyedül itt hivatkozik valóságban létező kormányzatokra. Ezek a hivatkozások azonban kifejezetten illusztratív cézzal jelennek meg, nem elemzi őket behatóan, inkább megmarad az általános elméletalkotás szintjén. Mivel Aegidius gondolkodásának homlokterében a monarchikus kormányforma áll, ezért szükségesnek látja valós példákkal alátámasztani a többi forma működőképességét. Blythe aláhúzza, hogy bár Aegidius Romanus elismeri a kormányformák arisztotelészi hatos tagolását, a monarchián kívüli formák csupán negatív ellenpéldaként jelennek meg munkájában.²⁰ Aegidius Romanus *regimen politicum*ának észak-itáliai köztársaságokkal bemutatott formája abban különbözik a férj feleség feletti uralmától, hogy a polgárok nemcsak az uralkodó megválasztásakor, hanem a kormányzás folyamatában is beleszólhatnak a hatalomgyakorlásba.²¹ Tehát a polgárok passzív egyetértése helyett aktív együttműködésükkel kell intézni a városállam minden ügyét. Ugyanakkor Aegidius Romanus az itáliai városállamok példája alapján Aquinói Szent Tamás *De regnō*jából idézve sommás ítéletet mond a *regimen politicum* felett.²² Kétségtelen, hogy Aegidius Romanus szemében a kormányzás egyetlen Istennek tetsző formája a királyi uralom (*regimen regale*). Noha a többi is lehet legitim, ezek nem tükrözik a természet rendjét, hiszen ahogy Isten is egyedül uralkodik az univerzum felett, az emberi közösségeknek is egyetlen vezetőre van szükségük.²³ Ugyanakkor kedvezőbbnek tartotta, ha az egyeduralkodó nem saját akarata, hanem törvények alapján gyakorolja hatalmát, noha hozzátette, hogy egyes esetekben ennek ellenére a méltányosság és az igazságosság jegyében mégis a királyi akaratra kell bízni a helyes döntést.²⁴ Azzal, hogy úttörő módon a pozitív, tételes jog alól mentesítette

¹⁹ „Dicitur autem quis praeesse regali dominio, cum praeest secundum arbitrium et secundum leges, quas ipse instituit. Sed tunc praeest regimine politico, quando non praeest secundum arbitrium, nec secundum leges, quas ipse instituit; sed secundum eas, quas cives instituerunt.” Uo. 2.1.14., 154–155.

²⁰ Blythe, J. M.: *Ideal Government*, 67.

²¹ „Licet enim semper ibi adnotetur potestas vel cominus aliquis, qui civitatem regat; magis tamen dominatur totus populus, quam dominus adnotatus, eo quod totius populi est eum eligere et corrigere, si male agat: etiam eius totius est statua condenda, quae non licet dominum transgredi.” Aegidius Romanus: *De regimine principum*, 3.2. 269–270.

²² „Experti enim sumus civitates et provincias non existentes sub uno rege esse in penuria, non gaudere in pace, molestari dissensionibus et guerris: existentes vero sub uno rege e contrario, guerras nesciunt, pacem sectantur, abundantia florent.” Uo. 3.2.2. 270

²³ Uo. 2.1.14., 154.

²⁴ Uo. 3.2.20., 300.

a királyt, megnyitotta az utat az abszolút hatalom elmélete előtt, amely egyébként idegen volt a késő középkori politikai gondolkodástól.²⁵

Aegidius Romanus gondolatmenetében a törvényeken nyugvó *regimen regale* mellett még egy olyan pont létezik, ami az uralkodói hatalom korlátjaként azonosítható, ez pedig az uralkodót esetlegesen körülvevő tanács. Figyelemre méltó, hogy kevés teret hagy kormányzati elképzeléseiben az alattvalóknak, a királyi hatalom kapcsán ugyanakkor hosszan tárgyalja az uralkodót körülvevő tanácsadó testület szerepét. A tanácsadás néhány bölcs feladata, akik együtt több ismerettel rendelkeznek, mint a király egymaga („*Plura cognoscere possunt multi, quam unus*”).²⁶ Itt először tűnik úgy, hogy Aegidius Romanus elfogadhatónak tartja az uralkodói hatalom utólagos korlátját. Tehát túl azon, amit a *regimen politicum* kapcsán láttunk, lehetőséget ad a bölcsek számára ahhoz, hogy az uralkodói hatalom gyakorlásának *folyamatát* szorítsák keretek közé. Ennyiben a királyi uralom bölcseinek vagy „szakértőinek” szerepe hasonlóságot mutat a politikai uralom polgáraiéhoz, akik szintén beleszólhattak az uralom gyakorlásának folyamatába. Úgy tűnik, hogy Aegidius Romanus elképzelése szerint a tanácsosok testületének van egy bizonyos ellenőrző szerepe. Több szöveghelyen is a zsarnokság vádjával illeti a tanácsadó testületet feloszlató uralkodót.²⁷ Blythe szerint az ellenőrző funkció fontosságát mutatja az is, hogy Aegidius Romanus egy ponton szembe megy Arisztotelész és Aquinói Szent Tamás gondolataival. Arisztotelész és Tamás úgy vélte, hogy az uralkodót az erénybeli kiválóság és felsőbbrendűség legitimálja. Aegidius Romanus ezzel szemben az örökletes királyi uralom tárgyalása során meglepően rugalmas álláspontot képvisel, amennyiben megengedi, hogy a trónörökös fogyatékosága esetén a tanács kis híján átvegye a kormányzást.²⁸

Elsőre úgy tűnhet, hogy így az uralkodó szinte a tanács szócsövévé válik. Látnunk kell, hogy ezzel Aegidius Romanus nagyon erős korlátot szab az uralkodói hatalom gyakorlásának, ugyanakkor védelmet is biztosít az örökletes királyság eszméjének.²⁹ A védelem abban áll, hogy a tanácsadó testület az uralkodói alkalmasság hiánya esetén szinte pótolja az uralkodót ahelyett, hogy alkalmatlanságára hivatkozva elmozdítanák a

²⁵ Jacques Krynen: *L'empire du roi*. Paris, 1993. 179–187.

²⁶ Aegidius Romanus: *De regimine principum*, 3.2.17. 294.

²⁷ Jellemző példa erre a következő: „Si autem aliter se haberet, ut spreto consilio, et dimissa societate sapientum et bonorum, vellet sequi caput proprium, et appetitum privatum, iam non est rex, sed tyrannus: tale ergo dominari non esset melius quam plures.” Uo. 3.2.4. 272. Ez a vád nem inkonzisztens a mű más fejezeteivel, hiszen Aegidius Romanus azokban is hangsúlyozza a tanács fontosságát. Uo. 3.2.1., 267. valamint 3.2.8., 279. Az idézett szövegben szereplő „spreto consilio” kifejezés ráadásul egyszerűen úgy is értelmezhető, hogy az uralkodó figyelmen kívül hagyja a tanács megállapításait. Úgy látszik, hogy Aegidius Romanus ebben az esetben is a zsarnokság vádjával illette az uralkodót.

²⁸ „Si aliquis defectus esset in filio regis, ad quem deberet regia cura pervenire, suppleri poterit per sapientes et bonos, quos tanquam manus et oculos debet sibi rex in societate coniungere.” Uo. 3.2.5. 275.

²⁹ Aegidius Romanus mint az örökletes monarchia szószólóját értelmezi Blythe mellett: Lester Kruger Born: *The Perfect Prince: A Study in Thirteenth- and Fourteenth-Century Ideals*. *Speculum* 3 (1927) 488–491.

hatalomból, amint azt a pápapárti gregoriánus gondolkodók javasolták.³⁰ Fontos továbbá, hogy a tanácsadók kizárólag az uralkodó választása alapján kerülhetnek a testületbe, tehát egyáltalán nem függetlenek a király személyétől. Ráadásul olyan javaslatokat is megfogalmaz, amelyek arra bátorítják az uralkodót, hogy számára kedves és hozzá hű személyeket válasszon a testületbe, mert vélhetőleg ezek fogják ellátni a legjobb tanácsokkal. Érdeemes megfigyelni, hogy a tanácsosok számára szükséges tulajdonságok felsorolásakor milyen sorrendet használ a szerző: először is jóknak, másodszor barátoknak kell lenniük és csak harmadik helyen szerepel a bölcsesség.³¹ Az Aegidius Romanus-féle modell tehát egyértelműen az uralkodót részesíti előnyben, még ha korlátokat szab is neki. Blythe úgy fogalmazza meg mindezt, hogy a tanácsosok olyan szereplői az uralkodói hatalomgyakorlásnak, akiket teljes mértékben az uralkodó érdekében és céljaira kell felhasználni. A tanácsadó testület lényege nem abban áll, hogy megköti az uralkodó kezét, hanem abban, hogy segít megőrizni az uralmát. Bár a bölcs uralkodó mindig meghallgatja a tanácsosok véleményét, mégsem köteles aszerint cselekedni, különösen, ha ez nem szolgálja az általa kormányzott közösség érdekeit. Blythe szerint tehát a tanácsadói testület sok fontos állami feladatot elláthat, azonban egyértelműen hiányzik a függetlensége, és ez a legfőbb akadálya annak, hogy Aegidius Romanus modelljét vegyes alkotmánynak (*regimen mixtum*) nevezhessük.³²

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy ugyan a *De regimine principum* harmadik könyvében különállóan megjelennek a hatalomgyakorlás legfontosabb szereplői (a fejedelem, a tanácsadó testület, a bírák és a nép), a szerző mégsem vázol fel olyan struktúrát, amelynek keretein belül ezek ellenőriznék vagy korlátoznák egymást. Enélkül azonban nehéz konzisztenssé tenni egy olyan rendszert, ami egyszerre garantálná az uralkodónak az alattvalók felhatalmazása, a jog, valamint a saját akarata szerinti uralmát.

A konzisztencia hiányának ellenére láthattuk, hogy Aegidius Romanus érdemi mondanivalója is maradandó hatást gyakorolt. Néhány évvel művének megírása után már nem

³⁰ Aegidius Romanus idejére alakult ki a kánonjogi megközelítés, az ún. *rex inutilis*, tehát a hasznavehetetlen király uralma esetére. Az utolsó Meroving uralkodó trónfosztása óta formálódtak ezek a szabályok, de a *rex inutilis* helyzetének kezelése akkor forrt ki igazán, amikor IV. Ince pápa (1243–1254) javaslatára megfosztották II. Sancho (1223–1247) portugál királyt a tényleges hatalomtól, és öccsét, Alfonzt nevezték ki kormányzónak. II. Sancho élete végéig megtarthatta a *Dei Gratia Rex Portugalliae* címet, de a valós hatalmat pápai beleegyezéssel fivére gyakorolta. Az ehhez szükséges kánonjogi érveket IV. Ince az alkalmatlan előljárával (*praelatus inutilis*) kapcsolatos szokásjogi szabályokból, Huguccio, neves 13. századi kánonjogász munkásságából és a római magánjogból merítette. Aegidius Romanus korában már készen állt az alkalmatlan király háttérbeszorítására vonatkozó kánonjogi hagyomány. Könnyen elképzelhető, hogy a pápa-párti Aegidius Romanus innen merítette az alkalmatlan uralkodóval kapcsolatos megállapításainak egy részét. A témáról bővebben: Edward Peters: *The Shadow King, Rex Inutilis in Medieval Law and Literature*, 751–1327. New Haven, 1970. Ezen belül különösen releváns: *Sancho II. of Portugal and Thirteenth Century Deposition Theory*. 135–169.

³¹ „satis apparet quales consiliatores deceat quaerere regiam maiestatem, quia debet quaerere tales qui sint boni, et amici, et sapientes.” Aegidius Romanus: *De regimine principum*, 3.2.18. 297.

³² Blythe, J. M.: *Ideal Government*, 72–73. E megállapítások alátámasztására a 3.2.15. 291. szöveghelyet idézi.

csupán latinul terjedt a *De regimine principum*, hanem népnyelvi változatok is megjelentek. 1282-ben már megszületett Henri de Gauchy francia fordítása III. (Merész) Fülöp francia király (1270–1285) kérésére.³³ A francia fordításból született meg az olasz változat még a 1300-as éveket megelőzően. A 14. század első negyedében érte el néhány másolat Angliát. A század közepére a német területeken és az Ibériai-félszigeten is megjelent, ahol kasztíliai fordítása is megszületett. A 14. század második felében jelentek meg a német nyelvű fordítások vagy az aegidiusi szövegre erősen hagyatkozó más fejedelemszövegek. 1400 körül született meg a munka angol nyelvű fordítása John Trevisa tollából. A rendkívül sok fordítás középkori mércével igen magas példányszámmal is párosult. Nem véletlen, hogy Aegidius Romanusé volt a késő középkor egyik legolvasottabb műve.³⁴ Guillaume Sagnet esetében biztosan hivatkozási pont volt a munkája, csakúgy, mint számos más középkori szerzőnél.³⁵ Az Aegidius Romanus által felelevenített *lex animata* elmélet Krynen szerint a jogászok általi átörökítése révén a kora újkori francia parlamentáris törekvésekben is éreztette hatását.³⁶ Fontos aláhúzni, hogy munkájának hatása kimutatható volt a középkori politika-elméleti nyelvezet megújításában. Olyan fogalmak és szóhasználati újítások jelentek meg Aegidius Romanusnál, amelyek átvétele számos esetben megfigyelhető későbbi szerzők munkáiban. Maurizio Viroli bizonyos tekintetben radikális jellegűnek tartja munkásságát a középkori politikatudományi nyelvezet megújításában.³⁷ Úgy tűnik, hogy a *De regimine principum* kibővítette a politika fogalmát, amennyiben a cicerói értelemben vett *civitas* helyett az arisztotelési alapokon nyugvó *vivere politicum* fogalmát vezetett be, és különválasztotta a köztársasági kormányzást jelentő *regimen politicum* (politikai uralom) fogalmától. Korábban a 13. század olyan értelmezést tett dominánssá, amely szorosan összekapcsolta a polgárok közösségét és a köztársasági kormányzást. Aegidius Romanus azonban azt vetette fel, hogy a politikai élet (*vivere politicum*) nem jelent egyet a hatalom politikai formájával (a köztársasági kormányzással), hanem megvalósítható királyi uralom révén is. A *De regimine principum* tehát szakított az észak-itáliai kommuna mozgalmak azon elképzelésé-

³³ Henri de Gauchy (transl.): Gilles de Rome: *Li Livre du Gouvernement du Roi*. London, 1899.

³⁴ A *De regimine principum* hatástörténetéről ld. Charles F. Briggs: *Giles of Rome's De Regimine Principum – Reading and Writing Politics at Court and University*, c. 1275 – c. 1525. Cambridge, 2008. 9–19.

³⁵ Nicole Pons: Guillaume Sagnet lecteur de Gilles de Rome. *Bibliothèque de l'École des chartes*, 163 (2005) 435–480., 462., 470.

³⁶ Krynen, J.: *L'idéologie*, 177.

³⁷ Maurizio Viroli: *From Politics to Reason of State. The Acquisition and Transformation of the Language of Politics 1250–1600*. Cambridge, 2005. 36.; A korábbi történettudomány néhány művelője éppen azt kifogásolta, hogy Aegidius Romanus szinte semmi újat nem nyújtott sem a tartalom, sem a forma tekintetében. Alois Dempf például a következőképpen fogalmazott a *De regimine principum* kapcsolatban: „Es ist fast unbegreiflich, wie dieser Fürstenspiegel, eine bloße Paraphrase der aristotelischen Politik, fast ohne eigene Ideen eins der erfolgreichsten Bücher des Späteren Mittelalters werden konnte.” Alois Dempf: *Sacrum Imperium. Geschichte und Staatsphilosophie des Mittelalters und der politischen Renaissance*. München–Wien, 1973. 449. (az első kiadás: 1929) idézi: Roberto Lambertini: *Philosophus videtur tangere tres rationes. Egidio Romano lettore ed interprete della Politica nel terzo libro del De regimine principum. Documenti e studi sulla tradizione filosofica medievale*. Spoleto, 1990. 277.

vel, hogy a politika csak köztársasági uralmat jelenthetne. Ezzel együtt újabb kritériumokat szabott a politikai életnek, amikor azt hangsúlyozta, hogy a király uralmát az értelemnek és a jognak kell irányítania.³⁸ Ahhoz, hogy a király felismerje az értelem és a jog fontosságát, erényesnek kell lennie. Mikor sorra veszi a legfőbb uralkodói erényeket, akkor legelső helyre – Senecához hasonlóan – a politikai okosságot (*prudentia*) emeli. Csakis ennek az erénynek a birtokosa érheti el a politikai boldogság állapotát (*est felix politice*). Nem az okosság és a politika kapcsolatának a mélyére úgy, mint Arisztotelész a *Nikomakhoszi etikában* vagy Aquinói Szent Tamás a *Sententia libri Ethicorum*-ban. Tamás szerint az okosság és a politika egy és ugyanazt jelenti: a gyakorlati kérdésekben meghozott helyes ítéletet.³⁹ Aegidius Romanus csupán annyit szögez le, hogy a politikai élethez szükséges az uralkodói okosság, és ez minden jó és emberi politika alapja. Aegidiusnak a politikai gondolkodásra leginkább ható megállapítása szerint az okos uralkodó képes egyedül az értelem és a jog vezérfonala mentén gyakorolni hatalmát, és lényegileg ez jelenti a politikai életet (*vivere politicum*).⁴⁰ A politikai élet fogalma tehát nem más, mint a rációnak és a jognak a köztársaság vagy a király révén megvalósuló uralma. Viroli szerint ez kétségtelenül közelebb vitte a középkori gondolkodást a joguralom eszméjéhez annak ellenére is, hogy Aegidius az egyszemélyi uralmat támogatta. Blythe értelmezésében a hatalom korlátainak és a jogszerűség csiráinak középkori megjelenését jelzi, hogy az egyeduralom olyan befolyásos teoretikusa is, mint Aegidius Romanus, kénytelen volt gátat szabni az uralkodói önkénynek illetve a jog betartását és a kiszámítható észszerűséget a politikai élet legfőbb kritériumaivá tenni.⁴¹ Ennyiben Aegidius is a fordítói mozgalomnak köszönhetően létrejött középkori arisztoteliánus irányzathoz tartozott, amelynek képviselői a hatalom gyakorlásának kortárs kérdéseit az arisztotelészi eszköztárral törekedtek megválaszolni. Ennek az irányzatnak volt republikánus szerzője az alább bemutatott Bartolomeo di Lucca.

Bartolomeo di Lucca

Bartolomeo di Lucca (1236–1327) Aegidius Romanus rendkívül hosszú életű kortársa volt, aki Toszkánában, a luccai Fiadoni kereskedőcsaládba született. Fiatalon belépett a domonkos rendbe, majd egyes szerzők szerint 1261 és 1268 között Aquinói Szent Tamás tanítványa volt a párizsi egyetemen.⁴² Mások szerint ez nem így történt, és az is kétséges,

³⁸ Ez a gondolat már a *De regimine principum* előszavában is megjelenik mint a könyv témájának megnevezése: „gubernatione regni secundum rationem, et legem.” Aegidius Romanus: *De regimine principum*, 1.1.1. 2.

³⁹ Viroli, M.: *From Politics to Reason*, 36–43.

⁴⁰ Uo. 43.

⁴¹ Blythe, J. M.: *Ideal Government*, 61.

⁴² Uo. 92. és James M. Blythe (trans.): *On the Government of Rulers – De Regimine Principum*. Philadelphia, 1997. 7.

hogy Orvietóban vagy Rómában volt-e a diákja.⁴³ Annyi ugyanakkor bizonyosnak tűnik, hogy elkísérte Tamást egyik itáliai utazása során, amikor Párizsból visszatért Nápolyba, feltehetően Rómában csatlakozott hozzá, majd másfél évig élt mellette a nápolyi rendházban. Blythe szerint vele volt 1274-es halálakor.⁴⁴ Bartolomeo di Luccának köszönhetően ismerjük Aquinói Szent Tamás életének számos részletét.⁴⁵ 1280 és az 1300-as évek legeleje között számos toszkán kolostorban szolgált perjelként. Ezek között volt a firenzei Santa Maria Novella, amely az antik szerzők tanulmányozásának, a köztársasági eszme korai fejlődésének és az úgynevezett *prehumanizmusnak* volt az egyik legfontosabb központja. Bartolomeo a 14. század második évtizedét valószínűleg az avignoni pápai udvarban töltötte, ahol kutatással és egyéb könyvtári munkával volt elfoglalva. XXII. János pápa (1316–1334) a Velencéhez közeli Torcello érsekévé nevezte ki 1318-ban. Itt olyan súlyos vitába került a gradói pátriárkával egy évvel később, hogy a szentatyának kellett megvédenie, miután előbbi bebörtönözte. Ezzel kapcsolatban Avignonban kihallgatták, és felmentették a pátriárka vádjai alól 1323-ban, ahol ugyanazon év júliusában vélhetőleg részt vett tanítómestere, Aquinói Szent Tamás szentté avatási szertartásán. 1326-ban vagy 1327-ben hunyt el 90 éves korában Torcellóban.⁴⁶ Munkái közül kiemelkedik az alábbiakban tárgyalandó *De regimine principum*⁴⁷ mellett, az egyháztörténeti *Historia ecclesiastica*, a teremtés hat napjáról szóló *Hexameron*, valamint a császári hatalommal kapcsolatos kérdéseket boncolgató *Determinatio compendiosa de iurisdictione imperii*, amely az itáliai városállamok vonatkozásában számos témánkhöz kapcsolódó kérdést is tárgyal.

A Bartolomeo-féle *De regimine principum* legfontosabb jellemzője az, hogy lényegesen bátrabban nyúl az arisztotelészi eszköztárhoz, és igyekszik azt ötvözni az ágostoni filozófiával. Műve tehát lényegesen innovatívabb volt az aegidiusi szövegnél. Nem didaktikus hangvételének köszönhetette későbbi népszerűségét, hanem annak, hogy a 20. század első feléig Aquinói Szent Tamásnak tulajdonították. A 20. századi filológia mutatott rá, hogy Tamás valószínűleg csupán a szöveg *De regno ad regem Cypri* címen is ismert első felét írta, míg a 2. könyv 4. fejezetének közepétől más szerző folytatta a munkát, aki minden valószínűség szerint Bartolomeo di Lucca volt.⁴⁸

A szöveg egyik legfontosabb újítása az, hogy Arisztotelésztől eltérően négy hatalomgyakorlási módot vezetett be. Bartolomeo az alattvalók számához kötötte az egyes ha-

⁴³ Torrell, J.-P.: *Aquinói Szent Tamás*, 433.

⁴⁴ Más szerzők ugyanakkor ezt nem ismerik el. Uo. 433.

⁴⁵ Ludwig Schmutge: Fiadoni, Bartolomeo. In: *Dizionario Biografico degli Italiani*. Roma, 1997. XXXVII. 47.; Bartolomeo di Lucca a *Historia ecclesiastica* című munkájában írt Aquinói Szent Tamásról.

⁴⁶ Az életrajzhoz forrásaim voltak: Blythe, J. M.: *Ideal Government*, 92–94.; Blythe, J. M.: *On the Government of Ruler*, 1–52.; Charles Till Davis: Ptolemy of Lucca and the Roman Republic. *Proceedings of the American Philosophical Society*, 118 (1974) 32–33.

⁴⁷ Bartolomeo di Lucca: *De regimine principum*. In: R. P. Joannes Perrier (ed.): Thomas Aquinas, *Opuscula Omnia necnon Opera Minora*, Tomus Primus: *Opuscula Philosophica*. Paris, 1949.

⁴⁸ Elsősorban Alfred O’Rahilly munkásságának köszönhető a felfedezés: Alfred O’Rahilly: Notes on St. Thomas: IV. De Regimine Principum, ill. Uő: V. Tholomeo of Lucca, Continuator of the De Regimine Principum. *Irish Ecclesiastical Record*, 31 (1929) 396–410., 606–614.

talomgyakorlási módok alkalmazhatóságát. A *papi és királyi* (*sacerdotale et regale*) mód így az egész világra vonatkozott, az *egyszerű királyi* (*regale solum*) a királyságra vagy egy tartományra, míg a *politikai* (*politicum*) leginkább a városra, a *háztartási* (*economicum*) pedig a családra.⁴⁹ Az arisztotelészi *Politika* kapcsán Bartolomeo további sajátos újítása volt, hogy az uralmi módokat és a kormányformákat összemosta, holott szétválasztásukra Arisztotelész és Tamás is gondosan ügyelt. A kategóriák laza kezelése már megmutatkozott abban is, hogy Bartolomeo az egyes hatalomgyakorlási módokat az általuk kormányzottak száma szerint különböztette meg, holott Arisztotelész ettől óva intett. Itt ennek éppen a fordítottját látjuk, hiszen a módok és a formák összeboronálásával párhuzamosan Bartolomeo az uralkodók számához kötötte az egyes hatalomgyakorlási módokat. Úgy fogalmaz, hogy mivel az arisztokrácia és a *politeia* is többek uralmát jelenti, ezért mindkettőt *regimen politicum*-nak tekinthetjük, szemben a királyi (*regimen regale*) vagy despotikus uralomnak (*regimen despoticum*), ahol csupán egyetlen személy uralkodik.⁵⁰ A *regimen regale* és a *regimen despoticum* kapcsán jegyzi meg Bartolomeo, hogy az előbbi az utóbbira „redukálható”, hiszen az ősbűn óta minden király uralma előbb-utóbb despotikussá válik. Erre hivatkozva kevesebbet foglalkozik munkájában a *regimen regaléval*, mint a *regimen politicummal*.

Bartolomeo ugyanakkor felhívja a figyelmet az Arisztotelésznél is megjelenő jogszerűség fontosságára, ami szintén újszerű volt a korszakban. Blythe és Davis komoly vitát folytattak arról, hogy inkább a kormányformák és kormányzási módok összemosásával a vegyes alkotmány gondolata vagy a jogszerűség arisztotelészi eszméjének felélesztése játszotta-e a főszerepet Bartolomeo munkájában. Bartolomeo a tamási és az aegidiusi felfogásnál valóban több figyelmet szentelt a *regimen politicum*-nak, és összetettebben látta azt, hiszen megkísérelte beolvasztani a többszemélyi hatalomgyakorlást is. Erre hivatkozva tagadja Blythe Davis megállapításának helyességét, mely szerint Bartolomeónál a legfőbb politikaelméleti distinkció az uralkodói önkény és a jogszerű kormányzás között húzódik.⁵¹ Látnunk kell ugyanakkor, hogy azért hajlamos volt Blythe sok szerző gondolatmenetébe indokolatlanul belelátani a különféle kormányzási módok és formák elegyét, mivel hivatkozott munkájának⁵² központi tézise szerint az érett középkor századaiban szinte minden politikaelmélettel foglalkozó szerző munkájának kimondva vagy kimondatlanul vezérfonala volt a vegyes alkotmány gondolata. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy Bartolomeo di Luccánál ne lett volna fontos a többszemélyi és egysze-

⁴⁹ Bartolomeo di Lucca: *De regimine principum*, 3.10–11. valamint: „Et quia regimen politicum maxime consistit in civitatibus, ut ex supradictis apparet, provinciae enim magis ad regale pertinere videntur” U. o. 4.2. 178.

⁵⁰ „Et quoniam utrumque pluralitatem includit, ista duo genera [aristocratia et politia] ad politicam se extendunt, prout dividitur contra regale seu despoticum.” Uo. 4.1. 175.

⁵¹ Blythe, J. M.: *Ideal Government*, 97.; Davis, C. T.: Ptolemy of Lucca. 48-ra hivatkozva fogalmazza meg kritikáját.

⁵² Blythe, J. M.: *Ideal Government* címe jól kifejezi a lényegét: *Ideal Government and the Mixed Constitution in the Middle Ages*.

mélyi uralom formáinak keveredése, de kétségtelen, hogy Davis megállapítása is helytálló, miszerint a jogszerűség központi szerepet játszik a bartolomeói politikaelméletben.⁵³

Amennyiben létezik Bartolomeónak igazán maradandó hatást gyakorló, újszerű gondolata, az nagy valószínűséggel a köztársasági eszme frappáns rehabilitációja. Mindenekelőtt jelezniünk kell, hogy Szent Ágoston áteredő bűnről vallott tanait egészen sajátosan értelmezte át, amikor az annak következtében kialakuló szolgaság kapcsán különbséget tett a generális áteredő bűn és az egyes népek specifikus bűnei között. Bartolomeo elsősorban az utóbbihoz kötötte a szolgaságot, és így lehetségesnek tartotta, hogy bizonyos népek mégis elkerüljék a szolgai létet a földi életben, és ezzel ellentmondott az ágostoni tanításnak.⁵⁴ Ágoston arisztotelianus átértelmezésével egészen új hangot ütött meg a *De regimine principum*. Davis szerint ez az új hang tette lehetővé, hogy rehabilitálja az ókori Róma köztársasági korszakát, és így saját korában is republikánus nézeteket erősítsen.⁵⁵

⁵³ Davis, C. T.: Ptolemy of Lucca, 44.; Blythe egyébként leginkább a *regimen regale* vonatkozásában látta relevánsnak a jogszerűség kérdését Bartolomeo di Luccánál. Egyetértett Davisszel abban, hogy Bartolomeo jól megértette az arisztotelészi distinkciót *regimen regale* és *regimen despoticum* között, de azt szándékosan nem alkalmazta saját elméletében. Davis szerint azért nem tette ezt, mert mindkét hatalomgyakorlási mód az uralkodó akaratától függött és nem a jogszerűsétől. Blythe megfogalmazása szerint azért, mert mindkét mód az uralkodótól függött és nem engedett teret mások (többek) hatalmának. Vö. Blythe, J. M.: *Ideal Government*, 98.; Nicolai Rubinstein is figyelemreméltónak találta, hogy Bartolomeo összemosta a két módot és ezt állította szembe a *regimen politicum*mal. Szerinte ez nem magyarázható pusztán azzal, hogy a Moerbeke-féle *Politika*-fordításból kimaradt a *regimen regale* és helyette csupán a *regimen despoticum* szerepelt, hiszen *Hexameron* (vagy *De operibus sex dierum*) című művéből világosan látható, hogy tisztában volt a két fogalom közötti különbséggel. Rubinstein úgy látja, hogy az észak-itáliai viszonyokra még jellemzőbb, hogy Bartolomeo – bár egyértelműen ismerte az arisztotelészi *regimen despoticum* fogalmat (szolgák feletti uralom) – mégis rendszerint egy kalap alá vette a zsarnoksággal is (*via tyrannica*). Bartolomeo idején az észak-itáliai városokban a korábban már kiharcolt polgári szabadságjogokat korlátozó hatalmasokat *tiranni* elnevezéssel illették. Előfordulhat, hogy emiatt szorult háttérbe ez a distinkció a *De regimine principum*ban. Erről bővebben: Nicolai Rubinstein: Marsilius Padua and Italian Political Thought of His Time. In: Nicolai Rubinstein – Giovanni Ciapelli (ed.): *Studies in Italian History in the Middle Ages and the Renaissance*. Rome, 2004. 115.

⁵⁴ „In talibus ergo regionibus sic dyscolis necessarius est regibus principatus despoticus, non quidem iuxta naturam regalis dominii, sed secundum merita et pertinacias subditorum. Et ista est ratio Augustini in praedicto iam libro. Philosophus etiam in tertio Politic., ubi distinguit genera regni, ostendit apud quasdam barbaras nationes regale dominium esse omnino despoticum, quia aliter regi non possent, quod quidem dominium praecipue viget in Graecia et apud Persas, saltem quantum ad regimen populare.” Az idézetek forrása: Bartolomeo di Lucca 3.11. 138.

⁵⁵ A korszakban a *politia* generikusan minden jó kormányzati formát lefedett. Specifikusan érthetnék alatta az arisztotelészi *politeiát* is. Aquinói Szent Tamás *Politika*-kommentárja alapján is minden olyan kormányzatot jelentett, amely a közjó érdekében működött. Ez a kategória tehát független volt az egyszemélyi vagy többszemélyi uralomtól. Fent már Bartolomeo di Lucca kapcsán láthattuk ezt. Aquinói Szent Tamás a politikával kapcsolatban a következőképpen fogalmaz a *Sententia libri politicorum*ban: „Sed quando multitudo principatur intendens ad utilitatem communem, vocatur politia, quod est nomen commune omnibus politiis.” Thomas Aquinas: *Sententia libri politicorum. Opera Omnia*, vol. 48. Rome, 1971. III. 6. A 204.

Ehhez azonban még inkább „kreatív” Ágoston-értelmezésre volt szüksége, olyanra, ami Davis meglátása szerint már szándékos félreértelmezésnek nevezhető.⁵⁶

A bartolomeói újítás dimenzióinak a megértéséhez szükséges röviden áttekintenünk, hogy a korai keresztény szerzők, mint például Orosius és főként Ágoston, milyen köztársaságképet hagytak a középkorra. Mindkét szerző egyértelműen elítélte a római köztársaságot, ugyanakkor az is igaz, hogy Ágoston elismerte a kor erényeit. Tehát észrevette, hogy a Római Köztársaság ethosza közönyösen viszonyult a gazdagsághoz, és a viszonytagok elleni küzdelemre valamint a munka bátor vállalására ösztönzött. Ugyanakkor ennek az ethosznak a legmélyén nem Isten vagy embertársaik szeretete állt, hanem az önszeretet. Magyarán a kisebb bűnök elnyomásával párhuzamosan a köztársaság-kori rómaiak a legnagyobb bűn, a büszkeség prédájává váltak. Isten Városa helyett az ember vagy az ördög városát építették fel, ami a közjó szolgálata helyett a kárhozathoz vezetett, mert bálványimádásra nevelte polgárait. Mindazonáltal Ágoston szerint a keresztény erényeknek fel kell tudniuk venni a versenyt a bűnös önszeretet koholta erényekkel, hiszen az előbbieket az üdvözülés reményében fogantak.⁵⁷ Ágostonnak a későbbi korszakra gyakorolt óriási hatása nagymértékben gátolta a köztársaság-kori Róma iránti szimpátiát, és szintén ebbe az irányba hatott az a tény, hogy a középkori rezsimek túlnyomó többsége monarchia volt. Továbbá a keresztény történelemszemlélet nézőpontjából sem tűnt logikusnak a Római Köztársaság értékeinek hangsúlyozása: elvégre Augustus idején jött létre a *Pax Romana*, amely lehetővé tette az Ige terjesztését, Nagy Konstantin engedélyezte a keresztény vallást, majd ő hagyományozta a pápára a nyugati birodalom-rész kormányzását a *Donatio Constantini* szerint. Ezen kívül Krisztus születésekor már nem létezett a Római Köztársaság, a középkori politikai gondolkodók szemszögéből pedig rendkívül távolinak is tűnt ez a korszak. Amennyiben a teológusok vagy politikai eszmékkel foglalkozó gondolkodók a kereszténység Jézus Krisztus előtti előzményeit kutatták, úgy sokkal inkább fedezhették fel ezeket az ókori Izraelben, mint a Római Köztársaságban.⁵⁸ Ez a megközelítés volt domináns a középkor hosszú évszázadain át, ezért is volt szembeötlő, amikor egyes gondolkodók tisztelettudóan bár, de szembefordultak vele. A témával foglalkozó kutatók az elmozdulás első jeleit a köztársaságivá váló Észak-Itáliában észlelték a 13–14. század fordulója környékén. Hans Baron megállapította, hogy a megszokottól elütő értékítélet legvilágosabban kifejezője Bartolomeo di Lucca volt.⁵⁹

⁵⁶ Davis, C. T.: *Ptolemy of Lucca*, 33.

⁵⁷ Az ágostoni megközelítés összefoglalásához: Davis, C. T.: *Ptolemy of Lucca*, 32.; Charles Till Davis: *Dante and the Idea of Rome*. Oxford, 1957. 40–65.

⁵⁸ Davis, C. T.: *Ptolemy of Lucca*, 31.

⁵⁹ Hans Baron: *The Crisis of Early Italian Renaissance*. Princeton, 1955. 44. Noha Baron nem foglalkozik túlzottan hosszan Bartolomeo di Luccával, egy szöveghelyet idéz a *De regimine principum*ből állítása alátámasztására a 3.6-ból, ahol Bartolomeo a Makkabeusok I. könyvét használja fel. „Cum etiam Machabaei, Iudas videlicet, Ionathas et Simon de genere Iudaeorum, quorum est proprium aliarum nationum aspernari consortium, tum quia Saturnini sunt, sicut Macrobius dicit super somnium Scipionis, tum quia legibus prohibebatur eisdem, considerata benevolentia Romanorum, cum ipsis statuerunt amicitiam, ut in primo Mach. scribitur, ubi inter alia commendabilia de ipsis, unde

Szintén az úttörők közé tartozott a már említett két szerző, Remigio de' Girolami és Dante Alighieri.

Davis meglátása szerint hármójuk közül Bartolomeo volt a legkövetkezetesebb köztársaságpárti, és a legérdekesebb gondolkodó, hiszen nála mindez szilárd pápapártisággal is párosult.⁶⁰ Szintén kiemelkedő volt Bartolomeo abban, ahogy szembe helyezkedett a nagy tekintélyű Szent Ágoston nézeteivel a Római Köztársaság és általában a *regimen politicum* értékeit illetően. Ráadásul ő volt az első, aki ezt meg merte tenni. Ehhez természetesen először nagyon jelentős tiszteletköröket írt le, és ezt követően is úgy fogalmazott, mintha egyetértene Ágostonnal. Ennek érdekében meglehetősen selektíven idézett a *De civitate Dei* V. könyvének 18. fejezetéből.⁶¹ Csak olyan részleteket emelt át saját munkájába, amelyek a köztársaságkori erényeket dicsérik, és a rómaiak pusztító önszeretetére vonatkozó részeket teljességgel mellőzte. Ezzel tulajdonképpen feje tetejére állította Ágoston Rómára vonatkozó gondolatait, hiszen azt mondatta vele, hogy mindig a közjó érdekében cselekvő nép volt a rómaiaké, és így nem csapást, hanem inkább áldást jelentettek az emberiség számára. Szinte azt mondatja Bartolomeo Ágostonnal, hogy a rómaiak az önfeláldozó hazafiasság jegyében építették fel birodalmukat, ami pontosan az ellentéte a valódi ágostoni álláspontnak. Davis szerint azért tarthatjuk ezt Bartolomeo legeredetibb hozzájárulásának a középkori politikai eszmétörténethez, mert ez a „kreatív” Ágoston-értelmezés előzmények nélküli, és az ágostoni szövegre való sajátos hivatkozás önálló szellemi terméknek tűnik.⁶² Kétségtelen, hogy Bartolomeo is jelentős mértékben közreműködött abban, hogy a 14. század elejére, és különösen Petrarca korára teljes fordulatot vegyen a Római Köztársaság megítélése.

Ez a fordulat Bartolomeo munkásságában már egyértelműnek tekinthető, amennyiben olyan nemes hagyományként kezeli a Római Köztársaság értékeit, amely a pápasághoz is méltó. Szerinte ugyanis a pápai hatalom földi előzménye sokkal inkább a köztársaság kora volt, mint Augustus kora. Amennyiben egy ennyire nemes rezsím

populos gentesque diversas ad suum trahebant amorem et subiectionem politicam, seu despoticam, sub compendio interseritur, quod inter praesides Romanos nemo portabat diadema. nec induebatur purpura, ut magnificaretur in ea, et quia curiam fecerunt et consulebant quotidie trecentos viginti, consilium agentes semper de multitudine, ut quae digna sunt gerant, et qua committunt uni homini magistratum suum per singulos annos dominari universae terrae suae, et omnes obediunt uni, et non est invidia, neque zelus inter eos.” (Baron csupán az aláhúzott részletet idézi angol fordításban, de kiegészíti azzal, hogy Bartolomeo felismerte, hogy Róma valódi hatalma a köztársaság korában, a konzulok idején épült fel és nem a császárkorban.)

⁶⁰ Remigio nem volt olyan következetes köztársaságpárti, mint Bartolomeo, hiszen kifejezetten elismerően írt Julius Caesar fellépéséről és saját kortársáról IX. (Szent) Lajos francia királyról (1226–1270). Bartolomeo az előbbi szörnyű zsarnoknak tartotta, a középkori királyságokat pedig, mint látni fogjuk, csupán jobb híján vélte elfogadhatónak. Dante pedig nem volt pápapárti. Kezdetben ugyan a firenzei fehér (mérsékelt) guelfek táborához tartozott, később azonban egyértelműen a császár hívévé vált, és így nem helyezkedhetett olyan egyértelműen szembe a római császárkor értékeivel, mint Bartolomeo. Ld. Davis, C. T.: *Ptolemy of Lucca*, 41–42.

⁶¹ A magyar nyelvű szöveghez ld.: Szent Ágoston: *Isten városáról*. Budapest, 2005. 360–366.

⁶² Davis, C. T.: *Ptolemy of Lucca*, 33.

megszülethetett Krisztus kora előtt, az egyben azt is jelenti, hogy a kereszténység korában még inkább van lehetőség a *regimen politicum* megvalósulására. Az emberi bűnösség kettébontásával valami egészen újat tudott mondani. Lényegében azt állította, hogy a *regimen politicum* nem pusztán elméleti lehetőség, hanem erényes polgárok esetén reális alternatívája lehet a *regimen regale*nek.⁶³ A bűnbeesés előtt tehát Bartolomeo szerint *regimen politicum* működött, ahol az általános törvények egyéni helyzetekre való alkalmazása nem jelentett gondot. Azóta az általános törvények változó körülményekhez igazításához a *regimen regale* rugalmasságára van szükség,⁶⁴ de kellő erények megléte esetén mégis visszatérhetnek egyes népek a *regimen politicum*hoz. Ez azonban Bartolomeónál is csupán lehetőség, amit számos feltételhez köt, és így elismeri a többi hatalomgyakorlási mód létjogosultságát is.⁶⁵ Biztosnak tűnik az is, hogy a *regimen politicum*ot és a Római Köztársaság ethoszát Bartolomeo kötötte szorosan össze, és ő javasolta a világi és vallási vezetőknek a köztársasági erények tanulmányozását. Ennek pedig lehetett szerepe abban, hogy Petrarca később markánsan képviselhette a köztársasági álláspontot,⁶⁶ és így abban is, hogy a reneszánsz idején újra felfedezte a Római Köztársaság értékeit. Talán nem túlzás Blythe megállapítása, miszerint Bartolomeo munkássága az alkotmányosság és a demokrácia modern eszméinek egyik korai, középkori előzménye volt.⁶⁷

Összegzés

A tanulmányban arra tettünk kísérletet, hogy bemutassuk a középkori politikaelmélet két nagyhatású gondolkodójának véleményét a hatalom gyakorlásának helyes módjáról, és az uralkodói hatalom korlátozásának lehetőségeiről. Arra igyekeztünk rávilágítani, hogy a középkorban sem létezett teljesen egységes álláspont a kormányzás és az államszervezés helyességéről, illetve, hogy a szakrális és a világi hatalom egységét hirdető teokratikus középkor képét korabeli források alapján általános érvényűnek semmi-

⁶³ Sőt, ilyenkor ez kíváncsabb is: „*regimen politicum regali praeponitur. Primo quidem, si referamus dominium ad statum integrum humanae naturae, qui status innocentiae appellatur, in quo non fuisset regale regimen, sed politicum, eo quod tunc non fuisset dominium, quod servitatem haberet, sed praeminentiam et subiectionem in disponendo et gubernando multitudinem secundum merita cuiuscumque, ut sic vel in influendo vel in recipiendo influentiam quilibet esset dispositus secundum congruentiam suae naturae.*” Bartolomeo di Lucca: *De regimine principum*, 2.9. 74.

⁶⁴ „*Amplius autem: est certus modus regendi, quia secundum formam legum sive communium, sive municipalium, cui rector astringitur: propter quam causam et prudentia principis, quia non est libera, tollitur et minus imitatur divinam. Et quamvis leges a iure naturae trahant originem, ut Tullius probat in Tract. [feloldás?] de legibus, et ius naturae a iure divino, ut testatur David propheta: signatum est, inquiens, lumen vultus tui super nos, domine, deficiunt tamen in particularibus actibus, quibus omnibus legislator providere non potuit ex ignorantia subditorum futurorum.*” Uo. 2.8. 74.

⁶⁵ Bartolomeo di Lucca: *De regimine principum*, 4.2. 178. valamint 4.8. 201.

⁶⁶ Baron, H.: *The Crisis of Early Italian Renaissance*, 44.

⁶⁷ Blythe, J. M.: *Ideal Government*, 49.

képpen sem tekinthetjük. Azon állítás sem tűnik helytállónak, hogy a köztársaság és a joguralom eszméje kizárólag az ókor és még inkább az újkor századaihoz volna köthető, és hogy ezek modern változata különösebb középkori előzmények nélkül való. A középkor politikai irodalmában nem találtunk konszenzust arra vonatkozóan sem, hogy az uralkodói hatalom gyakorolható volna korlátok és intézményes keretek nélkül. E helyett Arisztotelész szövegeinek újrafelfedezése nyomán kibontakozó élénk diskurzust, és egymásnak ellentmondó véleményeket ismertünk meg.

Láttuk, hogy a *Politika* recepciója váratott magára leghosszabb ideig az arisztotelészi szövegek közül, ez azonban azt is jelentette, hogy mire sor került rá, „a filozófiai szövegek interpretációs technikái már kiforrottak voltak,”⁶⁸ és így lényegesen rövidebb idő alatt fogadta be Európa értelmisége az abban megfogalmazott gondolatokat. Az 1260-as években induló recepcióhoz szükséges néhány évtized akkor zárult le, amikor a Tamás-féle *Politika*-kommentár Auvergne-i Péter által befejezett változata hivatalos tananyaggá vált a párizsi egyetemen.⁶⁹ Canning szerint az arisztotelészi politikai eszmék „recepciója az 1280-as évekre annak a folyamatnak a végét jelentette, amely során a középkori politikai gondolkodás az ókori világból származó irodalmi, jogi és filozófiai nyelvezet meghonosítása révén átalakult.”⁷⁰ Valóban, míg a monarchista Aegidius Romanus korai munkájával az arisztotelészi nyelvezetet népszerűsítette, Bartolomeo di Lucca a 14. század elején már ennek segítségével a republikanizmus új eszméjének magvait vetette el. A két azonos című munka keletkezése között eltelt 25 év kulcsfontosságú érsi időszakot jelentett az európai politikai gondolkodás történetében. Részben ebből fakadnak azok a markáns különbségek, amelyek a két vizsgált szerző művei között egyértelműen látszanak.

Látható, hogy szerzőink nem egyetlen „monolitikus” politikai eszmerendszert hangoztattak, hanem különböző álláspontokra helyezkedtek és kritikusan viszonyultak forrásaikhoz. Gyakran figyelhettük meg, hogy az elméleti kereteket számukra biztosító „nagy elődöktől” is eltértek. Ránk maradt munkáikban ugyanakkor nem bocsátkoztak nyílt vitába sem egymással, sem elődeikkel. Blythe például megjegyezte, hogy Aegidius másképpen határozta meg a hatalomgyakorlás aleteit, mint Tamás,⁷¹ azonban nem tette szóvá, hogy szembehelyezkedett e kérdésben az Angyali Doktorral. Bartolomeo di Lucca pedig úgy foglalt állást Szent Ágostonnal szemben, hogy neki tulajdonította saját véleményét, ami éppen ellentétes volt Ágoston valódi álláspontjával. Szerzőink a nagy tekintélyű elődök tiszteletének formáit tehát megőrizték, de szabadon fogalmaztak meg

⁶⁸ Molnár Péter: Az arisztotelészi politikai alapelvek recepciójának viszontagságos kezdetei a középkori Nyugaton: a kormányzat természetszerű jellege. In: Erdei György – Nagy Balázs (szerk.): *Változatok a történelemre – tanulmányok Székely György tiszteletére*. Budapest, 2004. 180.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ Canning, J.: *A középkori politikai*, 194.

⁷¹ Blythe, J. M.: *Ideal Government*, 65. Mint fent jeleztük, itt arról volt szó, hogy Tamás a *regimen politicumot* és a *regimen regalét* tartotta a két fő hatalomgyakorlási módnak, és a *regimen politicumot* osztotta tovább *regimen regalére* és *regimen politicumra*, Aegidius pedig először a *regimen regale* és *regimen politicum* között tett különbséget, hogy aztán a *regimen regalét* ossza tovább *regimen despoticumra* és *regimen regaléra*.

velük ellentétes véleményyt. Végül fontos aláhúzni, hogy a témánk szempontjából kiemelkedően fontos jogszerűség gondolatát hangsúlyosan tárgyalta mindkét gondolkodó. Természetesen anakronisztikus lenne azt állítani, hogy általános érvennyel támogatnak volna valamiféle jogállamiságot, de annyi biztosan kijelenthető, hogy mindkettejük gondolatmenetében meghatározó szerepet játszott a helyes kormányzás és a jogszerűség viszonyának kérdése. Aegidius Romanus esetében fontos megállapítani, hogy Tamással ellentétben nem a szolgai minőség és a szabadság, hanem az uralkodó akaratán alapuló és a jogszerű hatalom között tett elsősorban különbséget. Bartolomeo di Luccáról pedig Davis állapította meg helyesen, hogy egyedül ő vezette be szisztematikusan az emberi és a jogszerű uralom közötti különbséget.⁷² Levonhatjuk a következtetést, hogy a római jog és Arisztotelész recepciója a középkor érett századaiban egyes szerzőket elvezetett a jogszerű kormányzás eszméjének felvetéséig. Ebben a folyamatban kétségtelenül fontos közvetítő szerepet játszottak Arisztotelész fordítói, így elsősorban Moerbeke-i Vilmos, az őt először újraértelmező Aquinói Szent Tamás, valamint a IV. Ince pápa (1243–1254) korára kikristályosodó római jogi alapokon nyugvó kánonjog. Ilyen előzmények mellett juthatott el az érett középkori politikaelmélet néhány művelője a jogszerűség gondolatának alapjáiig. Közöttük volt a monarchista Aegidius Romanus és a köztársaságpárti Bartolomeo di Lucca is.

⁷² Davis, C. T.: *Ptolemy of Lucca*, 44.

THE LIMITS OF ROYAL POWER IN THE MIDDLE AGES IN THE WORKS OF GILES OF ROME AND PTOLEMY OF LUCCA

The academic discourse on the rule of law and democracy had a distinguished focus on Antiquity and Modernity until the middle of the 20th century. Scholars of political science considered the medieval period irrelevant or downright harmful for the evolution of the rule of law. Since the middle of the 20th century, medievalists have drawn a more nuanced picture of the Middle Ages in which the concept of political power is barely imaginable using a small number of general adjectives or exclusively modern categories. An era lasting for a millennium could not be as homogenous as it was previously supposed.

In my study I will introduce the turning points of 13th–14th century political philosophy and the political views of Giles of Rome and Ptolemy of Lucca. As we will see, the political thought in the final decades of the High Middle Ages was far from a mere justification of religious dogmas or from a monolithic world view in which each author shares a similar opinion. From the middle of the 12th century onwards, the political and academic environment stimulated serious debates on the nature of political power.

Keywords: republicanism, absolutism, Ptolemy of Lucca, Giles of Rome, medieval political thought, Aristotelianism, scholasticism

*Veronai Szent Péter ereklyéi a középkori Magyarországon**

VERONAI PÉTER (1206–1252), más néven Péter mártír hazánkban egy viszonylag kevésbé ismert szent. Mindez azért meglepő, mivel a domonkos rend második szentje és az első olyan koldulórendi mártír volt, akit hivatalosan is kanonizáltak. Ezen felül Péter mártír emlékét jó néhány Magyarországhoz köthető, nagyrészt a 14. században készült szöveges forrás és képi ábrázolás is őrzi: elég csak a pécsi egyetemi beszédek Péter-*sermőira*,¹ III. András házi oltárára,² vagy az *Anjou legendáriumra*³ gondolnunk.

A veronai szent magyarországi tiszteletének kialakítása – mely közeli hasonlóságot mutat a rendalapító Szent Domonkos kultuszának korai szakaszával – ígéretesen indult. Ereklyéiből többet Magyarországra hoztak valamint templomot és egy oltárt is szenteltek a tiszteletére. Míg a rendalapító közbenjárásának tulajdonított magyarországi csodák már több kutató – köztük Rössler Mária Irén,⁴ Györffy György⁵ és Györkös Attila⁶ – figyelmét is felkeltették, Péter mártír hazai kultuszáról kevesebbet tudunk. Budaváraljai tiszteletéről Koltai András egy, a Víziváros egyházait tárgyaló tanulmányában foglalkozott,⁷ míg a szent sárospataki domonkosok templomában

* Szeretném megköszönni témavezetőmnek, Klaniczay Gábornak, valamint Spekner Enikőnek, Falvy Dávidnak és Bosznayné dr. Rákóczi Rozáliának jelen tanulmány megírásához nyújtott segítségüket, és a 2016. évi ELTE Középkorász doktorandusz konferencia résztvevőinek hasznos észrevételeit az előadásommal kapcsolatban, melyeket beledolgoztam az írott változatba.

¹ Eduardus Petrovich (ed.): *Sermones compilati in studio generali Quinqueecclesiensi in regno Ungarie*. Inchoatam curavit Paulus Ladislaus Timkovics. Budapest, 1993. 132–140., 60–64. sermo.

² Ernő Marosi: The diptych of King Andrew III (1290–1301). In: Uő. (ed.): *On the Stage of Europe*. Budapest, 2009. 54–57.

³ Levárdy Ferenc (szerk.): *Magyar Anjou legendárium*. Budapest, 1975. XXVIII. kép.

⁴ Rössler Mária Irén: *Magyar domonkosrendi példák és legendák*. Kassa, 1927.

⁵ ÁMTF III. 493–494.

⁶ Györkös Attila: Magyar vonatkozású domonkos rendi történetek a XIII. században. In: Illés Pál Attila – Zágórhidi Czigány Balázs (szerk.): *A domonkos rend Magyarországon*. Piliscsaba–Budapest–Vasvár, 2007. 49–60; Attila Györkös: The Saint and His Finger: Dominican Legends and Exempla from Thirteenth-Century Hungary. *Hungarian Historical Review*, 5 (2016) 536–556.

⁷ Koltai András: Szent Péter mártír oltalma alatt. In: Uő. (szerk.): *A Szent Anna templom és a budai Víziváros katolikus egyházai*. Budapest, 2005. 9–28.

őrzött ereklyéjét Pfeiffer Miklós magyarországi domonkos rendtörténeti munkáiban említette.⁸

Tanulmányomban két templommal foglalkozom részletesen, amelyek közül az egyikben biztosan őrizték a veronai mártír ereklyéit: a (budai) váraljai Péter mártír-templommal és a pataki domonkos rendház templomával, ahol egy 1259-ből származó forrás szerint a szent közbenjárására csodák történtek. A csupán néhány évvel korábban kanonizált „új mártír” ereklyéinek Magyarországra hozatalát a Prédikálórend saját szentjeinek tiszteletével kapcsolatos 13–14. századi határozatainak kontextusába helyezve arra kereksek választ, hogy ebben a két esetben kik és milyen módon vehettek részt Péter kultuszának terjesztésében. Míg a budaváraljai templom esetében elsősorban a patrocínium és az 1254-es domonkos generális káptalan közötti kapcsolatot, addig a pataki domonkos rendház templomában őrzött ereklyék esetében odakerülésének okait, valamint a csodákban a késő középkori ereklyehasználatra vonatkozó adatokat vizsgálom.

Veronai Szent Péter

Veronai Péter az újonnan alapított domonkos rend kiemelkedő egyénisége volt. Egy, a kathar eretnek nézetekkel szimpatizáló veronai családból származott, a rendbe lépése előtt a bolognai egyetemen végezte jogi tanulmányait az 1220-as évek elején.⁹ Itt ismerkedett meg a rendalapító Domonkossal és talán Pállal, a híres kánonjogással is, aki magyarországi missziója miatt Magyarországi Pálként (Paulus Hungarus) vált ismertté.¹⁰ Az 1230-ra már pappá szentelt Péter kiváló és ünnepest hitszónok hírében állt. Ettől az időtől kezdve az eretnekek, legfőképpen a kathar tanok terjesztői ellen prédikált, akiknek sok követője volt elsősorban az észak-itáliai területeken. IX. Gergely pápa (1227–1241) előbb a milánói eretnekek üldözésével bízta meg, majd a város inkvizitorának nevezte ki, de vitatott, hogy Péter pontosan milyen szerepet játszott ebben a tisztségben.¹¹ Az 1240-es évek közepén hatékony kampányt vezetett a firenzei eretnek nézetek hirdetői ellen. 1249–1252 között először Astiban, majd Comóban volt perjel. Bár számos kathart

⁸ Nikolaus Pfeiffer: *Die ungarische Dominikanerordensprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tatarenverwüstung 1241–1242*. Zürich, 1913.; Pfeiffer Miklós: *A Domonkos rend magyar zárdáinak vázlatos története*. Kassa, 1917.; Rajta kívül még Korcsmáros István említi a csodákat *A sárospataki rk. egyház története* című, valószínűleg 1935–40 körül írt kiadatlan doktori dolgozatában. Köszönöm Szarka Jánosnak, hogy felhívta figyelmemet erre a munkára.

⁹ Veronai Péter életéről ld. Antoine Dondaine: *Saint Pierre Martyr. Archivum Fratrum Praedicatorum*, 23 (1953) 67–150.; Donald Prudlo: *The Martyred Inquisitor: The Life and the Cult of Peter of Verona (d. 1252)*. Aldershot, 2008. 13–68.

¹⁰ Pál 1218-tól bolognai domonkosok Szent Miklósról elnevezett rendházának lakója, 1221-ben már perjele, valamint az egyetem rektora volt. Magyarországi tevékenységéről legújabban ld. Szovák Kornél: *A kun misszió helye és szerepe a magyarországi domonkosok korai történeti hagyományában*. In: Barna Gábor – Deme Ágnes (szerk.): *A Szent Domonkos Rend és a kunok*. Szeged, 2016. 120–123.

¹¹ Prudlo, D.: *The Martyred Inquisitor*, 6., 56–57.

sikerült megtérítenie, legalább ennyi ellenséget is szerzett közülük magának. Eretneklenes tevékenysége miatt a milánói katharok egy csoportja két bérgyilkossal megölette őt egy másik domonkos testvérrel együtt, amikor 1252 húsvétja után Comóból Milánóba tartottak. Holttestét a milánói San Eustorgio domonkos templomba ravatalozták fel, ezt követően (fejét a testétől elválasztva) egy márvány sírboltba temették.¹² Sírjához tömegesen zarándokoltak gyógyulás reményében, és számos, a mártír közbenjárásának tulajdonított csodát gyűjtöttek össze a következő hónapokban. Veronai Péter szentté avatása a pápaság addigi történetének leggyorsabb kanonizációja volt: 1253-ban emelte a szentek sorába IV. Ince pápa (1243–1254). A gyors szentté avatás egyrészt a domonkos rend rendkívül aktív közreműködésének, másrészt a pápának volt köszönhető. Donald Prudlo szerint egyrészt a prédikálórendiek számára a kanonizáció saját rendjük dicsőségének megkoronázását jelentette, másrészt IV. Ince számára – aki anyagilag is támogatta a szentkultusz kialakításának és fenntartásának kezdeti szakaszát – Péter az apostoli hit védelmezője volt, így tiszteletének támogatása egyet jelentett a pápaság intézményének megerősítésével.¹³ A Szentszék által kanonizált szent tiszteletének elmulasztása vagy annak elutasítása, így Péteré is, magának a pápának való ellenszegülésnek számított volna.¹⁴

Veronai Péter életének 13. századi forrásai a kanonizációs bullán kívül domonkos rendtestvéreinek munkái voltak: Jacobus de Voragine népszerű legendagyűjteménye, a *Legenda aurea*¹⁵ és Gerardus (vagy Geraldus) de Fracheto *Vitae fratrum ordinis praedicatorum* című művének egy-egy fejezete,¹⁶ melyek első változatai 1260 körül készültek el. A legjelentősebb azonban Thomas Agnus de Lentino Péter-életrajza volt, amely 1270 körül nyerte el végső formáját, és 1276-tól a szent hivatalos legendájává vált a domonkosok konventjeiben.¹⁷

A Péter hagiográfiájában szereplő csodás gyógyulások arról tanúskodnak, hogy a szent híre gyorsan elterjedt Európa-szerte. Bár a Thomas Agnus de Lentino-féle Péter-legenda *post mortem* csodáinak nagy része Itáliából származik, ezek közt olvashatunk például egy Henricus nevű emberről, aki Péter mártír hírét hallva Magyarországról, Pesser városából elzarándokolt a szent sírjához Milánóba.¹⁸ Emellett találunk még ír,

¹² Venturino Alce: La tomba di S. Pietro martire e la cappella Portinari in S. Eustorgio di Milano. *Memorie Domenicane*, 69 (1952) 7.

¹³ Prudlo, D.: *The Martyred Inquisitor*, 85–87.

¹⁴ Uo. 85.

¹⁵ Jacobus de Voragine: *Legenda aurea*. I–II. A cura di Giovanni Paolo Maggioni. Firenze, 1998. I. 421–438.

¹⁶ Gerardus de Fracheto: *Vitae fratrum ordinis Praedicatorum necnon Cronica ordinis ab anno MCCIII ad MCCLIV*. Romae, 1897. 236–248.

¹⁷ Johannes Bolland – Jean Baptiste Carnandet – Godefridus Henschenius (ed.): *Acta Sanctorum quotquot toto orbe coluntur*. Antverpia–Bruxellis–Parisiis, 1643–1971. 29 April. III. 686–719.

¹⁸ Uo. III. 712. A bollandisták szerint *Pessium* – azaz népnyelven Pesser – *Tisbiscum*, a mai Karánsebes (Caransebeș, Románia) közelében. Antonius Flaminus szerint viszont a település, ahonnan a zarándok származott, Pressburg, azaz Pozsony volt. Létezik azonban egy harmadik lehetőség is: említenek egy Pesser nevű települést egy 1411-ben kelt oklevélben, mely a Garamszentbenedek melletti Peszér nevű települést jelöli. ZsO III. 370., 1456.

francia, germán, flamand, aragóniai, kasztíliai és cseh területeken történt csodákat is.¹⁹ A szent halálát követő másfél évtizedben a különböző domonkos rendtartományokban összegyűjtött nagyszámú csoda, és a rend minden erőfeszítése ellenére a mártír kultuszának megszilárdítása meglehetősen problematikus volt, főleg a Péter tevékenységének központjától, Észak-Itáliától távol eső területeken.²⁰

Szentkultusz és ereklyehasználat a prédikálók rendjében

A domonkos rend két szentjének kultuszának terjesztéséről a rend általános káptalanjain születtek határozatok. Közülük is kiemelkedő fontosságú az 1254. évi általános káptalan, melyet a budavári Szent Miklós konventben, a magyar domonkos provincia központjában tartottak. A káptalan résztvevői egyrészt a rend új generálisára, Humbertus de Romanisra bízta liturgiájuk végleges egységesítését,²¹ másrészt elrendelték, hogy két szentjük neve kerüljön be a domonkos kalendáriumba és liturgiába, a rend templomaiban legyenek róluk képi ábrázolások,²² valamint, hogy Péter mártír ünnepe a legmagasabb rangú (ún. *totum duplex*) legyen.²³ Következő lépésként az 1255. évi milánói általános káptalanon kötelezővé tették a két szent új csodáinak lejegyzését és azok elküldését: Domonkosét a bolognai, Péterét a milánói rendház perjele számára. Meghatározták továbbá, hogy ha bárkinek tudomása van „megbízható” csodáról, valamint csodás vagy lelki épülést szolgáló domonkosokkal kapcsolatos történetről, az foglalja írásba és küldje el a rendfőnöknek.²⁴ A két szent emlékének őrzésére vonatkozó határozatokat hoztak a következő, 1256. évi párizsi általános káptalanon is.²⁵ Az 1264-ben az ugyancsak Párizsban tartott káptalanon további döntések születtek a mártír tiszteletének terjesztéséről, *translatiójának* ünnepét szintén *totum duplex*ként 1348-ban vették fel a naptárjukba.²⁶ Domonkos és Péter ereklyéinek elhelyezése a különböző domonkos provinciák-

¹⁹ Prudlo, D.: *The Martyred Inquisitor*, 148.

²⁰ Ennek okát Letizia Pellegrini abban látja, hogy míg a domonkosok sikeresek voltak a Szűzanya és a rendalapító Szent Domonkos kultuszának terjesztésében, Péter sokkal inkább IV. Ince pápa és római kúria szentje volt, mintsem a rendé. Letizia Pellegrini: Pietro da Verona – San Pietro Martire: Il punto sulle confraternite in Italia (secc. XIII–XV). In: Gianni Festa (ed.): *Martire per la fede: San Pietro da Verona domenicano e inquisitore*. Bologna, 2007. 246.

²¹ Andreas Frühwirth – Benedictus Maria Reichert: *Acta Capitulorum generalium Ordinis Praedicatorum*, I–IX. Romae–Stuttgartiae, 1898–1904. I. 68.; A domonkos liturgia egységesítéséről: William Bonniwell: *A History of Dominican Liturgy*. New York, 1944. 83–97.

²² Frühwirth, A. – Reichert, B. M. (ed.): *Acta Capitulorum generalium*, I. 70.

²³ Uo. I. 71.

²⁴ Uo. I. 76–77.

²⁵ Uo. I. 81.; 1289-ben a trieri általános káptalanon újra elrendelték a két szent csodáinak összegyűjtését. Uo. 252.

²⁶ Uo. I. 124., ill. II. 321.

ban összefüggésben álltak a rend törekvésével, hogy az ő közbenjárásuknak tulajdonított csodákat központilag is rögzítsék.

Marosi Ernő megfogalmazása szerint az ereklye kettős értelemben is kultusztárgy: egy fontos, földöntúli erővel felruházott emberi személyiség emléke, egyúttal pedig e személyiség halál után is érvényesülő jelenlétének hordozója. Különbséget tehetünk az elsődleges (a szent holttestének maradványaiból) és a másodlagos (ruháiról, használati tárgyairól, a mártírium eszközeiről) ereklyék között.²⁷ A prédikálók rendje hamar felismerte az ereklyék fontosságát a szentjei tiszteletének kialakításában, elterjesztésében, majd azok fenntartásában. Szent Domonkos földi maradványainak ünnepélyes átvitelekor, 1233. május 24-én Bolognában a hívek megérintheették ereklyéit, sőt volt, aki vitt magával *de pulveribus beati Dominici*.²⁸ Valószínűleg erről az eseményről származtak a rendalapító ereklyéi, amelyeknek köszönhetően számos csodás gyógyulásról számoltak be Liège-ben,²⁹ a magyarországi *Similuban* (azaz Somlyón, amelyre majd később visszatérünk) vagy Rouen városában a 13. század második harmadában.³⁰ Francesco da Ascoli rendfőnökök kifejezett tiltása ellenére további ereklyéket vittek el Domonkos sírjának második felnyitásakor 1267-ben.³¹ Legalább kilenc elsődleges Szent Domonkos-ereklyéről tudunk, melyek a 13. század során Európa különböző részeibe, elsősorban Franciaországba kerültek.³²

A domonkos rend Magyarországon

A magyarországi provincia a domonkos rend első nyolc tartományának egyike volt.³³ Röviddel azután, hogy 1221-ben Pál Magyarországra érkezett Bolognából négy társával együtt a magyar rendtartomány megszervezésére, megalapították az ország első domon-

²⁷ Marosi Ernő: Ereklyék. In: Mikó Árpád – Sinkó Katalin (szerk.): *Történelem – kép. Szemelvények a múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában, 2000. március 17 – szeptember 24.* Budapest, 2000. 139.

²⁸ Gerardus de Fracheto: *Vitae fratrum*, 96–97.

²⁹ Uo. 96.

³⁰ Catherine Vincent: Le pèlerinage de saint Dominique au couvent des frères prêcheurs de Rouen (XIIIe siècle): enjeux et aléas d'un sanctuaire urbain. In: Dominique Rigaux – Daniel Russo – Catherine Vincent (ed.): *Expériences religieuses et chemins de perfectione dans l'Occident médiéval: études offertes à André Vauchez par ses élèves.* Paris, 2012. 151–174.

³¹ A szent egy fogát egy domonkos testvér lopta el, majd tettének bevallása után a rendfőnök parancsára azt a rend Szent Péter mártírról elnevezett konventjében kellett elhelyeznie Ascoliban. Alfonso D'Amato – Gian Giuseppe Palmieri – Elsa Graffi-Benassi – Attilio Branzi – Oliviero Mario Olivo – Fabio Frassetto: *Le reliquie di S. Domenico. Storia e leggenda, ricerche scientifiche, ricostruzione fisica.* Bologna, 1946. 52.

³² Uo. 86–87.

³³ Simon Tugwell, O.P.: The Evolution of Dominican Structures of Government II. The First Dominican Provinces. *Archivum Fratrum Praedicatorum*, 70 (2000) 50.; Zágórhidi Czigány Balázs: *A Domonkos Rend megtelepedése Magyarországon.* In: Barna Gábor – Deme Ágnes (szerk.): *A Szent Domonkos Rend és a kunok.* Szeged, 2016. 105–114.; Spekner Enikő: A „Prédikátorok Rendjének” európai kolostoralapítása és

kos rendházait.³⁴ A magyar provincia kulcsfontosságú volt a kunok térítés szempontjából,³⁵ ugyanakkor maga a rend is már az 1220-as évek második felétől fontos szerepet játszott a magyar politikai életben. A későbbi IV. Béla még Erdély hercegeként (1226–1235) a domonkosok segítségét vette igénybe az erdélyi részekben és keleti hadjáratai során a kunok keresztény hitre térítéséhez. A domonkosok negyedik rendfőnöke, Johannes Teutonicus (1241–1252) 1227 és 1228 között a magyarországi domonkos provinciális, majd 1234 és 1237 között Bosznia püspöke volt. Johannes boszniai püspökségével a domonkosok a kun misszió mellett megszerezték a balkáni eretnekek és a „skizmatikusok” térítése feletti irányítást is.³⁶ Johannes Teutonicus jó kapcsolatot ápolt IV. Bélával és feleségével, a nikaiai császár, I. Theodor Laszkarisz lányával, Máriával. 1252-ben a Johannes vezette bolognai rendi káptalanon az a döntés született, hogy a következő alkalommal a káptalant Budán tartsák.³⁷ A királyi pár Johannes rendfőnök 1252 vége felé bekövetkezett halála után sem hagyta emlékét feledésbe merülni: a káptalannak küldött egy-egy (keltezetlen) levelükben megerősítették a rendfőnök életszentségének híret – a királyné levelében beszámolt egy IV. Béla és István ifjabb király között zajló belháborúval kapcsolatos csodáról, melyet az egykori rendfőnök közbenjárásának tulajdonított –, és kérték a rendet, hogy gondoskodjék szentté avatásáról.³⁸ Az 1260-as évektől azonban a domonkosok népszerűsége IV. Béla udvarában folyamatosan csökkent, és helyüket a ferencesek vették át.³⁹

a domonkos rendi kolostortemplomok patrocíniumai a 13. században. Előtanulmány. In: Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs (szerk.): *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Budapest, [2004]. 159–168.

³⁴ Harsányi András: *A domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt*. Debrecen, 1938. 21.

³⁵ A kun térítésről ld. Makkai László: *A milkói (kun) püspökség és népei*. Debrecen, 1936.; Berend Nóra: *A kereszténység kapujában: zsidók, muszlimok és „pogányok” a középkori magyar királyságban, 1000 k. – 1300 k.* Máriabesnyő, 2012. 228–234.; Barabás Gábor: *Pápaság és Magyarország a 13. század első felében. Pápai hatás – együttműködés – érdekellentét*. Pécs, 2015. 189–192.; Zágórhidi C. B.: *A Domonkos Rend megtelepedése*, 106–109.; Szovák Kornél: *A kun misszió helye és szerepe a magyarországi domonkosok korai történeti hagyományában*. In: Barna Gábor – Deme Ágnes (szerk.): *A Szent Domonkos Rend és a kunok*. Szeged, 2016. 115–126.

³⁶ Johannes Teutonicus magyarországi kapcsolatairól ld. Györkös A.: *Magyar vonatkozású domonkos*, 55–58. Györkös A.: *The Saint and His Finger*, 543–545.

³⁷ Frühwirth A. – Reichert, B. M. (ed.): *Acta Capitulum generalium*, I. 66.

³⁸ A levelek kiadása: CD IV. 3., 22–24 és 68–69.; Gerardus de Fracheto: *Vitae fratrum*, 310–312.; A datálási problémákról ld. Györkös A.: *Magyar vonatkozású domonkos*, 56., 27. lj.; Deák Viktória Hedvig: *Árpád-házi Szent Margit és a domonkos hagiográfia*. Budapest, 2005. 167–168. Deák felvetette annak lehetőségét, hogy a két levél a domonkos testvérek közbenjárásának tulajdonított csodák összegyűjtésére vonatkozó 1255–1256. évi káptalanok felhívására készült. Györkös 2016-os tanulmányában azonban már egyértelműen az 1260. évi strasbourgi káptalan felhívására írt leveleknek tartja ezeket, ld. Györkös A.: *The Saint and His Finger*, 544. A Béla és István közötti konfliktus részletes tárgyalását ld. Zsoldos Attila: *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években*. Budapest, 2007.

³⁹ Ennek okát Fügedi Erik abban látta, hogy IV. Béla a domonkosok közreműködésének tulajdonította Margit felszentelését, mely örökre megakadályozta férjhez adásának lehetőségét. Már 1263-tól négy ferencset találunk a király társaságában, és 1265-től biztos, hogy ferences gyónatója volt, valamint arról

Az 1254. évi budai általános káptalan

Mint említettük, eredetileg már az 1253. évi általános káptalan helyszíneként Budát jelölték ki. Erre az időre tervezték a már évek óta tartó budavári domonkos rendház, valamint a Nyulak szigeti apácakolostor befejezését is.⁴⁰ A rend első évtizedeiben még szokás volt, hogy egy-egy újonnan épült rendházban hívják össze pünkösdkor az általános káptalant.⁴¹ Végül, valószínűleg a rendfőnök Johannes Teutonicus 1252 végén bekövetkezett halála miatt csak 1254-ben tartották a rendi káptalant Budán. Ekkorra már egészen biztosan elkészült a budavári Szent Miklós domonkos kolostor, amely a különböző provinciákból érkezett testvéreket fogadta. (Bár elképzelhető, hogy a domonkosok már korábban is rendelkeztek itt egy szerényebb házzal.)⁴² Az általános gyakorlat szerint a koldulórendi szerzetesek megtelepedésük kezdeti szakaszában a város vagy a település egy régebbi, már használaton kívüli templomát vagy épületét használták, amelynek titulását akkor is megtartották, ha átköltöztek egy másik helyre. Patrocíniumváltásra a rendalapító vagy a rend szellemiségéhez közel álló szent vagy szent titok választására csak az átépítés után vagy újonnan épített templom esetében volt példa, de sokszor megőrizték az eredeti védőszentet is.⁴³ A budai domonkos rendház esetében is erről lehetett szó: noha első említése Szent Miklós néven 1279-ből való, feltehetően már a kezdetektől így tisztelték.⁴⁴

A budai kolostor előkelő helyen épült fel a „régí királyi ház” (*Kammerhof*) és a Boldogasszony plébánia szomszédságában. Az 1254. évi általános káptalanon Spekner Enikő számításai szerint a rendháznak több száz főt kellett befogadnia a különböző provinciákból, mivel a rend új főnökét is ekkor választották.⁴⁵ Az általános káptalan lebonyolítását – bár erről nincs közvetlen forrásunk – IV. Béla bizonyosan nagylelkűen támogatta, ahogyan ez szokás volt.⁴⁶ A káptalan ideje alatt több jelentős magyar vonatkozású esemény történt. Margit legrégebbi legendájának írója, Marcellus beszámolója alapján a hercegnő

rendelkezett, hogy a ferencesek esztergomi templomába temessék el. Feleségéről csak annyit tudunk, hogy előbb a domonkosokat, majd a ferenceseket kedvelte környezetében. Fügedi Erik: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. *Századok*, 106 (1972) 77–78.

⁴⁰ A kolostor történetére: Irásné Melis Katalin: Fejezetek a margitszigeti domonkos apácakolostor történetéből. *Tanítvány*, 7 (2001) 41–53.

⁴¹ Spekner Enikő: *Hogyan lett Buda a középkori Magyarország fővárosa? A budai királyi székhely története a 12. század végétől a 14. század közepéig*. Budapest, 2015. 55.

⁴² H. Gyürky Katalin: A domonkosok középkori kolostorának feltárása Budán. *Budapest Régiségei*, 24 (1976) 271–389.

⁴³ Spekner E.: A „Prédikátorok Rendjének”, 170.

⁴⁴ DL 38 478.; ÁMTF IV. 598. Spekner E.: *Hogyan lett Buda*, 57.

⁴⁵ Spekner E.: *Hogyan lett Buda*, 55.; A domonkos általános káptalanok résztvevőiről és a törvényhozásról: Spekner E.: A „Prédikátorok Rendjének”, 158–159.

⁴⁶ Az 1340-es milánói káptalanhoz hozzájárulók listáját és a kontribúciók mértékéről ld. Gundisalvo Odetto (ed.): *La Cronaca Maggiore dell'ordine domenicano di Galvano Fiamma. Archivum Fratrum Praedicatorum*, 10 (1940) 369.

az új rendfőnök, Humbertus de Romanis kezébe tett rendi fogadalmat a szigeten,⁴⁷ valamint Gerardus de Fracheto *Vitae fratrum ordinis Praedicatorum* című művének függékében közölt domonkos rendi krónikában arról olvashatunk, hogy ekkor keresztelték meg azt a kun fejedelmet, feleségét és hadseregét, akinek leánya, Erzsébet házasságot kötött István herceggel.⁴⁸

Bár nem tudjuk, hogyan zajlott a káptalan résztvevőinek fogadása Buda városában, segítségünkre lehet Humbertus de Romanis levele az 1256. évi párizsi általános káptalanról.⁴⁹ Ebben a rendfőnök arról számol be, hogy IX. Lajos francia király (1226–1270) egyházi és világi előjáróival együtt a testvérek imáiba ajánlották magukat, majd a király számos érsek, bíboros, világi előkelők és hatalmas tömeg kíséretében leróta tiszteletét Péter mártír ereklyéi előtt.⁵⁰ A párizsi általános káptalan analógiájára elképzelhető, hogy a domonkosok már két évvel korábban a budai generális káptalanra hoztak Veronai Szent Péter ereklyéiből. Mivel a káptalant a már említett domonkos krónika szerint „ob devocionem regis et regine” okán tartották itt,⁵¹ a királyi pár vélhetően szerette volna kifejezni tiszteletét a rend és a Szentszék iránt; a frissen kanonizált eretneküldöző mártír ereklyéje jó alkalmat nyújthatott arra, hogy mindezt látványos keretek között megtegyék. A több, nagy horderejű magyar vonatkozású esemény (a kun vezér és családjának megkeresztelése, Margit fogadalomtétele), illetve maga a tény, hogy az ország a nyugati kereszténység határvidékén feküdt, éppen ezért a pogányok és a „szkizmatikus” keleti egyház ellen való fellépésben komoly szerepet játszott a korban, nem utolsósorban a tatárjárás után alapított királyi város domonkos rendházát is ekkoriban fejezték be, mind egy valami mellett szól: a prédikáló testvérek ereklyékkel felszerelve érkezhetek Bu-

⁴⁷ Böle Kornél: *Árpád-házi Boldog Margit szentté avatási ügye és a legősibb latin Margit-legenda*. Budapest, 1937. 18.

⁴⁸ Gerardus de Fracheto: *Vitae fratrum*, 338.: „In predicto autem capitulo Budensi per manus fratrum, qui conversioni eorum multis annis institerant, baptizatus est cum uxore et exercitu suo maximus dux Cumanorum, cuius filiam bone indolis dominus Stephanus primogenitus regis Hungariae, iam coronatus in regem et ordini nostro valde devotus, in uxorem accepit.” Fügedi ezt úgy értelmezi, hogy a trónörökös és a kun vezér lánya a budai általános káptalan idejében kötött házasságot, ld. Fügedi E.: *Koldulórendek*, 77.; A házasságkötés lehetséges időpontja Zsoldos Attila szerint 1247 vagy 1254 volt, ld. Zsoldos Attila: *Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában*. Budapest, 2005. 191.; A két időpont közötti ellentmondás feloldására: uo. 191., 49. lj.

⁴⁹ Számos példa van a 13–14. századból arra vonatkozóan, hogy a különböző uralkodóházak tagjai hogyan fejezték ki Péter mártír iránti tiszteletüket, ld. Prudlo, D.: *The Martyred Inquisitor*, 143–144.

⁵⁰ „quia tantus nuper concursus secularium ad sermones et generale capitulum nuper ibidem celebratum, tanta visitatio nuper Francorum regis, prelatorum, principum et magna recommandantium se devote orationibus fratrum, quod nunquam aliud capitulum cum tanta solemnitate vidimus celebrari. Sed et reliquie beati Petri Martyris, presente rege cum archiepiscopis et episcopis multis, principibus et populi multitudine copiosa, preter morem Parisiensem cum tanta tunc temporis recepte sunt devotione et reverentia, quod vix antea credi potuisset.” Heinricus Denifle – Aemilius Chatelain (ed.): *Chartularium Universitatis Parisiensis*. I–IV. Paris, 1889–1897. I. 318–319.

⁵¹ Gerardus de Fracheto: *Vitae fratrum*, 337.

dára. Biztos információnk azonban nincs arról, hogy adományoztak-e Péter-ereklyét a magyarországi domonkosoknak vagy a királyi párnak.

A IV. Bélát követő uralkodóknál a Péter mártír iránti tisztelet különböző formákban nyilvánult meg, amelyek közül I. Károly és hitvese példája emelkedik ki.⁵² A 14. századi uralkodók általános reprezentációs politikájához tartozott a különböző egyházi rendeknek tett adományok, zarándoklatok, szentek ereklyéinek beszerzése, esetenként a dinasztia tagjainak szentté avatásának előmozdítása.⁵³ Mint a milánói domonkos Galvanus de Fiamma kortárs krónikájából megtudjuk, a rend 1337-ben különböző adományokban részesült, többek között Magyarországtól, hogy elkészíthessék a Sant'Eustorgióban Veronai Szent Péter új síremlékét.⁵⁴ Galvanus azt is leírta, hogy abban az évben, amikor ezt készítették, Erzsébet királyné gazdag ajándékokkal látta el a bolognai és a milánói domonkos konventeket, ez utóbbi számára két oltárdísz és egy szép ezüstkelyhet is küldött „ob reverentiam B. Petri martyris”.⁵⁵ Ezeknek a Péter mártír új sírjához kapcsolódó adományoknak azonban nemcsak kegyességi, hanem reprezentációs célja is volt: ezeken keresztül is biztosította a királyi pár a prédikálók rendjét támogatásukról. A királyi udvar és a magyar domonkos provincia rendelkezésre készült el 1336 és 1340 között Boldog Margit Nyulak szigeti új síremléke, valószínűleg a nagyhírű nápolyi szobrász, Tino di Camaino vagy műhelye közreműködésével, amelynek hátterében Árpád-házi Boldog Margit szentté avatásának egy újabb kísérlete állhatott.⁵⁶

⁵² Mint a korábban már említett III. András számára készült házioltár vagy az *Anjou legendárium*, ld. 3. és 4. jegyzetet.

⁵³ Minderről bővebben ld. Klaniczay Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban*. Budapest, 2000. 240–285.

⁵⁴ 1335-ben a milánói domonkosok javaslatára a londoni általános káptalanon elrendelték Veronai Szent Péter új síremlékéhez szükséges pénz gyűjtését, hogy az anyagban és formában is Szent Domonkoséhoz legyen hasonló. Frühwirth A. – Reichert, B. M. (ed.): *Acta Capitulum generalium*, II. 233.; Odetto, G.: *La Cronaca Maggiore*, 341.

⁵⁵ Odetto, G.: *La Cronaca Maggiore*, 369.

⁵⁶ Lövei Pál: The Sepulchral Monument of Saint Margaret of Hungary of the Arpad Dynasty. *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungariae*, 26 (1980) 175–221.; Erzsébet tevékenységét Deák kapcsolatba hozta a magyar királyi ház és a domonkos rend egy újabb kísérletével, hogy Margitot szentté avassák, melynek része lehetett a hercegnő új legendájának megírása Garinus de Giacóval. Deák V. H.: *Árpád-házi Szent Margit*, 270–271.; Ezt alátámasztja VI. Orbán (1378–1389) 1379-ben kelt megbízólevele, melyben a királyné kérésére megbízást adott egy újabb vizsgálatra Margit életéről és haláláról. Otfried Krafft: *Árpád-házi Szt. Margit szentté avatási perének 1379-es újrafelvétele. Századok*, 140 (2006) 455–464.

A Szent Péter mártír plébánia és külváros

Buda mint királyi székhely kiépülése a tatárjárást követően kezdődött meg. A budai Várhegy alatt elterülő északkeleti területen (*suburbio Budensi / Budae*) volt a középkorban Péter mártír egyháza.⁵⁷ A Szent Péter mártír egyházra már 1257-ből közvetett adat vonatkoztatható egy 1352-ből származó pápai oklevélből.⁵⁸ Ebből a dokumentumból értesülünk a Boldogasszony-templom és egykori *filiái* – ezek a később Péter mártír és a Mária Magdolna titulusú egyházak – között folyó joghatósági vitákról. A Boldogasszony-templom ugyanis ún. *exempt* egyház volt,⁵⁹ így annak kápolnái is azok voltak, legalábbis egyes értelmezések szerint.⁶⁰ A *filiák* alapítása feltehetően részben a király, részben az ott lakó *hospesek* indíttatására történt.

A szabálytalan alaprajzú, eredetileg egyhajós 30 méter hosszú Szent Péter-templomot valószínűleg előzetes tervrajz nélkül falusi kőművesek építették.⁶¹ A település kiterjedésével és városiasodásával összefüggött valószínűleg az, hogy a 14. században harangtornyot építettek hozzá, majd a 15. században a korábbi kisméretű falusi templomot lebontották, és helyette egy háromhajós plébániatemplomot emeltek. A 15. századtól Szentpétermártírnak nevezett városrész központja a templom mellett álló vásártér volt, és valószínűleg volt egy Péter mártírról elnevezett utcája is.⁶² Ebből a korszakból maradtak fenn a templommal kapcsolatos búcsúkérvények, amelyeket az 1433-ban Rómában tartózkodó Zsigmond és kísérete nyújtott be IV. Jenő pápához.⁶³ A király engedélyt kapott arra, hogy Szentháromság ünnepén bemutassák az általa birtokolt ereklyéket, bár azt nem tudjuk meg, pontosan milyen ereklyéről volt szó.⁶⁴

Általánosan elfogadott az a nézet, hogy a templom patrocíniumának választása a domonkosok budai káptalanján hozott rendelkezésekkel hozható összefüggésbe, annál is inkább, mert Péter mártír kultusza nem volt elterjedt Magyarországon.⁶⁵ A névadásban kétsésgkívül közrejátszottak a domonkosok, akik egészen az 1260-as évek elejéig komoly

⁵⁷ A Szent Péter mártír templomról ld. Végh András: *Buda város középkori helyrajza*. I–II. Budapest, 2006–2008. I. 103–104.; Koltai A.: *Szent Péter oltalma alatt*, 9–19.

⁵⁸ Végh A.: *Buda város*, I. 35.; Az alapításról ld. Kubinyi András: *Budafelhévíz topográfiája és gazdasági fejlődése. Tanulmányok Budapest múltjából*, 16 (1964) 94., 74. l.

⁵⁹ Ha egy templom vagy plébánia *exempt* volt, azt jelentette, hogy nem az illetékes megyéspüspök és főesperes, hanem közvetlenül az esztergomi érsek alá tartozott. Jellemzően az *exempt* plébániák jogaihoz tartozott, hogy a város lakosai maguk választják plébánosukat, aki (a püspök helyett) jogosult volt az itt begyűjtött tizedre.

⁶⁰ Ellenben egykori alávetettségük jelképeként adóval tartoztak a Boldogasszony-templom felé. A három templom között már 1254 és 1272 között joghatósági perek folytak. Kubinyi A.: *Budafelhévíz*, 95–96.

⁶¹ H. Gyürky Katalin: Adatok a budai Szent Péter külváros topográfiájához. *Budapest Régiségei*, 22 (1971) 224.

⁶² A Szentpétermártír városrészről ld. Végh A.: *Buda város*, I. 90–91.

⁶³ Gárdonyi Albert – Kumorovitz L. Bernát: *Budapest történetének okleveles emlékei*. I., II. Budapest, 1936–1987. III. 1046., 1053., 1071. sz.; A kérvényekről bővebben: Koltai A.: *Szent Péter mártír oltalma alatt*, 17.

⁶⁴ A Szentháromság ünnepét a pünkösdi után vasárnap tartották, de az éves pünkösdi vásár még tartott ekkor.

⁶⁵ Xystus Schier: *Buda sacra sub priscis regibus*. Viennae, 1774. 25.; Végh A.: *Buda város*, I. 35.

befolyással rendelkeztek a királyi udvarban. Azt is azonban fontos megjegyezni, hogy az általános káptalanon hozott határozataik csak a renden belül voltak érvényesek. Az eredetileg a Boldogasszony-templom *filii*aként épült templomot először egy 1301-ből származó oklevélben említik röviden *capelle sancti Petri* néven.⁶⁶ Péter mártír egyházaként (*ecclesie beati Petri martiris*) először 1352-ben tűnik fel.⁶⁷ Hasonlóképpen a 15. századtól kezdve gyakran röviden Szentpéternek nevezték a templom körül kialakult városrészt,⁶⁸ és először egy 1510. évi oklevélben említik Szent Péter mártírnak.⁶⁹

A templom védőszent-választást általában a szent ünnepétől, azaz a búcsúnak az időpontjától, az alapító(k) szándékától vagy az ereklye birtoklásától függhetett. Ezek közül az elsőt (április 29.) kizárhatjuk.⁷⁰ A templom alapítóinak IV. Bélát és a váraljai lakosságot tekinthetjük, engedélyt a patrocíniumra pedig az esztergomi érsek, Benedek (1253–1261) vagy Túrje nembeli Fülöp (1262–1273) adhatott. Nem volt szükséges, hogy legalább egy Péter mártírtól származó ereklye is legyen a templomban, mivel a dedikációhoz – bár az ereklye kívánatos elvárás volt –, a gyakorlatban csak egy felszentelő mise volt szükséges.⁷¹

A magyarországi Szent Péter mártír-ereklye

A 13. századból számos példát tudunk arra, hogy a központ a rendalapító egy-egy ereklyéjét a különböző provinciákban található, távoli domonkos rendházakba vagy konventekbe küldte. Így került Szent Domonkos egy ujj-relikviája is a korábban a csanádi

⁶⁶ Ferdinandus Knauz et al. (ed.): *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. I–IV. Strigonii–Budapestini, 1874–1999. II. 501.; Egy másik forrásban, a pápai tizedszedők számadásainak 1332. évi jegyzékében szintén csak Szent Péterként szerepel a templom: „Stephanus plebanus Sancti Petri de Suburbio Budensi”: *Rationes collectorum pontificorum in Hungaria*. Pápai tizedszedők számadásai 1281–1375. Budapest, 1887. 182.

⁶⁷ MREV II. 383. A 14. századból ezen kívül még két, a 15. századból öt, a 16. századból pedig újabb két forrásban szerepel immár az „ecclesia beati/sancti Petri martyris” elnevezés. Végh A.: *Buda város*, I. 103.

⁶⁸ [1403–1439:] „[...] Item Von der huet pey sand peterr [...] unter dem perg, pey sand Peters kirchen.” Karl Mollay (ed.): *Das ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts*. Budapest, 1959. X/B, D, 33. sz. „pey sand Peter”, 45. sz. „pey sand Peterr”, 154. sz. „pey sand Peters kirchen”; 1505: „ad sanctum Petrum” DL 38 568. Végh A.: *Buda város*, I. 90.

⁶⁹ 1510: „Petro Ferenczy de sancto Petro martyre” (DL 22 014.); 1529: „in suburbio civitatis nostre Budensis Zenthpetermartyr vocate” MNL OL E 148 (A Magyar Kamara archivuma, Neoregistrata acta) fasc. 589, no. 5 (idézi: Végh A.: *Buda város*, I. 90.).

⁷⁰ A 15. század végéig Budán püünkösdkor és Kisasszony napján (szeptember 8.) tartottak vásárt, és csak II. Ulászló uralkodása alatt jutottak a budaiak két újabb vásárendegélyhez: a Várban Mária Magdolna napjára (július 22.) és a külvárosban a Szent Péter mártír templom mellé Péter és Pál napjára (június 29.). Kubinyi A.: *Budafelhévíz*, 111.

⁷¹ Ahogy Nicole Herrmann-Mascard hívta fel rá a figyelmet, az ereklye-elhelyezés mint a felszentelés egyik feltétele, egészen 1917-ig nem volt jogi követelmény. Nicole Herrmann-Mascard: *Les reliques des saints: Formation coutumière d'un droit*. Paris, 1965. 162–168.; Valamint Godefridus J. C. Snoek: *Medieval Piety from Relics to the Eucharist: A Process of Mutual Interaction*. Leiden, 1995. 175–186. Ezúton köszönöm Gecser Ottónak a témában nyújtott segítségét.

egyházmegyéhez tartozó somlyói rendházba (ma Vršac, Szerbia⁷²), és hasonlóképpen történt Péter esetében is Európa-szerte.⁷³ Jóllehet azt várnánk, hogy a prédikáló testvérek voltak Veronai Szent Péter kultuszának legfontosabb terjesztői, Magyarországon négy olyan településről tudunk ahol volt a mártír tiszteletére szentelt templom (Helesfán, Vistán, Nátán és Nyitrán), de domonkosok egyik helyen sem voltak.⁷⁴ Közülük a legrégebbi (1305) a pécsi egyházmegye területén lévő Helesfa (Ellősfalva), melynek Péter mártír patrocíniuma valószínűleg szintén a budai domonkos káptalannal hozható összefüggésbe.⁷⁵ Csupán egy 1259-ből származó forrás említ domonkos rendházat egy *Poroch* nevű településen, ahol Péter mártír ereklyéit őrizték, és egy oltárt is felszenteltek a tiszteletére. Ez a forrás a már korábban említett Gerardus de Fracheto domonkos testvér 1256 és 1260 között írt *Vitae fratrum ordinis praedicatorum* Reichert-féle 1896-os kiadásának függelékében található. Az öt könyvből álló mű a prédikálók rendjének történetét foglalja össze, amelyhez Humbertus de Romanis, az akkori rendfőnök időről-időre továbbadta Gerardusnak a domonkos provinciákban történt eseményekről, szent életű fráterekről, csodás gyógyulásokról beszámoló és hozzá érkező dokumentumokat, hogy dolgozza bele készülő munkájába.

A *Vitae fratrum* nyomtatott kiadásában találjuk tehát Svipertus (vagy Petrus), a *porochi* domonkos rendház priorjának beszámolóját a magyar domonkos rendtartományról, amely Reichert szerint a műnek csak 8 kéziratában fordul elő.⁷⁶ Simon Tugwell domonkos filológus viszont, aki a mű új kritikai kiadásán dolgozik, összesen 11 kéziratot azonosított, amely tartalmazza ezt a beszámolót is.⁷⁷ Tugwell egy korábbi tanulmá-

⁷² A legendákban *Similu* néven szereplő helyiséget Győrffy György azonosította a Krassó megyei (Érd) Somlyóval. ÁMTF III. 493–494. A somlyói uradalom a kalocsai érseket illette, aki 1227-ben átadta a királynak Pozsega váráért cserébe, azért hogy ott az eretnokség ellen felvegye a harcot.

⁷³ Prudlo szerint az alábbi városok domonkos templomaiban őriztek ereklyéket: Como, Verona, Cesena, Piacenza, Párizs, valamint Prága. Prudlo, D.: *The Martyred Inquisitor* 159., 103. l.j.; Kisebb városokban, mint például az ír domonkos provincia területén a Limerick és Killaloe közelében lévő település – melyet Prudlo Lorrhával azonosít – domonkos házában is őriztek Péter ereklyét. Prudlo, D.: *The Martyred Inquisitor*, 161., 112. l.j.

⁷⁴ A települések templomairól ld. Mező A.: *Patrocíniumok*, 381–382. Ezen kívül Mező tévesen ide sorolja a székesfehérvári társaskáptalant is, de ez nem a mártír, hanem az apostol tiszteletére volt szentelve. F. Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. [Budapest], 2000. 61.

⁷⁵ „Stephanus sacerdos ecclesiae Sancti Petri martyris de villa Chelley”. AO I. 350. 725. sz.: Helesfa a nevét a 13. század második felében élt Helleusról (Achillesről, korabeli magyarban: Ehellős) kapta, akinek utódai 1343-ban is birtokolták. Hontpázmány nembeli Achilles prépost 1242-ben IV. Béla kíséretében volt Dalmáciában. 1243–1250 között székesfehérvári prépost, majd 1251-től pécsi püspök lett. Véleményem szerint helesfai birtokai templomának védőszentjének választása királyi kapcsolataival és a domonkosok budai rendi káptalanjával – melyen pécsi püspökként egészen biztosan jelen volt –, hozható összefüggésbe.

⁷⁶ Reichert 13 kódex alapján készítette el a mű kiadását, ebből 5-ben nem szerepel Svipertus *relatiója*. Gerardus de Fracheto: *Vitae fratrum*, 305. „a” jegyzet.

⁷⁷ Köszönöm Simon Tugwell atyának, hogy volt olyan kedves és még megjelenés előtt megosztotta velem a *Sviperti relatio de initiis Provinciae Hungariae* általa készített kiadását, melyben az említett 11 kézirat is szerepel. A *Vitae fratrum* komplex kézirati hagyományáról ld. Simon Tugwell: *L'évolution des Vitae*

nyában, amelyben 9 kézirat felhasználásával kiadta Svipertus beszámolóját, a település nevét *Porrochianak* olvasta –jóllehet 6 kéziratban *Poroch* szerepel –, azzal érvelve, hogy Bernardus Guidonis konventlistájában csak egy dalmáciai *pothoki* rendház szerepel, szerinte viszont *Porrochiát* helyesen *parochiának*, azaz parókiának kellene írni.⁷⁸ *Poroch* azonosítása a Bodrog folyó partján fekvő *Potoch*-kal, azaz Patakkal, a mai Sárospatakkal Reichertől származik.⁷⁹ Több érv is szól amellett, hogy *Poroch* Patak település nevének, és nem a *porrochia* szónak torzult formája: 1) a latin szövegben „ecclesiam fratrum nostrorum de porroch” olvasható, és a „de” prepozíciót az esetek túlnyomó többségében földrajzi nevek előtt használták; 2) a Tugwell által vizsgált 11 kéziratból nyolcban *Poroch* szerepel (mely a filológus szerint „rectius *Potoch*”) és csak háromban találunk *porrochia* alakot;⁸⁰ 3) Patak leggyakoribb oklevelekben előforduló alakja a 14. század közepéig „Pot(h)ok” volt; 4) az egyik csodában egy rutén asszony gyógyulásáról olvashatunk, és ez népcsoport nagy számban élt Patak környékén a 13. században.⁸¹

A nagy kiterjedésű királyi erdőuralom déli részének betelepítése a 12. században Olasz és Patak *hospeseinek* betelepülésével indulhatott meg. Az erdőuralom központja a királyi udvarház volt, innen küldte IV. Béla levelét IV. Ince pápának, segítséget kérve az országot körülvevő bolgár, rutén, kun és más eretnekekkel, de legfőképpen a tatárokkal szemben. Ebben beszámol arról is, hogy miként próbálja az ország védelmét megszervezni gyermekei házasságán keresztül.⁸² Mivel a levél keltezetlen, nem tudjuk biztosan,

Fratrum. Cahiers de Fanjeaux, 36 (2001) 415–418.; Simon Tugwell: *Miracula Sancti Dominici mandato magistri Berengarii collecta. Petri Calo Legendae Sancti Dominici*. Rome, 1997. 33–39.; A kéziratok tanúsága szerint a mű eredeti címe *Vitas Fratrum*, szerzője pedig Geraldus, és nem Gerardus volt, ld. Uo. 29. 23. lj. Simon Tugwell: *Notes on the Life of St Dominic. Archivum Fratrum Praedicatorum*, 68 (1998) 86–92. Mivel Reichert és Tugwell szövegváltozatai nem különböznek számottevően a csodák szempontjából, tanulmányomban Reichert könnyebben hozzáférhető változatát idézem.

⁷⁸ Tugwell, S.: *Notes on the Life of St Dominic*. 86–89.

⁷⁹ Az azonosításról ld. Gerardus de Fracheto: *Vitae fratrum*, 305. „a” jegyzet; Pfeiffer is elfogadta *Poroch* Patakkal való azonosítását, ld. Pfeiffer M.: *Die ungarische Dominikanerordensprovinz*, 43.; A „Patak” névforma a 14. század közepéig „Potok” („Pothok”) alakban fordul elő, majd egy átmeneti korszakot követően („Potak”, „Patok”) a „Pathak” („Patak”) forma vált elterjedté, a különböző alakokról ld. Szűcs Jenő: Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuralom. *Történelmi Szemle*, 35 (1993) 6–7.

⁸⁰ Simon Tugwell kézirata, 96. lj.

⁸¹ Gerardus de Fracheto: *Vitae fratrum*, 308.

⁸² „Mivel Magyarországot a tatárvész nagyjából pusztává tett, és mint juhaklot a kerítés, különböző hitetlen népek veszik körül, így keletről a ruténok, kunok, brodnikok, délről bolgárok és a boszniai eretnekek, akik ellen seregünkkel egészen mostanáig harcba álltunk, [...] de legfőképpen a tatárok miatt [...] Krisztus helytartójához és testvéreimhez fordulunk, mint a keresztény vallás végszükségében egyetlen és végső, igaz menedékhelyhez. [...] Ahhoz folyamodtunk hát, amihez tudtunk: a kereszténység érdekében, királyi méltóságunkban megalázkodva két lányunkat két rutén herceghez, a harmadikat pedig Lengyelország hercegéhez adtuk nőül [...]. A kunokat is befogadtuk országunkba, s ó, fájdalom, ma pogányokkal védelmezzük országunkat [...]. Mi több, a keresztény vallás védelmére elsőszülött fiunkhoz kun nőt kapcsoltunk a házasság kötelékével, hogy ezáltal a legrosszabbat elkerüljük, és valami alkalmat találjunk rá, amivel sikerül őket a kereszténység felvételére szólítani, amint már többekkel meg is tettük.” Béla levelét ld. Augustinus Theiner: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*.

mikor írta Béla, a legvalószínűbbnek 1247 tűnik.⁸³ A tatárjárás után a Patak felé vezető úton, Újhely határának Patakhoz közeli részén épült fel a vár, amelyet először 1261-ben említenek az újhelyi városprivilegiumban.⁸⁴ A vár kialakításának az volt a célja, hogy az Oroszországba vezető utat ennek segítségével ellenőrizhessék.⁸⁵

Mivel Patak királyi birtok volt,⁸⁶ vélhetőleg Béla telepítette itt le a két koldulórendet, előbb a domonkosokat, majd a ferenceseket még 1261 előtt.⁸⁷ Az biztosnak tekinthető, hogy a pataki domonkos konvent 1238-ban már létezett.⁸⁸ Bár a történészek véleménye eltér abban, hogy pontosan hány rendházzal rendelkezett a rend a tatárjárás előtt a Magyar Királyságban, az azonban szintén biztosnak tekinthető, hogy az 1238 körüli domonkos jelenlét meglehetősen korainak számít.⁸⁹ Mint korábban volt róla szó, a királyi párgyóntatói 1260 előtt domonkos rendiek voltak. Jelenlétük fontosságára utal az is, hogy a konvent perjelét IV. Sándor pápa (1254–1261) 1255-ben megbízta, hogy az egri egyházmegyei papok tizedügyeiben hozzon ítéletet.⁹⁰ A hagyomány szerint a konvent egy Szent Vincéről („Szemince”) elnevezett szőlőhegyen állt.⁹¹ Az újabb régészeti kutatások szerint inkább a domonkosok gazdasági központja helyezkedhetett itt el, és a kolostor

I–II. Romae, 1859. I. 232–233. no. CCCCXL. Fordítása: IV. Béla levele Ince pápának, 1250. november 11. In: Nagy Balázs (szerk.): *Tatárjárás*. Budapest, 2003. 196–198. (Gy. Ruitz Izabella fordítása)

⁸³ IV. Béla Ince pápának címzett keltezetlen levelét Senga Toru valószínűleg 1247-ben, de mindenképpen 1248 előtt írtnak tartja, ld. Senga Toru: IV. Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett „tatár levele”. *Századok*, 121 (1987) 598–599., 609.; Míg Theiner 1254-re, más történészek 1250-re datálják a levelet, ld. 82. lj.

⁸⁴ ÁÜO VIII/5. A várat hol pataki, hol újhelyi várnak hívták, melynek oka az volt, hogy a pataki ispánság, majd a pataki uradalom vára volt, ugyanakkor Újhely város külterületén feküdt. Tringli István: Sátoraljaújhely egyházai a reformáció előtt. In: Juan Cabello – C. Tóth Norbert (szerk.): *Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére*. Nyíregyháza, 2011. 380.

⁸⁵ Fügedi Erik: *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. Budapest, 1977. 177.

⁸⁶ Patak plébániaegyháza a középkorban mindvégig élvezte az *exempt* plébánia státuszát és az esztergomi érsekség alá tartozott. Szűcs J.: Sárospatak kezdetei, 7–12.

⁸⁷ A ferences kolostort még 1261 előtt alapíthatta Szűz Mária tiszteletére IV. Béla. F. Romhányi B.: *Kolostorok*, 57.; A domonkosok és a ferencesek jelenlétéről az újhelyi vár közelében a fent említett 1261. évi kiváltságlevélben olvashatunk. ÁÜO VIII/5 178o.

⁸⁸ Ezt bizonyítja az egri káptalan egy okmánya: a Tomaj nemzetségből való Pál *comes* lánya, a Gutkeled nemzetségből származó Privart (Pelbart), Ung megye ispánjának felesége végrendeletet tett *presentibus duobus predicatoribus de clauistro de Potoch*. A végrendeletet ld. Zichy I. 2–3.

⁸⁹ Pfeiffer 12 rendházzal számolt (Szlavóniával, Horvátországgal és Dalmáciával együtt). Pfeiffer M.: *A Domonkos rend*; Fügedi tízzel Dalmácia nélkül, de ezek között nem szerepel Patak. Fügedi E.: Koldulórendek és városfejlődés, 82.; Romhányi könyvében a domonkosrendi templomok térképe alapján hat rendházat alapítottak a tatárjárás előtt, de az egyes települések kolostorainak történetének rövid bemutatásában ennél több templomnál esik szó 1242 előtti alapításról. F. Romhányi B.: *Kolostorok*, 150.; Zágorhidi Czigány Balázs 25-tel számolt, melyek közül csak 12 neve maradt fenn. Zágorhidi Czigány Balázs: A domonkos rend konventjei a XIII. századi Magyarországon. *Tanítvány*, 7 (2001) 89.; Zágorhidi Czigány Balázs: *A Domonkos Rend meglepedése Magyarországon*, 105–106.

⁹⁰ ÁÜO XII. 391.; ÁÜO VII. 391.

⁹¹ Rupp Jakab: *Magyarország helyrajzi története, fő tekintettel az egyházi intézetekre*. I–IV. Pest, 1870–1876. II. 313.

a vár közelében, a város déli kapujánál állt.⁹² Egy 1418-as búcsúengedélyben a testvérek kolostortemploma Szent Domonkos-templomként szerepel.⁹³ A kolostort a tatárok felgyújtották a „második tatárjárás” során 1285-ben,⁹⁴ de újraépült, majd 1322-ben ismét leégett.⁹⁵ Végül 1540 és 1548 között szűnt meg.⁹⁶

Hogyan kerülhetett Patakra Péter mártír ereklyéje? Somlyón, az ország délkeleti részében, domonkosok missziójának egyik központjában már ott volt Szent Domonkos ereklyéje. Patak az ország északkeleti részében a Halicsi Fejedelemségbe⁹⁷ vezető úton feküdt – ennek ellenőrzésére épült a vár is –, és a kassai konvent létrejöttéig az egyetlen domonkos rendház volt ebben a térségben.⁹⁸ IV. Béla uralkodásának második szakaszában továbbra is tartott egy kelet felől érkező újabb tatár inváziótól, ezért hozathatta ide a mártír ereklyéjét. Félelme nem volt alaptalan: 1259-ben, Halics meghódításakor a tatárok azzal az ajánlattal álltak elő, hogy a magyar király fia vegye el a tatár fejedelem (talán Berke, Batu testvére) lányát vagy fordítva, és adjon nekik segédhadakat a keresztények elleni hadjáratához, cserébe ők adómentességet és a megszerzett zsákmány ötödrészét ajánlották fel.⁹⁹ Az ajánlatot végül sikerült a királynak elhárítania komolyabb következmények nélkül.¹⁰⁰

A pataki csodák

Mint korábban láttuk, nem Péter mártír volt az első prédikálóreudi szent, akinek ereklyéi Magyarországra is eljutottak. Szent Domonkos ujjereklyéje már 1246 előtt a somlyói domonkos rendházban volt. Az itt történt csodás gyógyulások történetei közül 20 megtalálható Constantinus de Urbe Vetere Domonkos-legendájában (1246–1247), amely

⁹² Jósvainé Dankó Katalin: A sárospataki domonkos kolostor kövei a Vörös-toronyban. In: Zágorhidi Czigány Balázs – Illés Pál Attila (szerk.): *A domonkos rend Magyarországon*. Piliscsaba, 2007. 379.

⁹³ Lukcsics Pál: *XV. századi pápák oklevelei*. I–II. Budapest, 1931–1938. I. 57., 49.

⁹⁴ A pataki domonkos kolostor feldúlásáról ld. ÁÜO X. 180–182.; Bár az oklevél hamis, Zsoldos Attila feltételezi, hogy mivel nem kötődik a hamisításhoz, ez mégis valós információ. Zsoldos Attila: Két hamis oklevélről. *Történelmi Szemle*, 41 (1999) 198.; A „második tatárjárásról” ld. Székely György: Egy elfeledett rettegés: a második tatárjárás a magyar történeti hagyományokban és az egyetemes összefüggésben. *Századok* 122 (1988) 52–88.; Szócs Tibor: Egy második „tatárjárás”? A tatár–magyar kapcsolatok a XIII. század második felében. *Belvedere Meridionale*, 22 (2010) 16–49.

⁹⁵ CD VIII/2. 342.; DL 42 086.; Rupp J.: *Magyarország helyrajzi története*, II. 313.

⁹⁶ F. Romhányi B.: *Kolostorok*, 57.

⁹⁷ A Halicsi Fejedelemség több szempontból is fontos szerepet játszott a pápaság keleti egyházakat illető terveiben a 13. század elejétől fogva: III. Ince pápa egy 1207-ben kelt levele alapján feltételezhető, hogy a pápa célja a halicsi egyház Rómához való csatolása volt. A tervezett unióról: Font Márta: *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*. Szeged, 2005. 198–199., 217.

⁹⁸ A Szűz Mária tiszteletére szentelt konventet a 13. században alapították a tatárjárás után, de első említése Bernardus Guidonis 1303-as jegyzékében van. F. Romhányi B.: *Kolostorok*, 33.

⁹⁹ Minderről VI. Sándor válaszleveléből értesülünk. Theiner, A.: *Vetera monumenta*, I. 239.

¹⁰⁰ Bár – ahogy Szócs Tibor is megállapítja – a tatárok valószínűleg nem merték volna teljes erővel megtámadni az újra megerősödött országot, a kortársak számára ez komoly veszélynek tűnt. Szócs T.: Egy második „tatárjárás”, 18.

nemcsak a szent Humbertus de Romanis által írt hivatalos legendájába került be, de 13. századi hagiográfiájának is szerves része lett.¹⁰¹ Ezek a csodák nemcsak annak bizonyítékul szolgáltak, hogy Domonkos közbenjáró ereje szentté avatása óta nem csökkent, hanem azt is mutatták, hogy Európa-szerte tovább terjedt és erősödött a kultusza. Míg Szent Domonkos ujereklyéje 1245 és 1314 között bizonyosan a somlyói rendházban volt¹⁰² (és elképzelhető, hogy akár már a szent maradványainak 1233. évi átvitele nyomán kerültek oda), addig Péter mártír pataki ereklyéjéről nem tudjuk, hogy mikor került a rendházba. Nagyon valószínű, hogy erre a domonkosok 1254. évi általános káptalanja során került sor, mivel az 1254 és 1259 közötti időszakból nincs tudomásunk olyan eseményről, amellyel ezt megindokolhatnánk. Az ereklye a királyi pár és a magyarországi domonkosok döntése folytán juthatott a pataki rendházba. A két szent magyarországi relikviáinak további sorsáról nem tudunk, bár Péter esetében feltételezhető, hogy az 1285. évi, Patakot is érintő tatárdúlás során tűnt el. Mint láttuk, Svipertus perjel beszámolója – jöllehet eredetileg a *Vitae fratrum* részének tervezték –, csak néhány domonkos konvent lakói számára vált elérhetővé. Szent Domonkossal szemben Péter magyarországi csodái nem váltak legendájának részévé a *Legenda aurea*-ban. Ennek nem lett volna kronológiai akadálya, hiszen Jacobus de Voragine maga is használta a *Vitae fratrum*ot gyűjteményének Péter mártír-legendájához.¹⁰³ Más domonkos művekbe sem kerültek be ezek a csodák, így az utókor számára gyakorlatilag teljesen ismeretlenek maradtak.

Svipertus rövid összefoglalójának nagy részét a kunok sikeres térítésének ismertetése teszi ki, amelynek végén a perjel beszámol négy, Péter mártír közbenjárásának tulajdonított csodáról.¹⁰⁴ Svipertus először említést tesz arról a „megszámlálhatatlanul” sok csodáról, amelyek Szent Domonkos érdemei nyomán a magyarországi domonkos rendházakban történtek, majd rátér Péter csodáira.¹⁰⁵ Az első csodás gyógyulás 1259-ben történt, amikor a hívek Szent Domonkos translációjának (május 24.) előestéjén a pataki domonkosok templomába látogattak. Péter mártír miséjét követően odamentek a veronai szent ereklyéjéhez, és egy rutén asszony, akinek jobb keze súlyos beteg volt, váratlanul meggyógyult. E csodának egyháziak és laikusok egyaránt tanúi voltak. Egy másik asszony, aki halott gyermekét helyezte Szent Péter

¹⁰¹ Györkös A.: Magyar vonatkozású domonkos, 52–55.

¹⁰² Tugwell, S.: *Miracula sancti Dominici*, 27., 72.

¹⁰³ Jacobus de Voragine: *Legenda Aurea (con le miniature del codice Ambrosiano C 240 inf)*. I–II. A cura di Giovanni Paolo Maggioni, Firenze, 2008. II. 1547.

¹⁰⁴ Svipertustól beszámolójának fontosságáról a magyarországi domonkos térítéseken ld. Szovák K.: A kun misszió helye, 116–119.

¹⁰⁵ „Noveritis eciam, quod quasi infinita miracula per gratiam Dei et merita beati Dominici in pluribus conventibus nostris facta sunt in Hungaria, adeo ut eciam numerum excedant. Sed et noviter anno domini millesimo ducentesimo quinquagesimo nono, cum populus venisset ad ecclesiam fratrum nostrorum de Porroch in vigilia translacionis beati Dominici et post celebrationem misse de beato martyre, causa devocionis accederet populus ad reliquias martyris et quedam mulier Ruthenica in manu dextra a gravi infirmitate, quam paciebatur, recipit sanitatem, videntibus omnibus tam religiosis quam secularibus, qui interfuerunt.” Gerardus de Fracheto: *Vitae fratrum*, 308.

oltára alá, élve kapta őt vissza.¹⁰⁶ Egy férfi, akinek Svipertus, a rendház akkori előjárója, enni adott, Szent Domonkos és Péter közbenjárására szabadult az őt kínzó démontól.¹⁰⁷ Az utolsó általunk ismert csodás történetek egy sánta férfival estek meg, aki ahogy egyre közelebb ment Péter mártír oltárához, a szent segítségével végük meggyógyult.¹⁰⁸

A beszámolóban Svipertus több olyan magyarországi konventet is megnevez, ahol Domonkos közbenjárásának köszönhetően csodák történtek, ez azonban valószínűleg csak retorikai fogás volt részéről, mivel a somlyói konventen kívül nincs tudomásunk csodás események más színhelyéről. Péter mártír ereklyéjét valószínűleg a pataki domonkosok templomának a tiszteletére állított oltárában őrizték, ami a hívek számára csak a rend nagy ünnepein – így például Szent Domonkos-ereklyék átvitelének napján – volt látogatható. A csodákról szóló beszámoló alapján valószínűsíthetjük, hogy az ereklyét az oltárba vagy annak kőlapjába sülyesztették. Nem tudjuk pontosan, hogy milyen ereklye lehetett itt, az azonban bizonyos, hogy a Como, Verona, Cesena és Piacenza templomaiban a mártír egy-egy ujjereklyéjét őrizték.¹⁰⁹ A csodás gyógyulások valószínűsítik, hogy itt is elsődleges ereklyéről lehetett szó. A négy gyógyulás közül az első a legfigyelemreméltóbb, melynek főszereplője egy *mulier Ruthenica*, azaz keleti szláv származású vagy keleti kereszténységet követő asszony. A csoda hátterében is kirajzolódik a prédikáló rendiek sikeres térítési tevékenységének eredménye: egy (korábban?) a keleti egyház tanítását valló asszony áll a történet középpontjában, aki – valószínűleg éppen a helyi domonkos fráterek buzdítására – Péter mártírnál keresett és nyert gyógyulást.¹¹⁰ Szent Domonkos említése a harmadik gyógyulás leírásában Veronai Péter magyarországi kultuszának korai fázisáról tanúskodik. A csoda két szent közbenjárására történt, egy „régebbinek”, akinek már volt kialakult kultusza és egy „újabbnak”, akinek a tisztelete még nem teljesen honosodott meg, de hatékony csodatevő híre már elterjedt Patak környékén.

Svipertusnak a pataki csodákról készített beszámolója a domonkos testvérek erőfeszítéseiről is tanúskodik: elsősorban ők lehettek azok, akik rendjük új szentjének hírét terjesztették és a környékelieket arra bíztatták, hogy forduljanak hozzá imáikban. Mind az első, mind pedig az utolsó esetben Svipertus hangsúlyozta a csodák „autentikus” jellegét: az

¹⁰⁶ „Item cuiusdam mulieris infans defunctus positus sub altari beati Petri martyris vivus est receptus.” Gerardus de Fracheto: *Vitae fratrum*, 308.

¹⁰⁷ „Quidam obsessus pluribus annis per merita beati Dominici et Petri martyris a demone est liberatus. Cui etiam ego frater Svipertus, tunc priorem eiusdem conventus dedi manducare.” Gerardus de Fracheto: *Vitae fratrum*, 309.

¹⁰⁸ „Quidam contractus in pedibus accedens ad altare beati Petri martyris recepit sanitatem.” Gerardus de Fracheto: *Vitae fratrum*, 309.

¹⁰⁹ Prudlo, D.: *The Martyred Inquisitor*, 159., 103. lj.

¹¹⁰ Szarka János szerint a keleti rítus hívei már a 11. század óta folyamatosan jelen voltak Patakon, és feltételezi, hogy a domonkosok kapták meg a korábban görög szertartású, akkorra már elnéptelenedett rotundát. Szerinte a domonkosok és a ferencesek, a két inkvizíciót irányító rend idetelepítésének oka a kunok, illetve a görög szertartást követők jelenléte volt a térségben. Szarka János: *A rotunda öröksége 2. A görög rítus nyomai a középkorban Sárospatakon és vonzáskörzetében B[orsod]–A[baúj]–Z[emplén] vármegyében*. Miskolc, 2010. 229.

előbbinél tanúk lehetettek a történesek hiteles elbeszélői, az utóbbi esetben pedig ő maga ismerte a tébolyból meggyógyuló férfit. Péter mártír relikviája az ereklyék kettős természeténél fogva a szent személyes jelenlétét jelentette a rendházban. Ez egyrészt a szent helyi kultuszának kialakítását szolgálta és ezáltal a domonkosok pataki jelenlétét is erősítette, másrészt védelmezte is az északkeleti országrészt az esetleges pogány támadásoktól.

Összegzés

Tanulmányomban arra kerestem a választ, hogy kik és milyen módon vehettek részt a domonkosok új szentje, Veronai Péter korai tiszteletének meghonosításában. Láthattuk, hogy Magyarországon a 13. században a királyi udvar és a prédikáló rendiek együttesen tettek lépéseket az „új mártír” kultuszának kialakítására. A magyar domonkos provincia kiemelt fontosságát jelzi, hogy 1260 előtt már a rend mindkét kanonizált szentjének ereklyéi eljutottak az országba. Mi több, Magyarország volt az egyetlen Alpokon túli terület a középkorban, ahol távoli vidékeken eltemetett domonkos szentek ereklyéit őrizték. A domonkosok 1254-ben Budán tartott általános káptalanja több szempontból is meghatározó fontosságú volt Szent Péter mártír magyarországi tiszteletének terjesztésében. Egyrészt, a budaváraljai Péter mártír templom patrocínium-választása miatt, amely azonban nemcsak a budai általános káptalannal hozható összefüggésbe, hanem általánosságban véve a domonkosok befolyásával is a királyi udvarban a tatárjárást követő két évtizedben. Másrészt, Péter mártír relikviája valószínűleg az 1254. évi budai általános káptalan során érkezett a magyar provinciába. Azt egyelőre nem tudjuk, hogy pontosan mikor került Patakra. Mivel Magyarországon a koldulórendek elsősorban a királyi udvarhoz kötődtek, minden valószínűség szerint az uralkodó és a domonkosok arról is együtt döntöttek, hol helyezték el a rend szentjeinek ereklyéit. Míg Domonkos ereklyéje a somlyói rendházban a bogumil eretnekek és a skizmatikusok elleni délkeleti harcokban, addig Péteré az északkeleti pataki kolostorban az esetlegesen Halics felől érkező tatárokkal szemben és szintén a keleti egyház „tévtanait” vallók térítésében nyújthatott segítséget. A domonkos rend tudatos „ereklyepolitikát” folytatott: felismerte, hogy szentjeinek kultuszát egy távoli provinciában a szent közbenjárásának tulajdonított csodákkal lehet a leghatékonyabban kialakítani; csodák pedig ott történnek, ahol a szent jelen van. A pataki rendház perjele fontosnak tartotta, hogy a rendfőnöknek küldött, a magyar provinciában történt sikeres missziós tevékenységről szóló beszámolóban megemlítsa a mártírnak tulajdonított csodákat is, ahogy ezt korábbi káptalanokon elrendelték 1255-ben és 1256-ban. IV. Béla félelme egy északkelet felől érkező támadástól jogos volt – bár ez csak jóval halála után következett be –, mivel a tatárok 1285-ben ismét feldúlták az ország egy kisebb részét, és a pataki domonkos kolostort is felgyújtották. Hogy miért nem tudott Péter pataki helyi kultusza gyökeret verni a kezdeti sikerek ellenére, és hogy miért csak a *Vitae fratrum*-ban olvashatunk néhány csodájáról, annak több oka lehetett. Egyrészt 1270-től kezdve mind az uralkodó, mind a rend figyelme a szent hírében álló domonkos apáca, Margit szentté avatási ügye felé irányult, másrészt pedig valószínű, hogy Péter mártír pataki ereklyéje a „második tatárjárás” során eltűnt vagy megsemmisült.

THE RELICS OF SAINT PETER OF VERONA IN MEDIEVAL HUNGARY

Despite being the second officially canonized saint of the Order of Preachers and the first „modern martyr” that belonged to a mendicant order, St Peter of Verona is a little-known saint in Hungary. This paper explores the early phase of the cult through two examples: the parish church dedicated to him in the suburb of Buda built soon after that the General Chapter of the Order of Preachers had been held here in 1254, and the Dominican friary in Patak (today Sárospatak), not far from the northeastern border of the country, where his relics were kept in the altar of the church thanks to which four people were healed around the year 1259. The agents behind the promotion of St Peter of Verona’s cult were the Order of Preachers both on institutional and less formal levels, as well as the Hungarian royal house whose members, showing reverence for the new martyr, could pay tribute to the whole order and the papacy as well. The memory of Peter martyr who died because he was a defender of the orthodox faith was of special relevance for Hungary in the thirteenth century as the country was first the center of (and also the point of departure for) Dominican missionary activities, and then, after the Mongolian invasion in 1242, it became the defender of Western Christianity.

Keywords: St Peter of Verona, St Dominic, relics, *Vitae fratrum ordinis Praedicatorum*

PÉDERI TAMÁS

*A gazdaság szerepe a független Novgorod korai háborúiban**

Bevezetés

A RUSZ HADTÖRTÉNETE kevésbé kutatott téma, Novgorodra koncentrálva pedig ez még inkább igaz, holott a korai Rusz legnagyobb területű részegységéről van szó. A város már a korai időszakban is az északi kereskedelem központja volt, ezt a pozíciót pedig a nagyfejedelmi központtól való függetlenedése (1136) után is megőrizte. Gazdasága a kereskedelemre épült, kereskedelmi és gazdasági érdekei pedig értelemszerűen összekapcsolódtak katonai és diplomáciai érdekeivel is.

Novgorod esetében mindeddig az egyedi politikai berendezkedés került a tudományos érdeklődés középpontjába, hadtörténetét csak Alekszandr Nyevszkij fejedelemsége (1252–1263) kapcsán szokás felvillantani. A kutatás hiányának fő oka, hogy a hadtörténeti jellegű források száma alacsony. Az óorosz, középnémet és latin nyelvű írott forrásokban szinte csak adatmorzsákat lehet találni. E kedvezőtlen adottságokat aprólékos munkával, a régészeti, illetve a képi forrásokra támaszkodva lehet csak valamelyest pótolni. Kutatómunkámmal ezt a rést szeretném betölteni. Jelen tanulmányomban eredményeimnek azt a részét mutatom be, amely a 12. században az úgynevezett „Novgorodi föld”, azaz a város birtokainak kiterjesztésével, kialakulásával kapcsolatos. Írásomban e periódus hadi eseményeinek gazdasági vonatkozásaira kívánok rávilágítani, ehhez azonban elkerülhetetlen Novgorod történelmének és berendezkedésének rövid ismertetése és a hadi események részletes bemutatása.

Novgorod történetének forrásai és kutatói

A középkori Novgorod forrásadottsága egyedülálló a Rusz területén. A térség korai történetéről az *Őskrónika* (ismert orosz címén *Poveszty vremennih let*) tudósít. A belső keletkezésű, írott források közül a legfontosabbak az évkönyvírást gyarapító krónikacsaládok (*letopiszi*), melyek öt kódextípust alkotnak és általában *Novgorodi Évkönyvekként*,

* Köszönet illeti Gyóni Gábort, aki értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

illetve *Novgorodi Krónikákként* ismertek (*Novgorodszkije letopiszi*). Emellett bőséggel fennmaradtak a területről törvényeket, szerződéseket rögzítő oklevelek (*gramoti*) is, nemkülönben az 1950-es és 1970-es évek között a városban zajló feltárások nyírfakéregre írt iratok, többségében magánlevelek százait is felszínre hozták. Míg a krónikák és oklevelek segítségével Novgorod politikatörténete rekonstruálható, addig a nyírfakéreg dokumentumok a mindennapi élet egy-egy részletét villantják fel.¹

Novgorod történelméről azonban nemcsak helyi, hanem külső írott források is bőséggel tájékoztatnak, hiszen a város egész történelme során szoros kapcsolatban állt Nyugat-Európával. E források közt ugyanúgy megtaláljuk a krónikákat, az évkönyveket, mint a különböző típusú szerződéseket, útibeszámolókat, ezáltal pedig a város történelmének legkülönbözőbb aspektusait ismerhetjük meg.²

Az írott források mellett fontos kiegészítés adnak a régészeti eredmények. Novgorod városát és a környező területeket az 1950-es évektől kezdve több fázisban igen alaposan feltárták, és a térség klimatikus viszonyainak köszönhetően rendkívül sok viszonylag ép lelet került elő.³

Ezeknek az adottságoknak köszönhetően Novgorod történelmének számos aspektusát kimerítően feldolgozták már. Külön említést érdemel Valentyin Lavrentyevics Janyin mint Novgorod történetének legnagyobb szakértője, aki a jelen tanulmányban hasznosított műveken túl könyvtárnyi publikációt jegyez a novgorodi történelem különböző témáiról, és Novgorod régészeti feltárásában is tevékenyen részt vett. A novgorodi régészet és a középkori orosz fegyvertörténet kiemelkedő kutatója Anatolij Nyikolajevics Kirpicsnyikov, a Rusz hadtörténetével pedig Jevgenyij Andrejevics Razin és a brit David Nicolle foglalkoztak részletesebben; utóbbi inkább ismeretterjesztő oldalról közelítve meg a témát, de jelentős forrásbázist és szakirodalmat felhasználva.⁴ Novgorod történelmét Magyarországon

¹ Font Márta: *Oroszország, Ukrajna, Rusz. Fejezetek a keleti szlávok korai történetéből*. Budapest, 1998. 19–26., 123–124.; OT, 98–99.; Szili Sándor – Szvák Gyula (szerk.): *A normannkérdés az orosz történelemben*. I. Budapest, 2009. 193–276.; Valentyin Lavrentyevics Janyin: *U isztokov novgorodszkoj goszudarsztvennosztyi*. H.n., 1998. 5–12.; Viktor Nyikolajevics Bernardszkij: *Novgorod i novgorodszkaja zemlja v XV veke*. Moszkva–Leningrád, 1961. 112–147.; A nyírfakéreg dokumentumok nagy része online böngészhető: <http://gramoty.ru/index.php> (letöltés ideje: 2016. szeptember 29.).

² Magyar nyelven megjelent válogatott források: Szili S. – Szvák Gy.: *A normannkérdés*; Szili Sándor (szerk.): *A középkori orosz történelem forrásai*. Budapest, 2005.; Az idegen hatalmakkal kötött szerződések kiadása: Szigismund Natalovics Valk (ed.): *Gramoti Velikogo Novgoroda i Pszkova*. Moszkva–Leningrád, 1949.; A 13. század elejéről származó német krónikák: Leonid Arbusow – Albert Bauer (ed.): *Heinrici Chronicon Livoniae*. Hannover, 1955.; Franz Pfeiffer (ed.): *Livländische Reimchronik*. Stuttgart, 1844.

³ Valentyin Lavrentyevics Janyin: *Ocserki isztoriji szrednyevokovo Novgoroda*. Moszkva, 2008. 318–333.; Henrik Birnbaum: *Lord Novgorod The Great: Part One: The Historical Background*. Los Angeles, 1981. 17–26.; Font M.: *Oroszország*, 99–101.; Anatolij Nyikolajevics Kirpicsnyikov műveit felsorolni hosszú és felesleges lenne e tanulmányban, 1966 és 1984 között több vaskos kötetet publikált Novgorod és a Rusz régészetéről.

⁴ Tanulmányomban nincs hely egy részletes historiográfiai áttekintésre, így csak néhány publikációra és szerzőre hívnám fel a figyelmet. Kitűnő köztörténeti áttekintést nyújtanak orosz nyelven Janyin, V. L.: *Ocserki isztoriji*, Bernardszkij, V. Ny.: *Novgorod*, angolul: Birnbaum, H.: *Lord Novgorod*. Valamint

Font Márta kutatja hosszú ideje, újabban pedig Gyóni Gábor figyelme fordult e témakör felé, illetve érintőlegesen Makai János foglalkozott vele Vlagyimir-Szuzdal kapcsán.⁵

Novgorod történelmének rövid áttekintése

Novgorod a Rusz egyik legkorábbi települése és első központja az *Óskrónika* szerint. A Rusz alapítási legendájában a novgorodiak hívták meg fejedelmüknek Rurikot, aki aztán innen terjeszkedett tovább, és lett a Kijevi Rusz „ősapja”.⁶ Novgorod nevének jelentése („új vár”) és a régészeti feltárások egyaránt arra utalnak, hogy a Rusz korai központja nem a későbbi város területén, hanem az attól pár kilométerre délre található, dombon álló Gorogyiscében volt. Erre utal a település óskandináv neve (Hólmgarðr, „halomvár”) és az is, hogy később ez lett a novgorodi fejedelmek székhelye.⁷

A később oly fontossá váló Novgorodot tehát a 10. században alapíthatták a varégoktól görögökig vezető kereskedelmi útvonal egy jól védhető és – a Volhov folyónak köszönhetően – megfelelő kikötővel rendelkező pontján. Eredetileg két etnikum, a helyi szlovén törzs és a vezető réteget adó skandináv varégok lakhelyéül szolgált, akikhez hamarosan társult egy balti finn nyelvet beszélő csoport is. Ez az etnikai sokszínűség sokáig fennmaradt, és bár a lakosság nagy része idővel elszlávosodott, a skandináv kereskedelmi telep mindvégig fennállt, ehhez pedig idővel egyéb népcsoportok csatlakoztak. A város gyorsan bővült, Kijev után a Rusz második legnépesebb településévé, egyúttal pedig a térség meghatározó kereskedelmi, hatalmi, egyúttal fontos kulturális centrumává vált.⁸

Novgorod történelmének első időszakában, a 9. század végétől 1136-ig a város a már többször említett Kijevi Rusz részét képezte. A nagyfejedelem fiain keresztül gyakorolta a hatal-

Maureen Perrie et al. (ed.): *The Cambridge History of Russia*. I–III. Cambridge, 2006. I. 188–210.; A középkori orosz történetírás kérdéseivel Magyarországon Szili Sándor foglalkozott: Szili S. – Szvák Gy.: *A normannkérdés*, 10–12., 277–306.; Szili S.: *Források*; Régészeti kérdésekhez lásd elsősorban Janyin és Kirpicsnyikov műveit; Gazdaságtörténeti összefoglalást nyújtanak: Norbert Angermann – Klaus Friedland (ed.): *Novgorod – Markt und Kontor der Hanse*. Köln, 2002.; Eduard Mühle: *Die städtischen Handelszentren der nordwestlichen Rus. Anfänge und frühe Entwicklung altrussischer Städte (bis gegen Ende des 12. Jahrhunderts)*. Stuttgart, 1991. és Jelena Alekszandrovna Ribina: *Novgorod i Ganza*. Moszkva, 2009.

⁵ Font M.: *Oroszország*, 122–134.; OT, 98–99.; Gyóni Gábor: Moszkva és Novgorod küzdelme: „az orosz földek összegyűjtése”. In: Frank Tibor (szerk.): *Az orosz birodalom születési. Magyar kutatók tanulmányai az orosz történelemről*. Budapest, 2016. 44–59.; Makai János: *Fejezetek Vlagyimir-Szuzdal 12–13. századi történetéből*. Eger, 2015. 88–106.

⁶ PVL 3–8.; Szili S. – Szvák Gy.: *A normannkérdés*, 208–220.; Font M.: *Oroszország*, 13–16.; Perrie, M. et al. (ed.): *The Cambridge History of Russia*, I. 47–56.

⁷ Szili S. – Szvák Gy.: *A normannkérdés*, 170.; Janyin, V. L.: *Ocserki isztoriji*, 11–18.; Font M.: *Oroszország*, 122.; OT, 89.

⁸ Janyin, V. L.: *Ocserki isztoriji*, 20–25.; Font M.: *Oroszország*, 122–124.; OT, 89–91.; Perrie, M. et al. (ed.): *The Cambridge History of Russia*, I. 189–192.; Birnbaum, H.: *Lord Novgorod*, 13–39.; *The Chronicle of Novgorod*, 1016–1471. London, 1914. XXII.; Mühle, E.: *Die städtischen Handelszentren*, 127–131.; Angermann, N. – Friedland, K.: *Novgorod*, 53.

mat a város és a hozzá tartozó területek felett. A fejedelmek azonban sűrűn váltották egymást, hiszen a nagyfejedelmi trón megöröklésével székhelyüket áttették Kijevbe, vagy egyéb ok miatt máshol kaptak *voloszt*yot. Ez esetben pedig a nagyfejedelem a dinasztia egy másik tagját küldte Novgorodba. E jelenség nem volt igazán kedvező a város számára, minél fogva a 11. század végétől igyekeztek a fejedelmeket szorosabban magukhoz kötni. Novgorod célja tehát saját, helyi dinasztia kialakítása lett volna a Rurikidák egyik ágából, ez azonban ütközött az aktuális fejedelem, Vszevolod Msztyiszlavics (1117–1136) Kijev felé irányuló törekvéseivel. Ez kiváltotta a novgorodiak, illetve a lakosságot képviselő népgyűlés, a *vecse* haragját, így Vszevolodot fogságba vetették, majd elűldözték. Ezzel a konfliktussal Novgorodban bekövetkezett az, amire a Rusz több más területén csak sikertelen kísérletek történtek. A legfőbb hatalom minden kérdésben a *vecse*, pontosabban annak vezetői kezébe került. A fejedelmek monarchikus hatalma megszűnt, akik ettől kezdve szerződés (*rjad*) révén kerültek a város élére, így tehát – legalábbis névleg – a *vecsének* rendelődtek alá.⁹

Ugyan Novgorodot 1136-tól gyakorlatilag szuverén államnak tekinthetjük, mégsem szakadt ki teljesen a Kijevi Ruszból. Fejedelmeit egy rövid megszakítást leszámítva végig a Rusz fejedelemségeiből hívta, és gyakran kivette a részét annak belharcaiból is. Novgorod uralmi zónája a 13. század első felére alakult ki. Miként a Rusz többi része, úgy Novgorod sem kerülhette el a tatár hódítást 1238-ban, abból mégis a lehető legjobban került ki. Mivel a város vezetése az ellenállás helyett a megváltozott hatalmi helyzettel való megbékélés útját választotta, a Rusz részfejedelemségei közül egyedülként sikerült elérnie, hogy a mongol-tatár jelenlét nem módosította politikai és társadalmi berendezkedését. A keleti hódítókkal való kiegyezés megerősítette Novgorod pozícióját, így pedig sikerrel szállhatott szembe a nyugatról érkező új fenyegetésekkel. A sikeres védekező politika pedig biztosította az intenzívvé váló nyugati kereskedelmet és a keleti területekre irányuló kolonizáció megindulását. Mindezen tényezőknek köszönhetően Novgorod a 13. század közepe és a 14. század vége között élte aranykorát.¹⁰

A 14. század végétől a megerősödő és agresszív politikát folytató szomszédos hatalmak, a Litván és a Moszkvai Nagyfejedelemség igyekeztek minél nagyobb nyomást gyakorolni a gazdag kereskedővárosra. Függetlenségét elsősorban Moszkva hódító törekvése veszélyeztette. A Moszkvával való szembenállásnak köszönhetően birtokai sorra moszkvai kézre kerültek, kincstárát pedig a békék megváltására kifizetett hatalmas összegek ürítették ki. Novgorod függetlensége a 15. század közepétől fokozatosan névlegesé vált, mígnem Moszkva 1478-ban annektálta a várost.¹¹

⁹ Font M.: *Oroszország*, 124–125.; OT, 95.; Janyin, V. L.: *Ocserki isztoriji*, 26–56.; Perrie, M. et al. (ed.): *The Cambridge History of Russia*, I. 74–88., 192–195.; A *vecse* és a fejedelmek közti szerződéskötés kialakulásához ld. Janyin, V. L.: *U isztokov*.

¹⁰ Font M.: *Oroszország*, 127–128.; *Oroszország*, 78., 91–92.; Birnbaum, H.: *Lord Novgorod*, 45–53.; Perrie, M. et al. (ed.): *The Cambridge History of Russia*, I. 98–126., 198–202.

¹¹ Janyin, V. L.: *Ocserki isztoriji*, 222–304.; Font M.: *Oroszország*, 128–129.; OT, 97.; Bernardszkij, V. Ny.: *Novgorod*, 200–356.; Perrie, M. et al. (ed.): *The Cambridge History of Russia*, I. 202–206.; Birnbaum, H.: *Lord Novgorod*, 53–54.

Novgorod politikai és társadalmi berendezkedése

Mint már szó esett róla, a meghívott fejedelmek 1136-tól kezdve szerződéssel kötelezték magukat arra, hogy nem szólnak bele a város életébe, és kizárólag hadvezérként tevékenykednek. Ez nem mindig valósult meg kifogástalanul, így egyes fejedelmek többször sikeresen bele tudtak szólni a város belügyeibe.¹² Novgorod kormányzatának belső struktúrája hosszú folyamat során a 13. század első felére nyerte el végleges formáját. A *vecse* választotta Novgorod és az alá tartozó terület, a korábbi Novgorodi Fejedelemség világi és egyházi vezetőit, ez a testület döntött az adókról, a kereskedelmi szerződésekről, a háborúról és a békéről. A *vecsét* a helyi egyházi előjáró, a püspök (később érsek, helyi címén *vladika*) vezette, a gyűlésen pedig minden szabad ember részt vehetett nemcsak Novgorodból, hanem az alá tartozó városokból is. Az eltérő időközönként összehívott *vecse* választotta meg az adóügyeket kézben tartó *poszadnyikot* (néha *namesztnyik* címmel bírt). A 14. századtól a *poszadnyikokon* kívül az igazságszolgáltatás és hadszervezet élén álló ezredes (*tiszjackijt*) kinevezése is a gyűlést illette.¹³ Ez a politikai berendezkedés természetesen kedvezett a belső csatározásoknak és belharcoknak. A pártok közti rivalizálás vagy épp a meghívott fejedelmek növekvő hatalma elleni küzdelem nemegyszer komoly lázadássá vérontássá fajult, ezek azonban a külkapcsolatokat ritkán befolyásolták döntő módon.¹⁴

A 11–13. században a Kijevi Rusz többi részéhez hasonló módon differenciálódott Novgorod társadalma. Az egyetlen komoly különbség az mondható, hogy a fejedelmi kíséret szerepe a függetlenné válás után jelentős mértékben csökkent. A szabad rétegen belül nem igazán lehet elkülöníteni a csoportokat, éles határ csak a szabadok és a szolgarendűek között húzódott. A *vecsén* belül két csoport, a „nagyobbak” vagy „idősebbek”, azaz a tehetősebb, előkelőbb, nagyobb politikai befolyással bíró és a „kisebbek” vagy „fiatalabbak” rétege különült el. A vezető réteg talán már a 11–13. század során földbirtokossá vált, erre utalhat Novgorod keleti területi növekedése és a közigazgatási körzetek („ötödök”, *pjatyinák*) kialakulása, igazi földbirtokos bojársággá azonban csak a 14–15. századra vált.¹⁵

A bojárok azonban érdekeltek maradtak a kereskedelemben is, így általában városban laktak, vidéki birtokaikat csak alkalmanként látogatták meg. A 14. századtól ennek a bojárságnak köréből választotta a *vecse* a város legfőbb tisztviselőit. A földbirtokos bojárság alatt a 14. századtól a „tehető emberek” csoportja állt, akik nem tölthették be ugyan

¹² OT, 95–98.; Razin, Jevgenyij Andrejevics: *Isztorija voennogo iszkussztva*. I–III. Moszkva, 1999. II. 148.

¹³ Font M.: *Oroszország*, 125–128.; OT, 95–98.; Birnbaum, H.: *Lord Novgorod*, 82–97.; Perrie, M. et al. (ed.): *The Cambridge History of Russia*, I. 194–195.

¹⁴ Janyin, V. L.: *Ocserki isztoriji*, 47–84., 236–238.; Perrie, M. et al. (ed.): *The Cambridge History of Russia*, I. 196–197.; Bernardszkij, V. Ny.: *Novgorod*, 178–199.

¹⁵ Font M.: *Oroszország*, 129.; *Oroszország*, 92–93.; Bernardszkij, V. Ny.: *Novgorod*, 52–75.; Birnbaum, H.: *Lord Novgorod*, 73–75. A Rusz társadalmi viszonyaihoz magyarul ld. Ágoston Magdolna: *Az orosz történelmi források terminológiája a XII-től a XVI. század közepéig*. Szombathely, 2004. 13–44.

a legfőbb tisztségeket, de csak kisebb pénzbüntetéssel lehetett sújtani őket, és a diplomáciában is szóhoz jutottak. E réteg valószínűleg nem előkelő, de szabad származású, idővel a kereskedelemből meggazdagodott egyénekből állt. Létük a társadalmi mobilitás bizonyítéka. A legelső szabad népréteg, amely Novgorod adófizetőinek többségét adta, a „fekete emberek” csoportja. Ezek a zömében kézműves és kiskereskedő emberek nem rendelkeztek politikai hatalommal, a közéletből csupán a *vecsén* való megjelenés szintjén vehették ki részüket, bizonyos befolyással azonban mégis rendelkeztek, hiszen elégedetlenségüket gyakran lázongásokkal fejezték ki, amelyekkel nyomást tudtak gyakorolni a város vezetésére.¹⁶

A társadalom legelső rétegét teljes szabadságot nélkülözők csoportja tette ki, akiknek összefoglaló neve idővel a *holop* lett. Ők elsősorban építési és mezőgazdasági munkákat végeztek és a bojáróktól, illetve az egyháztól függtek. A 14. század során kelet felé meginduló kolonizációnak elsősorban ők jelenthették a társadalmi tartalékát, és a különféle eretnekmozgalmak is közöttük terjedhettek leginkább.¹⁷

Mindezek mellett Novgorod társadalmának fontos részét képezték az idegen kereskedők. A korai időszakból adatolható görögök jelenléte, és valószínűnek tűnik, hogy arabok, perzsák és talán türkök és balti kereskedők is megfordultak a városban, később azonban sokkal fontosabbá váltak német és skandináv (svéd és gotlandi) kereskedelmi kolóniák.¹⁸

Novgorod gazdasága

Novgorod jelentőségét és gazdagságát a korai időszaktól kezdve a távolsági kereskedelemnek köszönhette. A korai, „a varégoktól a görögökig tartó” kereskedelmi útvonal a 11–12. század fordulóján hanyatlásnak indult, mivel a Fekete-tenger északi partját a kunok vonták irányításuk alá, e folyamatot pedig a 13. század elején a tatár hódítás tetőzte be. Tehát az észak–déli útvonal helyett a kelet–nyugati irányú baltikumi kereskedelem vált fontossá. A 11. század végétől erős kereskedelmi kapcsolatok épültek ki Gotland szigetével és a svéd partokkal. A 12. század végétől a térségben megjelenő németekkel és rajtuk keresztül a Hanzával vált szorosabb és intenzívvé a gazdasági együttműködés. E kereskedelem közvetítésében eleinte a novgorodiak maguk is részt vettek és kereskedelmi kolóniákat alapítottak a Hanza városaiban, a 14. századtól azonban teljesen a németek kezébe került a közvetítőszerep.¹⁹

¹⁶ Font M.: *Oroszország*, 129–130.; OT, 93–94.; Bernardszkij, V. Ny.: *Novgorod*, 148–177.; Perrie, M. et al. (ed.): *The Cambridge History of Russia*, I. 206–208.; Birnbaum, H.: *Lord Novgorod*, 75–79.

¹⁷ Font M.: *Oroszország*, 131–132.; *Oroszország*, 94.; Birnbaum, H.: *Lord Novgorod*, 79.

¹⁸ Janyin, V. L.: *Ocserki isztoriji*, 335–49.; Font M.: *Oroszország*, 123., 131.; Birnbaum, H.: *Lord Novgorod*, 79–80.

¹⁹ Janyin, V. L.: *Ocserki isztoriji*, 335–349.; Font M.: *Oroszország*, 132–133.; Razin, E. A.: *Isztorija*, 256.; OT, 78., 87–88.

Novgorod saját árucikkait exportálta nyugatra, ezek főképp prémek, viasz, borostyán-ékszerek és fadaragványok voltak, az alapanyagok jelentős részét pedig a keleti és északi finnugor törzsektől szerezte be adó formájában. A kivitelre szánt termékeket fejlett kézműipar dolgozta fel. Nyugatról elsősorban hiánycikkeket, sót, nemesfémeket (főképp ezüstöt), acélt és kész fegyvereket importáltak, de természetesen luxuscikkekre (textíliák, fűszerek) is volt igény. Rossz termés esetén a város gabona-behozatalra is szorult, ezt általában a szomszédos Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség területéről szerezte be.²⁰

A 14. századtól a klimatikus viszonyokban enyhülés következett be, amelynek köszönhetően növekedésnek indultak a nagybirtokok, és megindult a korábban lazán függő keleti területek irányába a paraszti kolonizáció. Mindez a népesség számának és a mezőgazdaság fontosságának növekedésével járt együtt. A mezőgazdasági termelés kezdetleges szintje és a zord klíma miatt 15–20 évenként éhínség sújtotta a térséget. Emiatt mindvégig fontos kiegészítő szerepe maradt a vadászatnak, a halászatnak és a méhészkedésnek. A mezőgazdaság fő terménye a köles volt, de árpat, zabot és rozst is termesztettek a régióban.²¹

Novgorodban, akárcsak a Rusz többi területén, a pénzgazdálkodás alacsony szinten állt, érme helyett ezüstrúdból levágott darabokat, illetve prémeket használtak fizetőeszközü. A megelégnélkül nyugati kereskedelem folytán csak a 14. századtól kezdve nőtt a pénz szerepe, de saját pénzt egészen 1420-ig nem vertek.²²

Novgorod expanziója a 12–13. században

Novgorod expanziójának ismertetéséhez óhatatlanul vissza kell tekintenünk a függetlenné válás előtti időszakra. A Volhov-parti város ugyanis még a korai időszakban, fedelmi központként terjesztette ki hatalmát a térség szláv és finn törzseire, illetve településeire, mint például (Sztaraja) Ladoga, (Sztaraja) Russza és Pszkov (eredeti formájában Pleszkov).²³ A 12. század elején, a függetlenné válás előtt Novgorod törzsterülete az Ilmeny-tó–Volhov–Ladoga-tó vidékéből, Pszkovból és a frissen meghódított csúd, azaz észti törzsek Csúd-tótól (Peipus-tótól) északra és nyugatra elterülő földjeiből állt.²⁴

²⁰ Font M.: *Oroszország*, 133.; OT, 88–89.; Perrie, M. et al. (ed.): *The Cambridge History of Russia*, I. 196.

²¹ Font M.: *Oroszország*, 133.; Bernardszkij, V. Ny.: *Novgorod*, 52–111.; Razin, E. A.: *Isztorija*, 256.; OT, 88.; Perrie, M. et al. (ed.): *The Cambridge History of Russia*, I. 196., 207–208.; A térség klimatikus viszonyaihoz és földrajzi adottságaihoz ld. uo. 19–43.

²² Font M.: *Oroszország*, 133–134.; Razin, E. A.: *Isztorija*, 256.; *Oroszország*, 89.

²³ Később e magterület szolgált az öt közigazgatási körzet, azaz *pjatyina* („ötöd”) alapjául. A magterület alárendelt városait *prigorodnak* (szó szerint „előváros”), az angol nyelvű szakirodalomban gyakran szatellit-városnak nevezik. Janyin, V. L.: *Ocserki isztoriji*, 306–317.; Ágoston M.: *Terminológia*, 16., 20.; Font M.: *Oroszország*, 127–128.; Birnbaum, H.: *Lord Novgorod*, 70–71.

²⁴ Janyin, V. L.: *Ocserki isztoriji*, 44–45. A csúd földek meghódítása az NL szerint 6641-ig, azaz 1133-ig elhúzódott. Mivel a krónika 1950. évi orosz nyelvű, orosz kiadása mind az „idősebb”, mind pedig a „fiatalabb” krónika-változatot tartalmazza, emellett az 1914. évi angol fordítást és a Dubrovskij-féle

Ekkortól indult meg a város hatalmának kiterjesztése elsősorban északkeleti irányba, a Dvinai Voloknak, Pecsorának és Jugrának nevezett vidékekre, különböző finn és ugor törzseket hódoltatva. E területek meghódítása nem kifejezetten nagy hadjáratokkal, hanem a helyi törzsek széttagoltságának kihasználásával történt, amelyet a lakosság gyérsége is elősegített. A novgorodiak a kedvező fekvésű, jól védhető folyóparti helyeken adóztató központokat (*pogosztokat*) hoztak létre.²⁵ Tehát a térség – bár általánosságban Novgorod birtokaként kezelték –, eleinte nem tartozott szorosan a város uralma alá.²⁶ Ez azért alakulhatott így, mivel a régió ekkor klimatikus okokból fakadóan nem volt alkalmas a földművelésre és még nem vált a magterület lakosságának elsődleges kolonizációs célpontjává, így nem is volt szükség a szorosabb ellenőrzés kialakítására.²⁷

A *pogosztok* fenntartása azonban létszükséglet volt a kereskedőváros számára, hiszen fő kereskedelmi exportcikkeit, a bőrt, a szőrméket, a viaszt és a mézet innen szerezte be.²⁸ Ebből fakadóan igazi hadjáratra is sor kerülhetett, ha a helyi törzsek fellázadtak Novgorod ellen. Erre jó példa, hogy egy hat évvel korábbi lázadást és az adószedők lemeszárlását megbosszulva, 1193-ban büntetőexpedíció indult a Pecsora-vidéki permi és ugor törzsek ellen. Az expedíciós sereg több „várost” (valószínűleg a törzsek által elfoglalt *pogosztot*, illetve törzsi központokat) is elfoglalt, azonban ezt követően a törzsek törbe csalták és elpusztították a sereget.²⁹ A hadjárat további sorsáról nincsenek ismereteink. Komoly következményekkel mindenesetre nem járt, hiszen a novgorodi adószedők ezt követően is eljutottak egészen az Urál hegységig.³⁰ Vélhetően már 1187 előtt is volt

összeállítást is használtam, a *Novgorodi Évkönyvek* esetén évszámra hivatkozok. Ezek követése egyszerű, hiszen a krónika *annalesz*zerűen tartalmazza a bejegyzéseket. A korban használt, teremtéstől számított évet adom meg először, zárójelben pedig jelzem a ma használt időszámítás szerinti esztendő. A rövidítésjegyzékben megadott krónikakiadások közül felhasznált kiadások: Novgorodszkaja letopisz po szpiszku P. P. Dubrovskogo. *Polnoje szobranyije russzkih letopiszjev*. XLIII. Moskva, 2004. és *The Chronicle of Novgorod*, 1016–1471. London, 1914. Az *Óskrónika* (PVL) esetén oldalszámot adok meg.

²⁵ Font M.: *Oroszország*, 127–128.; Ágoston, M.: *Terminológia*, 14.; Gyóni G.: *Moszkva és Novgorod*, 45.; David Nicolle: *Armies of Medieval Russia 750–1250*. Oxford, 1999. 16–17.; Néhányan e térségben a *pjatyinákhoz* hasonló, ötös „közigazgatási” vagy inkább adóztató körzeti felosztást sejtene. Ezek közt az első Zavolocsje azaz a Volokon túli terület Beloje-tó (Fehér-tó) és a Mezen-folyó között, magába foglalva az Északi-Dvina medencéjét. A második a „tengeren túli” Tre, Tri vagy Ter vidéke, mely az Onyega-tótól északra fekvő térséget, azaz Északkelet-Karéliát, a Kola-félsziget déli partvidékét és Lappföld egy részét jelenti. A harmadik térség Perm, azaz a Káma-folyó medencéje és az Urál-hegység déli vonulata között, a negyedik Pecsora (a Pecsora-folyó vízgyűjtő medencéje), az ötödik pedig a Pecsora-medence és az Urál-hegység északi vonulata közötti Jugra az elmélet szerint. Ld. *The Chronicle of Novgorod*, XXX.

²⁶ A *Novgorodi Föld* jelentéstartalmához lásd: Charles J. Halperin: *Novgorod and the „Novgorodian Land”. Cahiers du monde russe: Russie, Empire russe, Union soviétique, États indépendants*, 40 (1999) 345–363.

²⁷ Font M.: *Oroszország*, 132–134.; OT, 87–89.; Font Márta: *Rusciától Moscoviáig. Oroszország középkori gyökerei a kezdetektől a 15. század végéig*. In: Frank Tibor (szerk.): *Az orosz birodalom születése. Magyar kutatók tanulmányai az orosz történelemről*. Budapest, 2016. 29–31.

²⁸ Birnbaum, H.: *Lord Novgorod*, 49–52.; OT, 87–89.; Perrie, M. et al. (ed.): *The Cambridge History of Russia*, I. 196.

²⁹ NL 6695., 6701. (1187., 1193.); Nicolle, D.: *Armies*, 8., 41.

³⁰ PVL 77.; *The Chronicle of Novgorod*, XV–XVII., *Oroszország*, 91.

példa hasonló incidensre, ezekről azonban nem rendelkezünk forrásokkal, legfeljebb közvetett adatokkal: emiatt épülhetett Hlinov (Vjatka) nagyobb erődje 1174 táján.³¹

Nagyobb veszélyforrást jelentett Novgorodra a térségben szintén érdekelt Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség, mely nemcsak az északkeleti hódításokat, de a délről, a Volgán érkező gabonakereskedelmet is veszélyeztette. A 12. század nagy része a Szuzdal elleni harcokkal telt, ezen összecsapások miatt épült fel a volgai kereskedelmet ellenőrző Torzsok (más formában Novij Torg, „új vásárhely”) erődje a két fejedelemség határán valamikor a 12. század első felében.³² A határharcok, kisebb csetepaték és rövid hadjáratok szinte mindennaposak voltak.³³ Komolyabb háborúra először 1147–1149-ben került sor, ekkor évente felvonultak a seregek, a rossz közlekedési viszonyok miatt azonban csak hat kisebb települést hódított meg Novgorod 1148-ban, melyet egy évvel később egy kisebb ütközet megvívásával a győzelem követett.³⁴ Legközelebb komoly összecsapásról 1169-ből értesülünk, amikor is egy druzsina indult útnak, hogy begyűjtse az adót az Északi-Dvina völgyén túl lakó törzsektől. A novgorodi adószedőkre ekkor támadt rá a szuzdali sereg. A *Novgorodi Krónika* nyilvánvalóan ferdít, ahol a szuzdali sereg létszámát említi, az azonban nyilvánvaló, hogy a novgorodiak nyerték meg az ütközetet, mivel nemcsak keleti alattvalóiktól szedték be az adót, hanem Szuzdal birtokainak egy részét is megsarcolták. Ez a konfliktus odáig fajult, hogy 1169 végén vagy 1170 elején Szuzdal és vele szövetségben több másik fejedelemség serege is Novgorod alá vonult. A sikertelen egyezkedések után összecsapásra került sor, melyből ismét a Volhov-parti város került ki győztesen, ez pedig garantálta Novgorod hegemoniáját a vitatott északkeleti régióban. A kisebb összetűzések ezután sem voltak ritkák a két orosz fejedelemség között, pusztán azok intenzitása enyhült.³⁵

A nyugati terület finn és balti törzsei komolyabb kihívást jelentettek a város számára, mint a keleti népcsoportok, mivel a baltikumi törzsek szervezettebbek és népesebbek voltak, mint a Novgorodtól keletre élő finnugor népek.³⁶ Ezt látszik alátámasztani, hogy a 12. század elején csak elhúzódó háborúskodást követően sikerült a csúdok egy részét meghódítani.³⁷ Meglátásom szerint az észtek lakta terület meghódítása nemcsak a helyi nyersanyagok kiaknázása miatt volt fontos, hanem potenciális kolonizációs célpont is lehetett, hiszen mezőgazdasági termelésre alkalmas volt a vidék. A csúd területek

³¹ *The Chronicle of Novgorod*, XXVI–XXVIII. Mivel Hlinov a Vjatkának nevezett vidék központja volt, gyakran a település és az erőd is Vjatka néven szerepel a korabeli forrásokban. A 18. század végétől hivatalosan is Vjatka lett a neve, amit 1934-ben Kirovra cseréltek, és ma is így hívják.

³² OT, 91.; Makai J.: *Fejezetek*, 89–99.

³³ NL 6642., 6645., 6647., 6675. (1134., 1137., 1139., 1167.)

³⁴ NL 6655–6657. (1147–1149.); Nicolle, D.: *Armies*, 8.; Janyin, V. L.: *Ocserki isztoriji*, 51.

³⁵ NL 6677. (1169.); Perrie, M. et al. (ed.): *The Cambridge History of Russia*, I. 196.; Birnbaum, H.: *Lord Novgorod*, 137.; Janyin, V. L.: *Ocserki isztoriji*, 55. Későbbi összetűzés például 1180-ban fordult elő. NL 6688. (1180.)

³⁶ Eino Jutikkala – Kauko Pirinen: *Finnország történelme*. Budapest, 2004. 36–37., 56–57.; David Nicolle: *Lake Peipus 1242. Battle of the Ice*. Oxford, 1997. 9.

³⁷ NL 6641. (1133.)

egészét nem sikerült meghódítani, csupán keleti felét csatolták birtokaikhoz, így nem meglepő, hogy a szabad csúdok többször is betörték orosz területekre. 1176–1177 telén komoly vereséget mértek a pszkoviakra, majd a balti litvánok égették fel a nyugati határvidéket 1183-ban. Nem teljesen egyértelmű, hogy ezek a litvánok a szintén orosz Polocki Fejedelemség alattvalóiként vagy önállóan törtek-e be a Novgorodi földre. Mindkét lehetőség fennáll, hiszen a litvánok egy része független volt, míg más része Polock alá tartozott. Úgy gondolom, az 1183. évi támadás hátterében a polockiak állnak, mivel 1185-ből egy Polock ellen felvonuló seregről értesülünk, amelynek más előzményét nem találjuk az évkönyvben. Ez az expedíció úgy tűnik, összecsapás nélkül, békekötéssel ért véget.³⁸ 1190-ben ismét egy csúd portya indult Pszkov területei ellen, ezt azonban időben feltartóztatta és legyőzte a helyi sereg. Vélhetően e támadás megbosszulását szolgálta a következő évben indított hadjárat, amelyet Novgorod aktuális fejedelme, Jaroszlav Vlagyimirovics (1182–1184, 1187–1196, 1197–1199) vezetett a csúdok ellen. Seregében saját druzsináján kívül Novgorod és Pszkov városainak harcosai szolgáltak. Az egyesített haderő bevette Jurjev városát és felpredálta az észtek földjeit, de tartós hódításra, úgy látszik, ekkor sem került sor.³⁹

Novgorod nemcsak az észti területek megszerzésére törekedett, hanem komoly érdekeltségeik voltak a mai Finnország területén is. Kelet-Karélia már a korai időszakban a Novgorodi földhöz került, és bár földművelésre nem igazán volt alkalmas, stratégiai okokból fontos volt megőrzése, minthogy nagyon közel feküdt a törzsterülethez.⁴⁰ A mai Közép-Finnország területe ezzel szemben elsősorban potenciális nyersanyagforrásként hívta fel magára a város figyelmét. Ebben a térségben Novgorod először az óorosz nyelven *jemnek*, illetve *jamnak* nevezett finn nyelvű tavaszt törzsekkel került szembe.⁴¹ E törzsekkel már a 11. század során is összecsaptak a Kijevi Rusz seregei.⁴² Lehetségesnek tartom, hogy ekkor, az 1040-es években valamilyen szinten sikerült elismertetni velük a Rusz főségét, mert egészen 1123-ig nem hallunk róluk. Ebben az évben novgorodi hadak támadtak a tavasztokra és legyőzték őket.⁴³ Ez viszont csak rövidebb távú sikereket hozott, mivel 1142-ben már maguk a jemek támadtak a város északi birtokaira, de Ladoga négyszáz főt számláló serege legyőzte a portyázókat. Ezzel függhet össze, hogy ugyanabban az évben feltűntek a svédek is a térségben mint Novgorod ellenfelei. A *Novgorodi Krónika* minden bizonnyal túlzó állítása szerint „a svéd király és püspök hatvan hajója”

³⁸ NL 6684., 6691., 6693. (1176., 1183., 1185.) Ez az eset is jelzi, hogy a hadtörténeti eseményekről legrészletesebb adatokkal szolgáló *Novgorodi Évkönyvek* (még ha értesüléseik nagy része ki is állja a forráskritika próbáját), nem mindig adnak egyértelmű és biztos információkat. Ehhez ld. *The Chronicle of Novgorod*, XXXVI–XLI.

³⁹ NL 6698–6699. (1190–1191.) Jurjev, korabeli észti nevén Tarbatu, későbbi német neve Dorpat. Ma: Tartu (Észtország).

⁴⁰ Jutikkala, E. – Pirinen, K.: *Finnország történelme*, 51–52.

⁴¹ Az óorosz kifejezés a térség finn nevéből, Häme-ből ered. Jutikkala, E. – Pirinen, K.: *Finnország történelme*, 412.

⁴² PVL 47. és NL 6550. (1042.)

⁴³ NL 6631. (1042., 1123.)

megtámadott három novgorodi kereskedőhajót, amelyek épp a tengerentúlról tértek haza.⁴⁴ A támadás azonban sikertelen volt, sőt a novgorodiak három svéd hajó legénységét felkoncolták.⁴⁵ Ennél korábbi összetűzésekről nem tudunk, az azonban közismert, hogy kereskedelmi viszony állt fenn a Volhov-parti város és a tengerentúli skandinávok között. E kapcsolat továbbra is fennmaradt és a Svéd Királyság expanziós törekvései ekkor még nem veszélyeztették igazán Novgorodot, hiszen a nyugati finn térség svéd hódoltatása és térítése is éppen csak megkezdődött.⁴⁶

A tavaszt és svéd támadást követő évben Novgorod finn alattvalói, a karélok indulnak portyára Tavasztia ellen és elpusztították a jemek két hajóját. Hat évvel később ismét a tavasztok támadtak, ezúttal Novgorod másik finn ajkú alattvalói, a vótok által lakott terület szenvedte el a felpredálást, de a novgorodi milícia és a vót törzsek közösen legyőzték a támadókat.⁴⁷ A mai Finnország területéről nem ismerünk más forrást, amely háborús események tanúja lenne, viszont ismét feltűnnek a svédek, akik 1164-ben Ladoga környékére támadtak. A Ladoga környékiek a felégetett föld taktikáját vetették be és bezárkóztak városuk falai mögé. A svédek a ladogaiak előrelátása miatt nem tudtak komoly kárt okozni. A helyiek gyors reakciója azt sejteti, hogy 1142 és 1164 között többször is sor került hasonló támadásokra, de erről forrásaink hallgatnak. Mindenesetre röviddel a svédek megérkezése után megjelent a novgorodi felmentő sereg Szvjatoszlav fejedelem és Zahari poszadnyik vezetésével, és május 28-án legyőzte a svéd sereget, hajóhadának nagy részét elpusztította.⁴⁸ Ezt követően ismét hosszú ideig hallgatnak a források az északnyugati végekkel kapcsolatban, mígnem 1186-ban egy újabb novgorodi expedícióról értesülünk, amelyet Visata Vasziljevics vojevoda vezetett, és amely gazdag zsákmánnyal tért vissza Jem vidékéről. Öt évvel később ismét a novgorodiak és karél segédcapataik indultak útnak hajókon Közép-Finnország ellen, felpredálva és kifosztva azt. E két hadjárat jelzi, hogy a tavasztok ismeretlen oknál fogva a század végére meggyengültek. Nem zárható ki, hogy Novgorod ekkor (ismét) képes volt hódoltatni a vidéket, bár adóztató központok létrehozásáról nincs tudomásunk Tavasztiaiban.⁴⁹

A századforduló előtt nem sokkal kiújult a háborúskodás a nyugati határvidéken, ekkor litvánok és polockiak közösen prédálták fel Luki városát.⁵⁰ 1200-ban ismét a litvánok támadtak, ekkor egészen az Ilmeny-tóig hatoltak előre, de a novgorodi erők visszaverték a balti portyázókat. Röviddel később Lukiból indult ellentámadás Livónia területére a latgalok ellen, akiket álmukban mészárolt le és fosztott ki Nyezgyila Pehcsinyics

⁴⁴ NL 6650. (1142.)

⁴⁵ NL 6650. (1142.) A híradás problematikus voltára ld. Jutikkala, E. – Pirinen, K.: *Finnország történelme*, 39.; Janyin, V. L.: *Ocserki isztoriji*, 50.

⁴⁶ Szili S.: *Források*, 55–56.

⁴⁷ NL 6651., 6657. (1143., 1149.)

⁴⁸ NL 6672. (1164.)

⁴⁹ NL 6694., 6699. (1186., 1191.); Jutikkala, E. – Pirinen, K.: *Finnország történelme*, 36.

⁵⁰ NL 6706. (1198.)

vojevoda druzsinája.⁵¹ Ezt követően tíz évvel később értesülünk ismét litván portyáról, pontosabban annak visszaveréséről, majd pedig Luki városát megerősítették a fejedelem parancsára. Nem bizonyítható, de nem is zárható ki, hogy ekkoriban valamiféle szövetségi kapcsolatban álltak egymással az észtek és a litván törzsek, mivel a támadásaik és az ellentámadások sűrűn követték egymást, évente, sőt néha évente több alkalommal, mint például 1212-ben, amikor két különböző csúd törzs kifosztása és alkalmi megadóztatása volt az eredmény. Amint Novgorod az észtek területére támadt, feltűntek a litván portyázók a térségben.⁵² Az intenzívvé váló harcok másik lehetséges magyarázata: Novgorod ekkor látott lehetőséget arra, hogy befejezze Csúdföld egy évszázaddal korábban megkezdett hódoltatását és a megerősödő litvánok egyszerűen csak kihasználták, hogy az orosz főerőket lekötötte az észtekkel folytatott küzdelem.

1217-ben ismét pszkovi vidéken portyáztak a litvánok, majd elmenekültek az üldözökre küldött sereg elől. Eközben azonban a látszólag behódolt csúdok lerohanták a novgorodi sereg málháját szállító alakulatot, sőt a térségben éppen csak megtelepedő németekhez (a rigai püspökséghez, illetve a Livóniai Kardtestvérek Rendjéhez) fordultak segítségért, akik ekkor tűntek fel első ízben Novgorod ellenségeiként. Kisebb csepetések után a németek azonban visszavonultak, amint a novgorodi főerők a hátukba támadó észtek ellen fordultak. Novgorod az észtekkel vívott csatából győztesen került ki, és állítólag hétszáz lovat zsákmányolt.⁵³

Öt évvel később azonban megváltozott a helyzet és a novgorodiak a litvánokkal szövetségben támadtak a Livóniai Rend wendeni várára, melyet azonban nem tudtak bevenni. Ez a szövetség nem bizonyult hosszú életűnek, hiszen a következő esztendőben ismét litván portyázókat kellett kiüldözni Novgorod birtokairól. A fősereg ezután ismét a csúdok tartománya ellen vonult, felpredálta és meghódította földjeiket, de Kolivan városát nem sikerült bevenniük.⁵⁴ Ismét úgy látszik, a csúdok és litvánok elleni támadások összefüggtek egymással. Mindemellett pedig állandóvá váltak a hódító német keresztesek és a ruszok közti határharcok is a térségben. A lovagrend 1224-ben bevette Jurjev (Dorpat) városát, amelyet ekkor egy helyi fejedelem uralt, így Novgorod (pontosabban az alá tartozó, bár meglehetősen széleskörű autonómiával bíró Pszkov) és a Livóniai Kardtestvérek közvetlen szomszédokká váltak.⁵⁵ Még ugyanebben az évben egy Sztaraja

⁵¹ NL 6708. (1200.) A balti latgalok a mai lettek ősei, a litvánok közeli rokonai. *The Chronicle of Novgorod*, XXV–XXVII. és 32. 1. ljj.

⁵² NL 6718–6722. (1210–1214.)

⁵³ NL 6725. (1217.); Arbusow, L. – Bauer, A.: *Heinrici Chronicon Livoniae*, 137–140.; Pfeiffer, F.: *Livländische Reimchronik*, 42–44. (A Livóniai Rimes Krónika történeti értéke kevésbé jelentős, főként a német lovagok dicsőségét szedi versebe és kevesebb konkrétumot tartalmaz. *Livländische Reimchronik*, III–VIII.); A németek livóniai megtelepedéséhez: Nicolle, D.: *Lake Peipus 1242*, 10–15.

⁵⁴ NL 6730–6731. (1222–1223.) Wenden óorosz neve Kesz, ma Cësis néven Lettországhoz tartozik. Kolivan későbbi dán és német neve Reval, ma Tallinn néven Észtország fővárosa.

⁵⁵ NL 6732. (1224.); Arbusow, L. – Bauer, A.: *Heinrici Chronicon Livoniae*, 199–205.; Nicolle, D.: *Lake Peipus 1242*, 11–12.

Russzából indított expedíciós sereg katasztrofális vereséget szenvedett a litvánoktól, ráadásul a mongol-tatár fenyegetés első hírei is megérkeztek a Rusz északi vidékére.⁵⁶

Úgy látom, az 1220-as években nyilvánvalóvá kezdett válni a város vezetői számára, hogy Novgorod kénytelen lesz védekezésre berendezkedni, mivel sem a megerősödő litvánok, sem pedig a térségben megjelenő, és az észti földeket meghódító katolikus németek (és a velük szövetséges dánok) jelentette fenyegetéssel nem fognak tudni egyhamar leszámolni, ezzel pedig lezárult Novgorod történetének első, expanzív korszaka.

Összegzés

A korszak hadi eseményeinek részletes bemutatása kitűnően rávilágít a tényre, hogy a novgorodi terjeszkedést gazdasági érdekek motiválták. A 12. század elejétől kezdve a város vezetői folyamatosan arra törekedtek, hogy növeljék a város birtokait, elsősorban nyersanyagforrások megszerzése céljából. Ez különböző szervezetségi szinten álló, eltérő kultúrájú politikai alakulatok érdekeivel ütközött. A keleti régióban viszonylag gyors és nagy területre kiterjedő expanziót figyelhetünk meg, amely eleinte nem járt nagymértékű paraszti kolonizációval, pusztán a várostól többé-kevésbé függő adóztató körzetek kialakítását vonta maga után. A fejlettebb, szervezettebb orosz részfejedelemségekkel és a Balti-tenger mentén élő törzsekkel szemben nem bizonyult igazán sikeresnek a novgorodi expanzió. Ennek fő oka egyrészt a mozgósítható sereg létszámában és a korabeli logisztika nehézségeiben keresendő, másrészt a legyőzött orosz részfejedelemségek teljes beolvasztása nem is állt Novgorod érdekében, hiszen a békeidők kereskedelmi kapcsolatai nagyobb profittal kecsegtettek.

Novgorod expanziós törekvése az 1200-as évek első évtizedeiben is fennmaradt, de miután a Novgorodi Föld határain új, eltérő kultúrájú és a helyi népcsoportoknál politikailag és katonailag még szervezettebb ellenfelek jelentek meg, végül rákényszerült arra, hogy területeinek megvédésére és biztosítására rendezkedjen be. Minden novgorodi törekvés azt a célt szolgálta, hogy a balti kereskedelem, amelyre a város gazdasága épült, nyugodtan folyjon tovább.

⁵⁶ NL 6732. (1224.)

THE ROLE OF ECONOMY IN THE EARLY WARS OF NOVGOROD

Novgorod became the mercantile center of the Northern Rus' in the 10th century. After the city (or "city-state") gained independence from Kiev in 1136, its main aim was to keep this position as its economy was based on trade. Evidently the military and economic interests of the Novgorodian elite determined the city's war policy. The early period, especially the 12th century, saw the creation of the "Novgorod Land", expanding the city's possessions in all corners of the region. During this expansion, Novgorod conquered local tribes and settlements in north-eastern Europe but instead of incorporating them directly into its realm, the city-state only maintained taxing centers to get primary products as tribute for use in the Baltic trade. This expansive period ended around the 1220s when strong new enemies appeared at Novgorod's borders: "Latin" crusaders in the West and Mongols in the East. Facing these new challenges Novgorod strengthened its dependencies and began to follow a new, defensive policy.

Keywords: Novgorod, warfare, economics, Rus', expansion, trade

POZSÁR DÁNIEL

Menetvonalak és stratégia

AZ 1101. ÉVI KERESZTES HADJÁRAT AZ 1097-ES ANATÓLIAI ÁTTÖRÉS TÜKRÉBEN*

Bevezetés

HENRICH HAGENMEYER KLASSZIKUS munkája alapján rekonstruálható, hogy az első keresztes hadjárat első főúri hullámának a Nikaiától (Nicea) Antiókhiaig tartó körülbelül 1200 kilométeres táv megtételéhez nagyjából négy hónapra volt szüksége (1097. június 26-tól október 21-ig).¹ Ezt az adatot később Bernard S. Bachrach tanulmánya is megerősítette.² Az anatóliai hadműveletek idején a keresztes seregek több nagy nyíltszíni csatában is legyőzték a szeldzsuk török seregeket. Még a hadjárat kis-ázsiai szakaszának előkészítéseként, Nikaia bevételét megelőzően a város falai alatt arattak fontos győzelmet (1097. május 21.). Az anatóliai áttörés során a Dorülaionnál megvívott ütközetben (1097. július 1.), majd Hérakleianál törték meg a muszlim ellenállást (1097. szeptember 10.). A várostromokban is sikereket könyvelhettek el. Az anatóliai átkelés megalapozásaként, bár hathatós bizánci segítséggel, de végül megadásra készítették a Rúmi (Ikoniumi) Szultánság fővárosát, Nikaiát (1097. június 19.).³

A fenti felsorolás alapján egy győzelmekkel kikövezett diadalmenetnek tűnhet az első főúri hullám átkelése Anatólián. Azonban a valóság az, hogy egy szenvedéssel és megpróbáltatásokkal terhes áttörésről volt szó, melyet méltán tarthatunk a keresztes háborúk korának egyik páratlan haditettének, amely a kitűzött hadászati célt, az észak-szíriai területek elérését teljesítette. Az első főúri hullám 1097. október 21-én érte el Antiókhia falait,⁴ végleg áthelyezve a hadműveleteket szíriai területre.⁵ Ez egy újabb, nem kevésbé gyötrelmes fejezetét nyitotta meg az első keresztes hadjáratnak, amit csak egy „csodával

* Köszönet illeti Hunyadi Zsoltot, aki értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

¹ Heinrich Hagenmeyer: *Chronologie de la première Croisade 1094–1100*. Hildesheim, 1973. 81–104.

² Bernard S. Bachrach: *Crusader Logistics: From Victory at Nicea to Resupply at Dorylaion*. In: John H. Pryor (ed.): *Logistics of Warfare in the Age of the Crusades*. Aldershot, 2006. 43.

³ Jean Flori: *La première croisade – L'Occident chrétien contre l'Islam*. Paris, 2001. 271.

⁴ John France: *Victory in the East*. Cambridge, 1994. 220.

⁵ R. C. Smail: *Crusading Warfare 1097–1193*. Cambridge, 1995. 26.

határos”⁶ siker volt képes a keresztések javára fordítani. Arra, hogy az átkelés Anatólián milyen fontos eredményt jelentett a kereszties mozgalom számára, kiválóan rávilágít az a tényező, hogy nemcsak a „népi kereszties hadjárat”,⁷ de a lényegesen komolyabb haderővel rendelkező 1101. évi hadjárat is már közép-anatóliai területen megsemmisült a szeldzsuk törökökkel vívott harcokban. Az 1097. évi anatóliai áttörés abban a tekintetben is kiemelkedő teljesítmény volt, hogy egy több tízezer fős kereszties seregnek a szeldzsuk török ellenálláson kívül az időjárási körülmények, illetve a terepviszonyok kihívásait is sikerült leküzdenie.⁸ Egy ekkora sereg egyben tartása, élelmezése, illetve az ellenséggel való fegyveres összecsapás esetén annak mielőbbi fegyveres harcra való készenlétbe állítása kiemelkedő stratégiai, illetve hadellátási feladatot jelentett az első kereszties hadjárat vezérei számára.

Az 1101. évi hadjárat vereségsorozata megmutatta, hogy az elhibázott stratégiai cél, illetve a logisztikai hiányosságok jóvátehetetlen hibának bizonyultak, amelyet a szeldzsuk seregek könnyűszerrel a maguk javára fordítottak. Mivel a nyugati seregek teljesítményét próbálom értékelni, ezért tanulmányomban csak felületesen érintem a szeldzsukok katonai eredményeit. Azonban azt mindenképpen fontos leszögezni, hogy a szeldzsuk török és a türkmén ellenállás legalább olyan fontos tényezője volt az 1101. évi hadjárat bukásának, mint a keresztény seregek hibás hadvezetése.

Hadiút a császárvárosba

Bár az első kereszties hadjárat első főúri hulláma már szíriai területen hadakozott, II. Orbán (1088–1099) pápa nem tartott szünetet a kereszties mozgalom propagálásában, és újabb kereszties seregek felállítására tett erőfeszítéseket. II. Orbán a kereszties mozgalom

⁶ Flori, J.: *La première croisade*, 93.

⁷ Veszprémy László: Szempontok az Árpád-kori hadseregellátás problémájához. In: Pósan László – Veszprémy László (szerk.): *A hadtáp volt maga a fegyver – Tanulmányok a középkori hadszervezet és katonai logisztika kérdéseiről*. Budapest, 2013. 196.

⁸ Az első kereszties hadjárat első főúri hullámának teljes létszámáról az anatóliai hadműveletekre vonatkozóan megoszlanak a történeti vélemények. Runciman a teljes hadra fogható létszámot 35 ezer fő körül határozza meg, ld. Steven Runciman: *A kereszties hadjáratok története*. Budapest, 2002. 261.; Riley-Smith becslése szerint Nikaia ostrománál 43 ezer fős kereszties seregről beszélhetünk. Jonathan Riley-Smith: *The First Crusade and the Idea of Crusading*. Philadelphia, 2009. 63.; Ralph-Johannes Lilie 30 ezer fővel számol, míg Bachrach a teljes sereget, beleértve a nem harcoló zarándokokat is 50 ezer főt meghaladóra becsüli. Ralph-Johannes Lilie: *Byzantium and the Crusader States 1096–1204*. Oxford, 1993. 3.; Bachrach, B. S.: *Crusader logistics*, 49–50.; Ha a forrásokra tekintünk, természetesen a korszakra jellemző túlzó számadatokkal találkozunk: Anna Komnéné csak Gottfried seregét 80 ezer főben határozta meg, Chartres-i Foucher pedig 600 ezer keresztiesről írt krónikájában. Ld. *Alexiad*, X. 284.; Heinrich Hagenmeyer (ed.): *Fulcheri Carnotensis: Historia Hierosolymitana* (1095–1127). Heidelberg, 1913. 183. Lib. I., cap. X. 4.; A keresztény források által közölt részletes létszámadatokról nyújt összefoglalást: Runciman, S.: *A kereszties*, 259–260.

kiterjesztésére használta fel a bari (1098. október) és a római zsinatot is (1099. április).⁹ Jeruzsálem bevételének hírért már nem élhette meg, hiszen 1099. július 29-én meghalt. Utóda, II. Paszkál (1099–1118) azonban ugyancsak a keresztes háború további folytatása mellett tört lándzsát. 1099 decemberében kiátkozással fenyegette meg azokat, akik nem teljesítik esküjüket, és vonakodnának részt vállalni a fegyveres szentföldi zarándoklat küzdelmében.¹⁰ Az 1101. év főúri hadjáratának első serege azonban még II. Orbán pápa kérésének eleget téve szerveződött. Orbán levélben kérte fel Buis-i Anzelmet, Milánó érsekét egy lombard sereg vezetésére.¹¹ Az érsekhez csatlakozott Biandratei Albert gróf és testvére, Guido, illetve Párma grófja, Albert is seregeikkel. Mind James L. Cate, mind Steven Runciman véleménye megegyezik abban, hogy a lombard sereg fegyelmetlen haderő volt. E véleményüket Aachen-i Albert krónikájára alapozzák, amely beszámol az itáliai had európai felvonulásáról. Albert leírása alapján a lombardok már bizánci területeken fosztogatásokba és kegyetlenkedésekbe kezdtek, parancsnokaik utasításait figyelmen kívül hagyva.¹² Ha összevetjük a két főúri hadjárat megkezdésének időpontját, körülbelül hasonló időszakot kapunk. A mezőgazdasági munkák befejeztével, nyár végén, ősz elején volt a legalkalmasabb időszak a sereg összehívására és keletre indulásra.¹³ Az első főúri hadjárat első serege Vermandois-i Hugó, I. Fülöp francia király öccsének vezetésével indult el 1096 augusztusának közepén.¹⁴ A következő pár hónapban lényegében az összes nagyobb főúri sereg útra kelt. 1096 augusztusában Bouillon-i Gottfried és öccse, Balduin serege is megindult keletre. 1096 szeptemberében, illetve októberében vette fel a keresztes hadjáratot a dél-itáliai normannok serege Tarantói Boemund és unokaöccse, Tankréd vezetésével, és ugyancsak ebben az időszakban indult el Nyugat-Európából Normandiai Róbert, Flandriai Róbert és Blois-i István egyesített hadereje.¹⁵ 1096 októberében még szintén francia területen tartózkodott Toulouse-i Rajmund serege, akihez jelentősebb egyházi kontingens csatlakozott Adhemar, Le Puy püspökének vezetésével. 1097 első hónapjaiban azonban már Dalmácia kegyet-

⁹ James L. Cate: *The Crusade of 1101*. In: Kenneth M. Setton (gen. ed.): *A History of the Crusades*, I–VI. Madison–Milwaukee–London, 1969–1989. I. 344.

¹⁰ Riley-Smith J.: *The First Crusade*, 162.

¹¹ Cate, J. L.: *The Crusade*, 346.; Jonathan Riley-Smith: *The First Crusaders, 1095–1131*. Cambridge, 1997. 75.

¹² Cate, J. L.: *The Crusade*, 347.; Runciman, S.: *A keresztes*, 300.; Vö. „Hanc autem in terram uenientes, mandatum regis transgressi sunt, nec audierunt ductores et principes exercitus, sed omnia sine modo, sine ratione depredati sunt, sine aliqua mutatione Bulgaris et Grecis sua auferentes, pecora et uolatilia eorum diripientes, et, quod nefas est dicere de populo catholico, quadragesimali tempore et ieiunio ea deuorantes. Fregerunt etiam in predictis locis et ciuitatibus ipsius pii imperatoris oratoria, propter ambitionem rerum, que in eis erant recondite a facie tante multitudinis [...]”. Susan B. Edgington (ed.): *Albert of Aachen: Historia Ierosolimitana. History of the Journey to Jerusalem*. Oxford, 2007. 588. VIII. 3.

¹³ Runciman, S.: *A keresztes*, 300.

¹⁴ Frederic Duncalf: *The First Crusade: Clermont to Constantinople*. In: Kenneth M. Setton (gen. ed.): *A History of the Crusades* I. 266.; Thomas Asbridge: *The First Crusade – A New History*. Oxford, 2004. 92.

¹⁵ Riley-Smith, J.: *The First Crusade*, 162.; Asbridge T.: *The First Crusade*, 92–95.

len hegyvidékén keresztül próbálták elérni a Via Egnatiát.¹⁶ A második főúri hadjárat megkezdésének időpontja 1100. szeptember 13.¹⁷ A lombard sereg ekkor hagyta el Milánót, és Karintián keresztül a Magyar Királyság felé tartott.¹⁸ A fentiek alapján jól látható, hogy az első főúri hullám seregei nagyjából azonos időben kezdték meg a keresztes háborút, ez pedig abból a szempontból döntő jelentőséggel bír, hogy még a hadjárat érdemi szakaszának elején, Nikaia ostrománál (1097. június 3.) a teljes keresztes haderő egyesült.¹⁹ Ezzel szemben az 1101. év keresztes mozgalmának többi serege a lombardokhoz viszonyítva jelentős késéssel kezdte meg hadjáratát.

Blois-i István, aki az első főúri hullám antiókhiai megpróbáltatásai közben elmenekült,²⁰ hogy lemossa a nevére tapadt gyalázatot, újra felvette a keresztet, és csapataival 1101 tavaszán indult el Konstantinápoly felé.²¹ Szintén 1101 telének végén, tavaszának kezdetén indította meg hadjáratát IX. Vilmos, Aquitánia hercege illetve II. Vilmos, Nevers grófia is.²² Mint láthatjuk, a francia területről meginduló seregek kivárták a télvíz idejét, és hónapokkal az észak-itáliai keresztesek után keltek csak útra. IX. Vilmos seregében újra csak megtaláljuk Vermandois-i Hugót, aki az első főúri hullám követeként Antióchiából indult vissza Konstantinápolyba, hogy segítséget kérjen Alexiosz császártól a kimerült keresztes sereg számára.²³ Követsége nem járt eredménnyel, és nem sikerült bizánci támogatást szereznie a Jeruzsálem bevételére készülődő keresztesek számára. Távolmaradása következtében azonban a szentföldi keresztes sikerekből is kimaradt, így nem járt meglepetéssel a második főúri hullámhoz való csatlakozása. IX. Vilmos Cate véleménye szerint saját erőből is komoly haderő felállítására volt képes.²⁴ A sereget jelentősen tovább duzzasztotta a hozzájuk Karintia területén csatlakozott IV. Welf bajor herceg és Ida osztrák örgrófnő kontingense is.²⁵ Az egyesült aquitániai–bajor sereget Aacheni Albert 160 ezer főre teszi, ami nyilvánvalóan túlzó számadat, de abból kiindulva, hogy a teljes

¹⁶ Duncalf, F.: *The First Crusade*, 273.; Asbridge T.: *The First Crusade*, 94.

¹⁷ Riley-Smith, J.: *The First Crusade*, 162.; Cate, J. L.: *The Crusade*, 352.

¹⁸ Uo. 352.

¹⁹ Flori, J.: *La première croisade*, 269.

²⁰ Blois-i István dezertálásáról részletesen megemlékezik a Boemund seregében küzdő krónikás, aki nem is próbálta menteni István cselekedetét: „Ő azonban, miután meghallotta, hogy a törökök népe körbefogott és ostromol bennünket, titkon felmászott az Antióchiához legközelebb fekvő hegyre. Miután megpillantotta a megszámlálhatatlan sátortábor, hatalmas félelem kerítette hatalmába, leereszkedett a hegyről és csapataival sebesen elmenekült.” Névtelen Krónikás: A frankok és a többi jeruzsálemi zarándok tettei. (Anonymi Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum.) In: Veszprémy László (szerk.): *Az első és második keresztes háború korának forrásai*. Budapest, 1999. 89. IX. könyv 27. fejezet.; Az eredeti latin szöveget lásd: *Recueil des historiens des croisades. Historiens occidentaux*. I–V. Paris, 1844–1895. III. 1866. 121–163.

²¹ Runciman, S.: *A keresztes*, 301.

²² Cate, J. L.: *The Crusade*, 358–359.

²³ Flori, J.: *La première croisade*, 94.

²⁴ Cate, J. L.: *The Crusade*, 348.

²⁵ Albert of Aachen: *Historia Ierosolimitana*, 624–626. VIII. 34.; Cate, J. L.: *The Crusade*, 350.; Riley-Smith, J.: *The First Crusade*, 131.

első főúri hullámnál 600 ezer emberről ír, a Blois-i István csapataival kiegészülő lombard sereget pedig 260 ezer főre taksálja, érzékelteti, hogy a krónikás szerint az első főúri hullámmal emberállományát tekintve közel megegyező vállalkozásról beszélhetünk. Anna Komnéné is hatalmas létszámú keresztes sereget írt le: a Konstantinápolyba érkező lombard–francia kontingenst 150 ezer főben határozta meg.²⁶ A legkisebb sereggel II. Vilmos rendelkezett. Nevers grófjának hadjáratát egyedül Aacheni Albert krónikájából ismerjük, aki 15 ezer főt említ mint a hadra foghatók létszáma. A sereg a *Historia Ierosolimitana* alapján rendkívül fegyvermellett és jól kézben tartott haderőnek tűnt.²⁷

Az első főúri hadjárat, illetve az 1101. évi második hadjárat felvonulási útvonala Konstantinápolyba több ponton is megegyezik. Vermandois-i Hugó Róma érintésével indult Dél-Itália felé, terve szerint Barinál kelt volna át Dürrakhionba, hogy a római hadiúton, a Via Egnatián keresztül közelítse meg a császárvárost. Az Adriai-tengeren való átkelés 1096 októberében²⁸ azonban tragikusan sikerült, a tengeri viharok miatt csak a sereg töredéke jutott el Dürrakhionba. A nagy tervekkel hadba induló Hugó lényegében a hadjárat érdemi részének megkezdése előtt, már a Balkán-félszigetre való átkelés alatt mellékszereplővé degradálódott a többi keresztes vezér mellett.²⁹ Bouillon-i Gottfried és öccse, Balduin serege a Rajnát, majd a Dunát követve ért a Magyar Királyság területére. 1096 szeptemberének végén vagy november elején léphetett az ország területére, amely a betakarítási munkálatoknak hála jól el volt látva élelemmel. A lotaringiai sereg november végén Zimonynál hagyta el Magyarországot, és Szófia, majd Philippopolisz érintésével Szelümbriánál érte el a Via Egnatiát. 1096. december 23-án érkeztek meg Konstantinápolyba.³⁰

Flandriai Róbert, bár Normandiai Róbert és Blois-i István oldalán indult el a keresztes háborúba, útítársaival ellentétben nem telelt át Dél-Itáliában, hanem „menetből” átkelt a Balkán-félszigetre, és valamikor 1097. március végén, április elején érkezett meg a Boszporusz partjára.³¹ Normandiai Róbert és Blois-i István csak 1097 áprilisának elején vállalkoztak az átkelésre az Adriai-tengeren Brindisinél. A viharos tenger komoly káro-

²⁶ Az egyesült lombard–francia seregről lásd: Albert of Aachen: *Historia Ierosolimitana*, 594. VIII. 7.; Az aquitániai-bajor sereg létszámáról: Albert of Aachen: *Historia Ierosolimitana*, 626. VIII. 34.: „[...] in ingenti manu et equitum et peditum et feminei sexus, supra centum sexaginta milia, in apparatu copioso terram Bulgarorum est ingressus.” *Alexiad*, XI. 319.; A hadjáratban résztvevő seregek létszámáról szóló forrásrészekről nyújt kiváló összefoglalást: Cate, J. L.: *The Crusade*, 351. 14. lj.

²⁷ Albert of Aachen: *Historia Ierosolimitana*, viii. 25. 618.

²⁸ Riley-Smith, J.: *The First Crusade*, 160.

²⁹ Peter Frankopan: *The First Crusade: The Call from the East*. Cambridge (Massachusetts), 2012. 124–125.

³⁰ Veszprémy L.: Szempontok, 201–202.; Riley-Smith, J.: *The First Crusade*, 160.; Asbridge T.: *The First Crusade*, 104.

³¹ Duncalf, F.: *The First Crusade*, 275.; Runciman Flandriai Róbert megérkezését a császárvárosba körülbelül azonos időszakra helyezi a dél-italiai normannok seregének megérkezésével (1097. április 9.). Ld.: Runciman, S.: *A keresztes*, 126.; Riley-Smith inkább április 10-re datálja Boemund seregének Konstantinápolyba érkezését. Riley-Smith, J.: *The First Crusade*, 160.; Charles Wendell David: *Robert Curthose, Duke of Normandy*. Cambridge (Massachusetts), 1920. 98.

kat okozott a sereget szállító hajóknak. Az átkelést követően Dürrakhiontól viszonylag nyugalmas útjuk volt a Via Egnatián keresztül. Konstantinápolyt május 14-én érték el, ahol körülbelül két hétig maradtak, majd június 3-án, mint az utolsó nagy kereszties kontingens, Nikaianál csatlakoztak az I. Kilidzs Arszlán szultán székvárosát ostromló sereghez.³² Mint látható, az első kereszties háború első főúri hulláma 1096 augusztusában kezdte meg a hadjáratát és indult el Európából, és 1097 júniusában Nikaia falai alatt vált teljessé az a sereg, amely a hadjárat legnagyobb időszakát kitevő anatóliai áttörést illetve Antiókhia megvívását többé-kevésbé együtt harcolta végig.³³ Tizenegy hónapba telt tehát a keresztiesek felvonulása, míg a tényleges hadszínteret elérték.

A dél-itáliai normann seregek balkáni útvonala az egyik legjobb példája annak, hogy milyen hatalmas kihívást jelentett a kereszties seregek eljutása a kis-ázsiai területekre. Ennek a seregnek volt a legnagyobb a terepismerete a kereszties vezérek hadai közül, és nemcsak a bizánciakkal, de a szeldzsukokkal is már évtizedes katonai interakcióban voltak. A sereg vezére, Boemund személyesen is részt vállalt ezekben a harcokban.³⁴ Boemund és Tankréd 1096 októberében vették fel a keresztet. Nem rekonstruálható teljesen, hogy Avlonánál vagy pedig Dürrakhionnál szálltak-e partra, de a Via Egnatiára csak Florinánál tértek rá, jóval karácsony ünnepe után, amit Kasztoriában töltöttek el; az eseményről a *Névtelen* is beszámol krónikájában.³⁵ A normannok Thesszalonikét csak február 18-ra érték el. Ahogy arra John H. Pryor hiánypótló tanulmányában rávilágít, Boemund balkáni felvonulása rendkívül lassú ütemben haladt előre. A Kasztoria és Thesszaloniké közötti nagyjából 350 kilométeres távot majdnem két hónap alatt tették meg a csapatai, ami napi szinten hét kilométeres menetteljesítményt jelentett. Sereg csak április 26-án érkezett meg Konstantinápolyba, ami azt jelenti, hogy a dél-itáliai csatlakozásától a kereszties hadjáratához, körülbelül hét hónap telt el mire a császárvárosba ért. Pryor bemutatja azt

³² Fulcheri Carnotensis: *Historia Hierosolymitana*, 181. Lib. I. cap. X. 1. „Cumque audissent, qui Niceam obsidebant, ut dictum est, venire principes nostros, comitem scilicet Normannorum Stephanumque Blesensem, gaudenter eis et nobis obviam venerunt et usque ad locum, in quo tentoria nostra extendimus, ante urbem in partem australem deduxerunt.” Duncalf, F.: *The First Crusade*, 278–279.; Riley-Smith, J.: *The First Crusade*, 160.; David, C.: *Robert Curthose*, 98–101.

³³ Riley-Smith, J.: *The First Crusade*, 58. Ez a megállapítás a kereszties sereg gerincére vonatkozik, hiszen mind Tankréd, mind Balduin elszakadt a főseregtől a kilikiai hadjáratuk (1097. szeptember–október) idején. Balduin pedig Edessza megszerzésével (1098. március) lényegében „kiszállt” a Jeruzsálembé vezető hadjárat további szakaszából. Ugyanakkor Edessza megvédésével és Kerboga moszuli emír seregének feltartóztatásával (1098. május) elévülhetetlen érdemeket szerzett a kereszties hadjárat Antiókhiaért folytatott sikeres küzdelmében.

³⁴ Boemund egyéni szerepvállalásáról, a bizánciakkal, illetve a szeldzsuk törökökkel vívott küzdelmeiről részletes összefoglalást nyújt: Ralph Bailey Yewdale: *Bohemond I Prince of Antioch*, Wisconsin, 2010. 16–30.

³⁵ „Akkor útnak indulva dűskálva jutottunk falutól faluig, várostól városig, vártól várig, egészen addig, míg elértük Kasztorit. Itt fényesen ünnepeltünk meg az Úr születését, sok napot töltöttünk itt, és kerestünk piacot, ám ezek nem akartak velünk megegyezni, mivel nagyon féltek tőlünk; azt hitték, hogy nem zarándokok vagyunk, hanem a földjük kifosztását és legyilkolásukat terveljük.” *Névtelen Krónika: A frankok és a többi jeruzsálemi zarándok tettei*, 22–23. I. könyv IV. fejezet.

is, hogy Boemund útvonalválasztása valószínűleg tudatos volt, és a remélt ellátmányban leginkább bővelkedő területeken keresztül vonult kelet felé. Többek között ennek is köszönhető, hogy a balkáni partraszállást követően délre fordult, és nem egyenesen a nagy terheltségű Via Egnatián keresztül vezette a seregét. A megtett távolság, illetve a terület úthálózatának teherbíró képességét megvizsgálva Pryor körülbelül 3–5 ezer főre becsüli a normann sereget.³⁶ Boemund haderejének viszonylag kisebb méretére Anna Komnéné is kitér munkájában.³⁷ Ezt a számbeli hátrányát azonban harcedzettségében, tapasztalatában és kiemelkedően tehetséges vezéreinek köszönhetően könnyedén kiegyenlítette, ahogyan ezt a hadjárat anatóliai, illetve antiókhiai szakasza is bizonyította.

A normannok európai területen megtett felvonulása jól mutatja, hogy még egy összehozott és viszonylag kisebb számú haderő számára is milyen fontos logisztikai kihívást jelentett egy ekkora távolság leküzdése. Boemund a balkáni partraszállását követően egészen Dolianáig délnek tartott a Via Egnatiától távolodva, csak azért, hogy seregének élelmezése biztosított legyen a Drino folyó termékeny völgyében. Innen egy élesen északra tett kitérőt választva folytatta az útját Thessaloniké irányába a rövidebb keleti útvonallal szemben. Ezzel ugyan kétszer hosszabb utat választott, de valószínűleg bízott abban, hogy Kasztóriában biztosítani tudja majd utánpótlását. Ebben nem is tévedett, éveket háborúzott a területen, ezért is vállalhatott be értelmetlenül hosszúnak tűnő kitérőket.³⁸

Az első főúri hullám európai felvonulása már önmagában komoly stratégiai és hadfeladási feladatok elé állította a keresztes vezéreket. Természetesen ez ugyanúgy elmondható az 1101. évi főúri hadjárat szereplőiről is. A fentebb említett lombard vállalkozás Magyarországon keresztül indult Konstantinápoly felé, és leginkább Bouillon-i Gottfried és Balduin seregének útvonalát követték. A sereg a telet nehéz körülmények között vészelte át a balkáni területeken, és összeütközésekbe keveredett a bizánci rendfenntartó erőekkel is. A lombardok 1101 februárjának végén érték el a birodalom fővárosát.³⁹ A körülbelül hathónapos⁴⁰ európai út az átlagos felvonulási időnek számított, az azonban mindenképpen kiemelendő, hogy a balkáni tél sokat lassíthatott a sereg menetteljesítményén. A Blois-i István vezette kontingens májusban érte el Konstantinápolyt.⁴¹ Sajnos második hadjáratának európai útvonaláról nem sokat árulnak el a források, de megállapítható, hogy a télvégi, kora tavaszi induláshoz viszonyítva kiemelkedően gyorsan jutott el a Bizánci Birodalom székvárosába. Ebben valószínűleg közrejátszhatott az is, hogy már másodszor járt csapataival az európai felvonulási útvonalon, ezért tisztában lehetett a menetteljesítményt akadályozó tényezőkkel.

³⁶ John H. Pryor: Introduction: Modelling Boemund's march to Thessalonikē. In: John H. Pryor (ed.): *Logistics of Warfare in the Age of the Crusades*. Aldershot, 2006. 1–9.

³⁷ *Alexiad*, X. 294.

³⁸ Pryor, J. H.: Introduction, 3–4.

³⁹ Cate, J. L.: *The Crusade*, 353.

⁴⁰ A sereg 1100 szeptemberében indult útnak. Uo. 347.

⁴¹ Uo. 354.

Nevers grófja, II. Vilmos 1101. január végén vagy február elején kezdte meg hadjáratát.⁴² Aacheni Albert részletes beszámolója alapján a dél-itáliai útvonal mellett döntött, és Brindisinél kelt át az Adriai-tengeren, majd Avlonánál ért partot, ahonnan Thesszaloniké irányába nyomult előre seregével.⁴³ Cate meglátása szerint II. Vilmos Boemund útvonalát követve érkezett meg a városba. Aacheni Albert beszámolója alapján azonban ez a kijelentés nem feltétlenül alátámasztható.⁴⁴ A rendkívül fegyelmezett sereg, mely a lombardokkal ellentétben nem a helyi lakosság sanyargatásából próbált ellátmányt szerezni,⁴⁵ 1101 júniusában érkezett meg Konstantinápolyba.⁴⁶ II. Vilmos esetében is átlagos menetteljesítményről beszélhetünk, a tavaszi tengeri átkelés sikeres lebonyolítása és a sereg fegyelmezettsége azonban egy jól kézben tartott haderőre enged következtetni. Nevers grófjának megérkezésekor már Bizáncban várakozott IX. Vilmos és IV. Welf bajor herceg egyesült serege. Aquitánia hercege, bár már 1100 októberében felvette a keresztet,⁴⁷ csak a tél elmúltával, 1101 márciusában indult keletre.⁴⁸ IV. Welf 1101 áprilisában indult útnak, és csatlakozva IX. Vilmoshoz a balkáni szakaszt már együtt tette meg a bajor–aquitániai sereg, amely Gottfried seregének útvonalát követte.⁴⁹ 1101 júniusának elején érkeztek meg Konstantinápolyba,⁵⁰ pár héttel megelőzve II. Vilmost. Az egyesült bajor–aquitániai keresztesek európai felvonulása egészen kiváló teljesítményt takar. Annak fényében pedig, hogy a balkáni útszakaszon még a bizánci rendfenntartó erőkkel is többször összeütközésbe kerültek,⁵¹ még inkább megdöbbentő az a sebesség, amellyel a Boszporusz partjára értek. Valószínűleg nem teljesen alaptalan kijelentés, hogy a korszak nyugati-európai hadászati kultúrájának egyik kiemelkedő serege érte el 1101 nyarán a keresztes háborúk hadszínterét.

Stratégiai különbségek a főúri hullámok anatóliai harcaiban

A keresztes hadjárat első főúri hulláma Kilidzs Arszlán székvárosánál vált teljessé 1097 júniusának elején, amikor Normandiai Róbert és Blois-i István csapatai csatlakoztak Nikaia ostromához. A város körülgzárásának híre meglepte a szeldzsuk szultánt, aki legnagyobb anatóliai riválisával, a Danismend nemzettséggel került összetűzésbe a népi keresztesek megsemmisítése után. A szultán Meliténé elfoglalásának céljából Kelet-

⁴² Uo. 358.

⁴³ Albert of Aachen: *Historia Ierosolimitana*, 618. VIII. 25.

⁴⁴ Cate, J. L.: *The Crusade*, 358.

⁴⁵ Albert of Aachen: *Historia Ierosolimitana*, 618. VIII. 25.

⁴⁶ Riley-Smith, J.: *The First Crusade*, 130.

⁴⁷ Uo. 162.

⁴⁸ Uo. 131.; Cate J. L.: *The Crusade*, 359.

⁴⁹ Runciman S.: *A keresztes*, 306.; Riley-Smith, J.: *The First Crusade*, 131.

⁵⁰ Riley-Smith, J.: *The First Crusade*, 131.; Cate, J. L.: *The Crusade*, 360.

⁵¹ Aacheni Albert kifejezetten kegyetlen összecsapásokról tesz említést. Albert of Aachen: *Historia Ierosolimitana*, 625–626. VIII. 34–35.

Anatóliában tartózkodott, amikor értesült az újabb kereszties seregek veszélyesnek tűnő felvonulásáról.⁵² Nikaia ostroma az első főúri hullám egyik unikális mozzanata. Bár az ostromhoz szükséges katonai erőt a keresztiesek jelentették, akik több próbálkozást is tettek a jól felszerelt és természeti adottságait tekintve is jól védhető városba való betörésre,⁵³ a sikereket végül a bizánci diplomácia aratta le. Kilidzs Arszlán nem volt képes teljes seregével a város felmentésére sietni, a kisebb haderővel megtett szeldzsuk felmentési kísérleteket pedig a keresztiesek kemény küzdelemben visszaverték.⁵⁴ Az első vereség után megérkező szultán tett még egy próbát a város felszabadítására, de nem volt képes áttörni a kereszties vonalakat, így a visszavonulás és seregeinek rendezése mellett döntött.⁵⁵ Miután a szeldzsuk védők meggyőződtek arról, hogy nem reménykedhetnek Kilidzs Arszlán segítségében, a bizánciak ajánlatát elfogadva 1097. június 19-én átadták a várost a császári csapatoknak; a kereszties vezéreket teljesen kihagyva a megegyezésből.⁵⁶ Nikaia bevétele fordulópont az első főúri hadjárat történetében. A legyőzhetetlennek hitt szeldzsukok kijózanító vereséget szenvedtek el, ami a keresztiesek önbizalmának pozitív lökést adott. A császári haderő és a bizánci befolyás a hadműveletek további menetére ezután már nem volt kiemelt hatással. Nikaianál – Alexiosz politikai zsenialitásának hála – a császári érdekek érvényesülhettek, egy Anatóliát és Szíriát is érintő átfogó hadjáratra azonban a birodalom nem volt képes. Így leszámítva egy, a már Nikaia bevételénél is fontos szerepet játszó és a kereszties vezérekkel együtt harcoló Tatikiosz⁵⁷ bizánci hadvezér tanácsadói szerepét, illetve az általa vezetett kisebb kontingenst, a nyugati seregek lényegében magukra maradtak. Nikaia bevételét követő, az anatóliai hadszínteret meghatározó és a hadjárat e szakaszát eldöntő ütközet Dorülaionnál véleményem szerint az egész kereszties mozgalom egyik legfontosabb győzelme volt. 1097. július 1-jén⁵⁸ az első főúri hullám csapatai olyan vereséget mértek Kilidzs Arszlán csapataira, amely a további anatóliai török ellenállást már csak egy erőtlen próbálkozásra korlátozta Herakleianál.⁵⁹ Az első főúri hullámnak ez a kulcsfontosságú sikere nyitott végül utat Szíria irányába. A

⁵² *Alexiad*, XI. 297.; Steven Runciman: Constantinople to Antioch. In: Kenneth M. Setton (gen. ed.): *A History of the Crusades*, I. 288–289.

⁵³ Peter Frankopan véleménye szerint a Nikaia ostrománál bevetett és a 11. század második felében komoly fejlődésen átesett nyugati várharcászat alkalmazása komoly jelentőséggel bírt a védők ellenállásának megtörésében. Frankopan, P.: *The First Crusade*, 140–141.

⁵⁴ Névtelen Krónikás: *A frankok és a többi jeruzsálemi zarándok tettei*, 30–31. II. könyv VIII. fejezet.; Fulcheri Carnotensis: *Historia Hierosolymitana*, 181–182. Lib. I. cap. X. 2.

⁵⁵ *Alexiad*, X. 298–299.

⁵⁶ Frankopan, P.: *The First Crusade*, 141–142.; Runciman, S.: *Constantinople to Antioch*, 290.; Alexiosz nagylelkű bőkezűséggel szerelte le az elégedetlen kereszties vezéreket, akik a megszerzett hadizsákmány tekintélyes részének átengedésének köszönhetően nem feszegették a város megszerzésének körülményeit. Plasztikus beszámolóval szolgál az eseményekről az Alexiosz Komnénosz felé elfogult Blois-i István feleségéhez, Adélához címzett első levelében. In: Veszprém László (szerk.): *Az első és második kereszties háború korának forrásai*. Budapest, 1999. 135–136.

⁵⁷ *Alexiad*, X. 300–301.

⁵⁸ Bachrach, B.: *Crusader logistics*, 44.; Smail, R. C.: *Crusading Warfare*, 26.

⁵⁹ Névtelen Krónikás: *A frankok és a többi jeruzsálemi zarándok tettei*, 41. IV. könyv X. fejezet.

dorülaioni ütközetben nyújtott keresztes teljesítmény az 1101. évi második főúri hullám eredményeinek fényében értékelhető igazán. Az a Kilidzs Arszlán, aki két nagy összecsapásban is vereséget szenvedett az 1097. évi anatóliai harcok idején, rendkívül gyorsan magához tért, és kiemelkedő teljesítményt nyújtva semmisítette meg a második főúri hullám keresztes seregeit.

Érdeemes megvizsgálni a nyugati csapatok szemszögéből, hogy a két keresztes hadjárat között milyen lényegi különbségeket találhatunk, melyek befolyásolták végkifejletüket. Az első keresztes hadjáratról foglalkozó szakirodalomban is megjelenik általában fontos és kiemelendő tényezőként az első főúri hullám vezéreinek viszálya, amely lényegében az egész háborút végigkövette.⁶⁰ Ez a megállapítás bizonyos szempontból helytálló, azonban az első főúri hullám vezérei az igazán válságos helyzetekben mindig megtalálták az együttműködés lehetőségét, több esetben pedig rivalizálásuk, illetve önálló kezdeményezőkézségük vezetett eredményre.⁶¹ Stratégiai szempontból külön kiemelendő, hogy egy ilyen volumenű hadjárat gyakorlatilag nem rendelkezett fővezérrel, hiába próbálták meg többször is megtalálni a megfelelő személyt a serege vezetésére.⁶² Igazi vezető nélkül a vezéri tanács döntött a keresztes seregek stratégiáját meghatározó kérdésekben, így abban a kérdésben is, hogy Nikaiától milyen útvonalon, illetve milyen harcrendben haladjanak Dorülaión irányába.⁶³

Mint a fentiekben vázlatosan megpróbáltam érzékeltetni, a két főúri hadjárat különbségei igazán Anatóliában ütköztek ki. Az európai felvonulási útvonalakat tekintve nincs nagy eltérés a két vállalkozás között. Az anatóliai hadjáratok azonban már jelentős különbségeket mutatnak. Az első főúri hullám seregei együttműködve verekedték át magukat Szíriába, több nagyobb csatában is legyőzve a szeldzsukokat. Az 1101. évi hadjárat azonban valószínűleg éppen az első főúri hadjárat sikereire alapozott túlzott magabiztossággal vágott neki a keresztes háborúnak. Ezzel olyan stratégiai-taktikai hibákat vétett, amely a hatalmas keresztény utánpótlás teljes megsemmisüléséhez vezetett. Az összehangolatlan keresztes seregek, amelyek a hadellátásuk biztosítására sem gondoltak, teljesen esélytelenek bizonyultak a szeldzsuk törökökkel szemben, akik így sikerrel akadályozták meg azt, hogy egy, az első főúri hullámhoz mérhető nagyságú keresztes embertömeg érkezzon a frissen létrejött szíriai és palesztinai keresztes államok megsegítésére.

Az 1101. évi vállalkozás lombard serege április végén kelt át a Boszporuszon, majd júniusban indult meg anatóliai hadjáratára Nikomédiából.⁶⁴ A sereghez csatlakozott a

⁶⁰ Runciman, S.: *A keresztes*, 171–172.; Frankopan, P.: *The First Crusade*, 157–158.; Riley-Smith, J.: *The First Crusade*, 73–74. További példa a vezérek közötti villongásokra Balduin és Tankréd kilikiai hadjáratát alatt kialakult konfliktusa. Flori, J.: *La première croisade*, 80–81.

⁶¹ Balduin edesszai magánakciója jól példázza, hogy a keresztes vezérek a főszeregtől elkülönülve is mennyire hatékonyak bizonyultak a hadjárat folyamán. Runciman, S.: *A keresztes*, 164–168.

⁶² Riley-Smith, J.: *The First Crusade*, 74.

⁶³ Runciman, S.: *Constantinople to Antioch*, 292.

⁶⁴ Albert of Aachen: *Historia Ierosolimitana*, 594. VIII. 7.; Cate, J. L.: *The Crusade*, 354.; Riley-Smith, J.: *The First Crusade*, 130.

győzelmes első hadjárat veterán parancsnoka, Toulouse-i Rajmund is, aki 1100 nyarán érkezett meg Konstantinápolyba.⁶⁵ Jelenléte hasznosnak bizonyult a nyugati seregek és Alexiosz közötti kapcsolat elmélyítésében.⁶⁶ Ahogy fentebb már említettem, Konstantinápolyban tartózkodott az első főúri hullám parancsnokai közül Blois-i István is seregével. A hadjárat előtt álló földrajzi-katonai kihívással tisztában levő tapasztalt parancsnokok az első főúri hullám által is használt útvonalat kívánták követni.⁶⁷ A lombardok azonban döntő számbeli fölényükre alapozva lesöpörték minden észérvet, mely a csapatok felvonulására vonatkozott, és mindenképpen az ekkor Északkelet-Anatóliában, danismendida fogságban sínylődő Boemund kiszabadítását akarták elérni.⁶⁸ A lombard sereg tehát kiemelkedő és végzetes stratégiai hibákat követett el már az anatóliai hadműveletek megindításakor. Nem várta be, illetve nem volt hajlandó egyesülni a már Konstantinápoly felé tartó többi nagyobb nyugati sereggel, ahogy erről Anna Komnéné is megemlékezett munkájában.⁶⁹ Emellett teljesen figyelmen kívül hagyta az első és Anatólia területén is sikeres főúri hullám parancsnokainak útmutatását, hogy egy, már kipróbált útvonalon kíséreljék meg a keleti irányú előretörést. A lombard sereg már indulásakor önkéntelenül előrevetítette későbbi sorsát, amikor a szeldzsukok számára sokkal kedvezőbb felvonulási útra tért rá. 1101. június 23-án még menetből sikerült bevenniük Ankarát.⁷⁰ A város elfoglalása után északra fordultak Gangra irányába.⁷¹ A hadjárat ettől a pillanattól kezdve teljes kudarcnak tekinthető. A sereg hadellátása nem volt megszervezve, a Kilidzs Arslán vezette szeldzsukok pedig tanulva az első főúri hullámmal folytatott harcokból, nem vállalkoztak azonnali és döntő összecsapásra. A keresztény sereg folyamatos felőrlésébe kezdtek állandó zaklatással és rajtaütésekkel. A lombard sereg készelei hamar kimerültek, a szeldzsukok pedig elpusztították a kereszties seregek számára elérhető élelemforrásokat.⁷² A teljesen kimerült nyugati sereget a Halüsz folyón való átkelés után érte el a végzete. Kilidzs Arslán ekkor döntött úgy, hogy felvállalja a nyílt összecsapást a keresztiesekkel. A villámgyors törökökkel szemben a nyugati zarándokoknak esélyük sem volt. A kimerült keresztiesek nehézlóvasságukat nem tudták hatásosan használni, a törökök pedig a közelharcot is felvállalva lényegében megsemmisítették a

⁶⁵ Cate, J. L.: *The Crusade*, 353–354.

⁶⁶ Albert of Aachen: *Historia Ierosolimitana*, 592. VIII. 5. „Descenderat autem eodem tempore comes Reimundus a Laodicia in ciuitatem Constantinopolis, qui multum peregrinis in reconciliacione imperatoris profuit, primus et collateralis illi in omni consilio et decreto factus ante omnes, qui Ierosolimam ascenderunt.”

⁶⁷ *Alexiad*, XI. 318–319.; Albert of Aachen: *Historia Ierosolimitana*, 594. VIII. 5.; Cate, J. L.: *The Crusade*, 354.

⁶⁸ Albert of Aachen: *Historia Ierosolimitana*, 594. VIII. 5. Steven Runciman véleménye szerint az első főúri hadjárat idején Boemund seregéhez csatlakozó lombard zarándokok hatására vált rendkívül népszerűvé Lombardia területén Boemund. Ennek hatására ragaszkodott makacsul a normann vezér kiszabadításához és az észak-anatóliai útvonalhoz a lombard kontingens. Runciman, S.: *A kereszties*, 300.

⁶⁹ *Alexiad*, XI. 319.

⁷⁰ Uo. 319.; Cate, J. L.: *The Crusade*, 354.

⁷¹ Albert of Aachen: *Historia Ierosolimitana*, 596. VIII. 7.; Riley-Smith, J.: *The First Crusade*, 130.

⁷² *Alexiad*, XI. 319.

teljes lombard sereget. A nyugati vezérek is csak testőrségük segítségével vágták ki magukat, és érték el a biztonságos fekete-tengeri bizánci kikötőket.⁷³

Az 1101. évi hadjárat két másik nagy nyugati seregének vállalkozása is katasztrófába torkollott. II. Vilmos és serege, amely 1101 júniusában érte el Konstantinápolyt, nem egyesült az ekkor már a városban tartózkodó IX. Vilmos által vezetett aquitániai–bajor seregekkel. A császárvárosban maradt két nagyobb keresztes seregnek sem sikerült összehangolnia tehát az Anatóliára vonatkozó hadműveleteit. Az eredmény ennek megfelelően hasonlóan alakult a lombard sereg hadjáratának végkifejletéhez. Mind a II. Vilmos, mind a IX. Vilmos vezette keresztes seregek a dél-anatóliai útvonalon kísérelték meg a kis-ázsiai átkelést. Nevers grófjának hadjárata jól példázza az 1101. évi főúri seregek irreális anatóliai helyzetértékelését. Először Ankara irányába indult, hogy utolérje a lombard sereget.⁷⁴ II. Vilmos a város elérésekor döbbsen rá, hogy nem lesz képes egyesülni a már észak felé továbbvonult keresztes sereggel, ezért délnek fordult Ikonium irányába.⁷⁵ Látható, hogy II. Vilmos nem rendelkezett szilárd elképzelésekkel a hadjáratot illetően, és megtervezett előrenyomulásról sem beszélhetünk. Jól bizonyítja ezt, hogy a már dél felé tartó serege komoly hadellátási problémával szembesült, és gyorsuló ütemben élte fel készleteit. 1101. augusztus közepén, Ikonium elérése után a sereg teljesen kimerült a víz- és élelmiszerhiánytól.⁷⁶ A lombardok szétveréséből önbizalmat merítő Kilidzs Arslán és csapatai ekkor már napok óta zaklatták a kereszteseket, és komoly harcokra kényszerítették őket.⁷⁷ Ikonium után, Hérakleianál szánta el magát a rúmi szultán II. Vilmos seregének megsemmisítésére. A kimerült nyugati seregek nem voltak képesek komolyabb ellenállás kifejtésére. A nehézlövasság ellenállásának összeomlása után a szeldzsukok lényegében az egész sereget megsemmisítették vagy fogágba vetették. II. Vilmos is csak szűkebb környezetével tudta magát kivágni a török gyűrűből.⁷⁸

A IX. Vilmos vezette aquitániai–bajor seregek anatóliai átkelési kísérlete lényegében megismételte II. Vilmos hadjáratának hibáit. A keresztes sereg, ahogy a szeldzsukok által ellenőrzött területre ért, folyamatosan szenvedett a váratlan rajtaütésektől és meglepetésszerű támadásoktól. Emellett a hadellátás problémája ugyanúgy jelentkezett Ikonium magasságában, mint Nevers grófjának esetében.⁷⁹ A szeldzsukok minden elérhető élelemforrást elpusztítottak, és az sem segített, hogy egy nyugati sereg már elhaladt előttük ezen az útvonalon. Így minden elérhető ellátási formától megfosztva vergődött a legyengült sereg Hérakleia irányába.⁸⁰ A Kilidzs Arslán vezette török seregek a város köze-

⁷³ Uo. 319–320.; Cate, J. L.: *The Crusade*, 356–357.

⁷⁴ Cate, J. L.: *The Crusade*, 358.; Riley-Smith, J.: *The First Crusade*, 130.; Runciman, S.: *A keresztes*, 305.

⁷⁵ Cate, J. L.: *The Crusade*, 359.

⁷⁶ Runciman, S.: *A keresztes*, 305.

⁷⁷ Albert of Aachen: *Historia Ierosolimitana*, 620. VIII. 28.

⁷⁸ Cate, J. L.: *The Crusade*, 359.

⁷⁹ Uo. 361.; Runciman, S.: *A keresztes*, 306.

⁸⁰ Riley-Smith J.: *The First Crusade*, 131.

leben állítottak csapdát az aquitániai hercegnek 1101 szeptemberének első napjaiban.⁸¹ A nyugati nehézsúlyosság ezúttal sem volt képes az összecsapás során felfejlődni, hogy érvényesíthesse a rohamában rejlő erőfölényét. A villámgyors szeldzsuk könnyűlovas egységek a nekik kedvező terepen újabb mészárlást hajtottak végre az erejével teljesen elkészült kereszties seregen. IV. Welf és IX. Vilmos is csak hűségese embereinek segítségével tudott elmenekülni a csataterről.⁸² A haderő nagy része – csakúgy, mint az év előző két kereszties vállalkozásnál – a harcok folyamán elesett vagy szeldzsuk fogságba került.

Összegzés

Összehasonlítva az 1101. évi főúri kereszties hadjárat vereségsorozatát és az 1097. évi sikeres anatóliai áttörés háttérét, lényeges különbségek rajzolódnak ki. Ezek a jól látható eltérések leginkább a Boszporuszon való átkelés után válnak szembeszökövé. A Bizáncba való megérkezésig a két főúri hadjárat között a sikeresség szempontjából döntő különbséget nem érzékelhetünk. A hadiutak nagyjából megegyeztek, és a felvonulási idők között sincs számottevő differencia. Az 1101. évi hadjárat stratégiai hibái Konstantinápolytól azonban folyamatosak. A három nagy kereszties sereg nem volt hajlandó a hadjárat összehangolására és az egységes fellépésre. A hadellátás megszervezésében is súlyos hiányosságok merültek fel az anatóliai területeken. Az élelem és vízhiánytól legyengült keresztiesek nem lehettek képesek megfelelő ellenállás kifejtésére a szeldzsukokkal szemben, így a logisztikai szervezetlenség a bukás egyik fő okaként értékelhető. Fontos és kiemelendő probléma egy olyan katonai réteg jelenlétének a hiánya, amely megfelelő harci tapasztalattal rendelkezett volna a földrajzi térség és az ellenfél tekintetében is. Míg az 1097. évi hadjárat anatóliai szakaszában Boemund és normann serege megfelelő harci tapasztalattal rendelkezett a szeldzsukokkal szemben, és ezt kamatoztatni is tudta a harcok folyamán, az 1101. évi hadjáratban azonban már nem volt ilyen háttérrel rendelkező sereg. A lombard kontingens katonai tanácsadójaként szolgáló Toulouse-i Rajmund rendkívül méltatlan helyzetbe került azzal, hogy a lombardok egyetlen fontosabb stratégiai kérdésben sem hallgattak rá, ezzel lényegében önként besétálva a szeldzsuk törökök által állított csapdába. Rajmund és az észak-itálieiak viszonya kiválóan példázza az 1101. évi kereszties mozgalom alapvető problémáit. A megosztott és felkészületlen keresztény seregek helyzete már a bizánci területek elhagyásakor reménytelen volt.

⁸¹ Uo. 162.

⁸² Cate, J. L.: *The Crusade*, 361–362.

**MARCHING LINES AND STRATEGY
THE CRUSADE OF 1101 IN THE LIGHT OF THE BREAKTHROUGH
OF 1097 IN ASIA MINOR**

The Crusade of 1101 was a disastrous enterprise with catastrophic result from a Christian point of view. Especially if we compare this Crusade with the glorious first one. This paper focuses on the main differences between the two military expeditions considering the deviations of the marching lines and the strategies. The Princes' Crusade was incredibly effective against the Seljuk forces during the operations in Asia Minor. The First Crusade was able to break through into Syria and vanquish the Muslim forces on the battlefields of Nicaea, Dorylaeum and Heraclea. The Crusade of 1101 did not have a chance to repeat the winning streak of the previous armed pilgrimage and advance to the interior of Syria as it was defeated by the Seljuk Turk forces already in Asia Minor. The aim of this paper to present the strategical background of the war operations of the Crusade of 1101. The three main armies of the campaign of 1101 tried to follow the route of the First Crusade in Europe. The main strategical differences emerged after crossing into Asia Minor. In the Anatolian theatre, the route of the expedition of 1101 diverged from the marching line of the Princes' Crusade. In addition, the Christian forces did not synchronize their war operations. In view of these crucial errors, the tragic result was not surprising.

Keywords: Marching lines, Crusade of 1101, Theatre in Asia Minor, Kilij Arslan

RIBI ANDRÁS

Karrier, tisztségek, létszám

A FEHÉRVÁRI KERESZTES KONVENT SZEMÉLYI ÖSSZETÉTELE (1390–1450)*

Bevezetés

A fehérvári keresztes konvent magánlevéltára és az intézmény által kiadott hiteleshelyi oklevelek segítségével lehetőség nyílik a *preceptorium* személyi összetételének feltárására. A vizsgált időszakból (1390–1450) ismert körülbelül 600 oklevélben mintegy 500 alkalommal szerepel a konvent valamely tagja, ami bőséges forrásbázisnak számít.

Kilencven évvel ezelőtt Reiszig Ede foglalkozott a johanniták magyarországi tevékenységével.¹ Kétkötetes monográfiája azonban elavult, sok benne a módszertani hiba, ráadásul a második kötet személyi állományra vonatkozó listái áttekinthetetlenek és hiányosak. Reiszig nem elemezte adatait, csupán egymás mellé rakta őket, továbbá a forráskritika eszközével sem élt, így műve modern történeti munka elkészítéséhez alkalmatlan segédeszköz.²

A közelmúltban Hunyadi Zsolt foglalkozott a rend hazai történetével. Monográfiájában felhívta a figyelmet Reiszig egy újabb komoly hibájára: nem tudta megkülönböztetni a *domus* és a *preceptorium* jelentése közti eltérést, és a rendi hierarchiában elfoglalt helyüket.³ Hunyadi szerint kizárólag utóbbi szintjén szabad vizsgálni a johanniták személyi állományát.⁴ Maga ezt 1387-ig, speciálisan Székesfehérvár esetében – a *preceptor* tisztségében bekövetkezett váltás miatt – 1389-ig végezte el. Hunyadi felhívta a figyel-

* Köszönet illeti Draskóczy István professzor urat, aki értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

¹ Reiszig Ede: *A jeruzsálemi Szent János-lovagrend Magyarországon*. I–II. Budapest, 1925–1928.

² A Székesfehérvárra vonatkozó listáját ld. Reiszig E.: *A jeruzsálemi Szent János-lovagrend*, II. 132–138. A mű alapvető hiányossága, hogy a gyűjtés nem törekedett teljességre, nagyrészt forráskiadványok alapján dolgozott, az eredeti okleveleket csak ritkán vette kézbe. Csupán a házfőnököket és a konventi tagokat választotta szét, de az egyéb tisztségekkel már nem foglalkozott. Reiszig meg sem próbálkozott adatiból következtetni, így például hamis vagy rosszul keltezett oklevelek említéseit nem tudta kiszűrni.

³ A *domus* csupán a rendházat jelenti, míg a *preceptorium* a rend adminisztratív és gazdasági alapegységét, amely birtokokat is magában foglalt. Élén a *preceptor* vagyis parancsnok állt, aki elvileg csak lovag (*miles*) státuszú lehetett.

⁴ Zsolt Hunyadi: *The Hospitallers in the Medieval Kingdom of Hungary c. 1150–1387*. Budapest, 2010. 95–96.

met, hogy a vizsgált időszakban számos probléma nehezítette a kutatást: a forráshiány miatt lehetetlen volt teljes prozopográfiai rekonstrukciót végezni, a rendtagok általában csupán keresztnevükkel szerepelnek a forrásokban, ráadásul a tisztviselők többsége külföldi származású volt. Így nem könnyű megállapítani az egyes *preceptorium*ok létszámát, a rendtagok életkorát, származását, rendi státuszát.⁵ Hunyadi Zsolt célja a teljes magyarországi rendtörténet megírása volt, de a forrásadottságok az ő kezét is megkötötték, így nem meglepő módon a fehérvári konventről rendelkezik a legbősegebb információkkal. Táblázatából és az azt követő leírásból fontos eredmények tűnnek ki. A 14. század második feléig nincsenek igazi karrierok a konventen belül, mintha a *preceptor*ok és egyéb tisztségviselők, akik külföldiek voltak, már eleve vezető pozícióba érkeztek volna hazánkba. Mindazonáltal – elsősorban a hiteleshelyi tevékenység következtében – a század végére megnőtt a magyar származású rendtagok aránya, a korszak végén már a parancsnoki tisztségben is találunk helybélit.⁶

Hunyadi munkája, mivel a 15–16. századi rendtörténetről nincs Reiszignél újabb szakirodalom,⁷ egyben ki is jelölte anyaggyűjtésem alsó határát, míg a felső némi magyarázatot igényel. A vizsgált hatvan évben – amely elég hosszú idő ahhoz, hogy folyamatokról lehessen beszélni egy egyházi intézmény kapcsán – nagyrészt már magyarok a parancsnokok, de 1390-ben és 1450-ben külföldiekkel is találkozunk: előbb a már régóta Fehérváron élő Luccai Balduinnal, majd az utolsó külföldi *preceptor*tal, „Rodoszi” Péterrel. Péter – alább ismertetésre kerülő – bukásával 1451-től Gwth-i János vette át az intézmény vezetését, akinek majd két évtizednyi „regnálása” stabilitást hozott Fehérvárra, így pályája külön elemzést igényel a későbbiekben.⁸

A következőkben azt vizsgálom, hogy milyen karrierlehetőségek nyíltak a 15. század első felében a *preceptorium*on belül, egyáltalán lehetett-e érdemi előrelépésről beszélni. Mik voltak az elmagyarosodás okai, hogyan alakult ez a későbbiekben? Választ keresek arra is, mi volt a különböző tisztségek funkciója, mennyire lehet az egyes feladatokat elkülöníteni egymástól. A korszakban felbukkanó *cantori* tisztség létrejöttét mi indokolta, volt-e valamilyen funkciója? Végezetül a keresztes konvent létszámát is vizsgálom tanulmányomban.⁹

⁵ Uo. 97.

⁶ Uo. 102–112.

⁷ Hunyadi Zsolt: *Royal Power and the Hungarian-Slavonian Hospitaller Priors before the Mid-Fifteenth Century. Military Orders*, 5 (2009) 321.

⁸ A nevek írásakor a következő elveket követtem: amennyiben valakiről bebizonyosodott, hogy egy ma is létező településről származott, akkor azt mai formájában írom (pl. Luccai Balduin), ám amennyiben a helynév nem egyértelmű, meghagytam az oklevelek írásmódját (pl. Pechke-i László). Kivételt képez ez alól két személy: míg „Rodoszi” Péter esetében a rend központját jelentő sziget neve azért került idézőjelbe, mivel esetében mindössze annyi biztos, hogy külföldi volt, akit visszarendeltek a szigetre, addig Gwth-i János nevét azért hagytam ebben a formában, hogy hangsúlyozzam, nem a Guti Ország család tagjáról van szó.

⁹ A tanulmány háttérében egy készülő részletes prozopográfiai adattár áll, melynek vonatkozó részeit jelen kötet terjedelmi korlátai miatt nem áll módomban közölni, de a doktori disszertációnak természetesen részét fogja képezni. Ahol feltétlenül szükséges, lábjegyzetben vázoló az érintett személy életrajzát.

Karrier

A források számbeli gyarapodásának hála, továbbá a konvent elmagyarosodása következtében egyértelműen megfigyelhető, hogy a rendtagok számára immár lehetőség nyílt a *preceptorium*on belül karriert csinálni. Az 1370-es évekig a tisztviselők külföldiek voltak, de a 14. század közepén sok helyi származású rendtag és karpap feltűnik a hiteleshelyi munkával összefüggésben; a *testimonium* címén kiküldötteknek tudniuk kellett magyarul, és tisztában kellett lenniük a szokásjoggal.¹⁰ Székesfehérvár esetében a karpapok már a 14. század közepétől, a tisztviselők pedig a század végétől magyarok voltak. Igaz, akadt néhány olyan külföldi rendtag, akik a 16. század elejéig fontos szerepet játszottak a perjelség életében.¹¹

Ez a jelenség és az ekkoriban zajló nyugati egyházszakadás eseményei¹² nyilvánvalóan azért segítettek, mert nem kellett többé külföldi vezetőt a keresztesek fölé helyezni, ahogy erre Luxemburgi Zsigmond tudatosan törekedett is. Az Anjou-kori arisztokrácia lecserélése közben fontos szerep jutott az immár prelátussá emelt vránai perjeleknek, akiknek kinevezésére, olykor az üresedés fenntartására, kormányzók vagy adminisztrátorok szolgálatba állítására a király mindvégig törekedett. Így a rendi központnak Rodoszon mind kevesebb beleszólása maradt a magyarországi ügyekbe, befolyásukat 1447-ben is nagyrészt sikertelenül próbálták visszaszerezni.¹³ A konvent elmagyarosodását segítette még Philippe Naillac nagymester 1418. évi parancsa, amely engedélyezte Nagymihályi Albert perjel számára, hogy helybélieket toborozzon a rend hazai létszámának jelentős megcsappanása miatt.¹⁴

Bár a készülő adattárban viszonylagos biztonsággal sikerült elkülöníteni egymástól az egyes rendtagokat, továbbra is problémaként kellett számolni a származásra utaló nevek vagy akár ragadványnevek hiányával.¹⁵ A karrierok – összesen 37-et sikerült megrajzolni

¹⁰ Hunyadi, Zs.: *The Hospitallers*, 109.

¹¹ Hunyadi Zsolt: Hospitaller Officials of Foreign Origin in the Hungarian-Slavonian Priory (Thirteenth and Fourteenth Centuries). In: Jochen Burgtorf – Helen Nicholson (ed.): *International Mobility in the Military Orders (Twelfth to Fifteenth Centuries): Travelling on Christ's Business*. Tuscaloosa, 2006. 148.

¹² Ld. bővebben a 63. lj.-et!

¹³ Hunyadi Zsolt: Entering the Hospital. A Way to the Elite in the Fifteenth Century? In: Philippe Josserand – Luis F. Oliveira – Damien Carraz (ed.): *Élites et ordres militaires au Moyen Âge*. Madrid, 2015. 102., 108.; A Luxemburg-dinasztia ugyanerre Csehországban is törekedett a 14. század második felétől. Vö. Jiří Mitáček: Die böhmische Provinz des Johanniterordens und die Luxemburger 1310–1437. In: Karl Borchardt – Libor Jan (ed.): *Die geistlichen Ritterorden in Mitteleuropa: Mittelalter*. Brno, 2011. 110.

¹⁴ Anthony Luttrell: The Hospitallers in Hungary before 1418: Problems and Sources. In: Zsolt Hunyadi – József Laszlovszky (ed.): *The Crusades and the Military Orders: Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity*. Budapest, 2001. 277. A parancsról és hatásáról részletesebben ld. jelen munka Létszám c. fejezetét.

¹⁵ Ez a probléma és a sok névazonosság a szekszárdi konvent esetében a középkor végéig létezett, a fehérvári konvent esetében pedig csak a 16. század elején kezdett megváltozni. Vö. Szakály Ferenc: A szekszárdi konvent hiteleshelyi és oklevéladó működése 1526-ig. In: Puskás Attila (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből*. I. Szekszárd, 1968. 30–39.

ebből az időszakból – közül itt csak néhány fontosabb személyt szeretnék kiemelni. Az első olyan, valószínűsíthetően magyar származású rendtag, akinek karrierje végigkísérhető, (I.) András volt. Bár 1379 után nem szerepel, mindenképpen fontosnak tartottam felvenni a listára, hiszen Hunyadi Zsolt korábban nem szólt róla részletesen.¹⁶ Esetében tipikus életpályáról beszélhetünk: 1366-ban egyszerű rendtagként, *cruciferként* jelenik meg a forrásokban, hiteleshelyi munkát végez, majd néhány évvel később a *lectori* tisztségben találjuk (1368–1369), hogy aztán hosszabb-rövidebb időre *preceptor* legyen (1379). Épp ezért érdekes Luccai Balduin szerepe, aki ugyanezt a ranglétrát külföldiként járta végig.¹⁷

Keresztnevük miatt bizonyos, hogy Pechke-i László, (I.) László és Macra-i László magyarok voltak. Előbbi 1374-ben tűnt fel a forrásokban,¹⁸ és 1400–1407 között találkozunk vele mint *preceptorral*,¹⁹ de nem kizárt, hogy még 1408-ban és 1409 elején is betöltötte a tisztséget. Így ő a konvent leghosszabb ideig nyomon követhető tagja ebben az időszakban.²⁰ A másik László karrierje is *preceptor*ként teljesedett ki, de ekkor ez már magyaroként sem volt meglepő (1411–1416).²¹ Harmadikukat maga a nagymester nevezte ki a konvent élére 1417 áprilisában.²² Érdekes pályát futott be (II.) Demeter is. Nagyon hosszú ideig, 27 évig szerepel a forrásokban (1422–1449), de a parancsnokságig egyszer sem jutott el; általában *custos*ként vagy *lectorként* vállalt feladatokat.²³ Hunyadi Zsolt szerint

¹⁶ Hunyadi Zs.: *The Hospitallers*, 103–104.

¹⁷ Származását Hunyadi Zsolt is csak valószínűsíti, de kétségtelen, hogy a konvent egyik utolsó külföldi tagja volt. 1366-ban *cruciferként* jelent meg a forrásokban, majd 1373–1374 között *custos*, a következő évtől pedig *preceptor* lett 1376-ig. 1377-ben Fadd és Varasd korábban és később is csupán birtokként megjelenő, ekkoriban azonban önálló, bár összekapcsolt *preceptorium*ának vezetőjeként tűnik fel. Fehérvárra visszatérve 1384–1385-ben ismét az őrtestvér szerepét töltötte be, majd 1390-től 1395-ig, feltételezhető haláláig ismét *preceptor* lett. Vö. Hunyadi Zs.: *The Hospitallers*, 103–104. valamint 11 méltóságsoros oklevél 1390 után: DL 86 989., DL 90 933. (ZsO I. 1521.), DL 71 224., DL 7811., DL 73 280., DL 5717., DL 49 304., DL 49 307., DL 72 247. (ZsO I. 3780.), DL 71 225., DL 72 248.

¹⁸ Hunyadi Zs.: *The Hospitallers*, 103–104.

¹⁹ DL 8850. (ZsO II. 531.), DF 280196. (ZsO II. 1037.), DL 8617., DL 8702. (ZsO II. 1502.), DF 229 988., DL 8720. (ZsO II. 1706.), DL 8721. (ZsO II. 1707.), DF 200 387., DF 201 137., DL 87 690., DL 106 225. (Érszegi 75.; ZsO II. 2041.), DL 106 234. (Érszegi 80.; ZsO II. 4104.), DL 106 236. (ZsO II. 4299.), DL 106 239. (Érszegi 83.; ZsO II. 4682.), DL 106 238., DF 243 903. (ZsO II. 4821.), DL 106 244.

²⁰ A hosszú javadalomviselés, tehát a magas életkor ma már nem számít különösebb meglepetésnek: C. Tóth Norbert: *Az esztergomi székeskáptalan a 15. században*. I–II. Budapest, 2015. I. 36.

²¹ DL 106 266., 106 267. (ZsO III. 1179.), DF 280 091. (ZsO III. 1713.), DF 201 166. (ZsO III. 1783.), DF 201 171. (ZsO III. 2557.), DF 280 094. (ZsO IV. 1909.), DL 61 355. (ZsO V. 1493.), DF 280 197. (ZsO V. 1825.), DF 201 191. (ZsO V. 1954.), DL 106 275. (Érszegi 100.; ZsO IV. 514.), DL 106 277. (ZsO IV. 566.) és DL 106 278. (ZsO IV. 567.), DL 106 292. (ZsO V. 1937.), DL 106 289. (Érszegi 106.; ZsO V. 1464.), DL 106 293. (ZsO V. 2254.)

²² Archives of the Order of Malta, National Library of Malta (Valletta, Málta) 340. fol. 150r–v (A továbbiakban: AOM), DL 61 342. (ZsO VI/. 273., 64.), DL 43 377. (ZsO VI. 1284.), DL 50 127. (ZsO VI. 2124.)

²³ DF 249 200. (ZsO VIII. 796.), DL 106 310. (Érszegi 111.; ZsO XI. 1100.), DF 201 242., DL 106 324., DL 43 784., DF 254 703., DL 66 572., DL 88 072., DF 280 201., DL 24 726., DL 106 337. (Érszegi 124.), DL 106 422., DL 106 413., DL 106 356., DL 106 344., DL 106 389., DL 106 411., DL 106 431., DL 106 392.

előbbi tisztség a hiteleshelyi tevékenységhez, utóbbi pedig az oktatáshoz kapcsolódott,²⁴ így valószínűsíthető, hogy Demeter jól képzett egyházi volt, akinek képességeit szakterületén belül hasznosították.

Kiemelt jelentőséggel bír Kölkedi Tamás pályafutása, hiszen a rendbe lépés előtti életről is vannak információink. Nemesi származású világi értelmiségiként kezdte pályáját, majd belépett a rendbe.²⁵ Erre talán ugyanaz motiválta, mint kortársát, Nagymihályi Albert vránai perjelt: megözevgyült.²⁶ A rendben tulajdonképpen korábbi tevékenységét folytatta: ügyvédként jelent meg a konvent oldalán, vagyis Demeterhez hasonlóan őt is azon a területen alkalmazta a konvent, amelyhez a legjobban értett. Nem véletlen, hogy később – mielőtt *preceptor* lett – maga is az olvasótestvéri funkciót töltötte be.²⁷

Végezetül röviden szólni kell az utolsó külföldi *preceptor*ról, a már említett „Rodoszi” Péterről is. Esetében egy kis időre visszatérni látszanak a 14. századi tendenciák: mint parancsnok tűnik fel a színen, hogy aztán néhány év múlva távozzon, és átadja a helyét egy helybélinek, Gwth-i Jánosnak.²⁸ Minden bizonnyal a már említett 1440-es évek

(Érszegi 140.), DL 106 403., DL 102 074., DL 44 170., DL 106 391. (Érszegi 139.), DL 13 043., DL 44 301., DL 13 948., DL 88 214., DL 13 051., DL 14 130., DL 100 592.

²⁴ Ld. a Tisztségek c. fejezetet.

²⁵ Először 1426-ban tűnik fel az oklevelekben *litteratus*ként mint Nagymihályi Albert vránai perjel és a fehérvári keresztesek ügyvédje; ekkor Tolna megye hatósága előtt eltiltotta a fehérvári káptalant Fadd birtok egy részének használatától. Ld. DL 106 319.; Két évvel később, 1428. június 27-én Zsigmondnak a keresztesek számára kiállított éves parancslevele értelmében a somogyi konvent egyik tagjával mint királyi ember – és továbbra is *litteratus* – tartott vizsgálatot Somogy megyében, Megyer birtok kapcsán. Ld. DL 106 321.; Engel Pál szerint egyfelől fontos felhívni a figyelmet, hogy a királyi embert abból a megyéből jelölték ki, ahová az ügy kapcsolódott, másfelől pedig a kérelmező nevezte meg őket, tehát valahogyan közel álltak az érdekelt félhez. Vö. Engel Pál: Királyi emberek Valkó megyében. In: Uő: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 2003. 584., 592. Utóbbi tétel nyilvánvalóan teljesülni látszik az 1426. évi oklevél tanúsága szerint, míg előbbi kapcsán bizonyosságot nyerhetünk Tamás származásáról: bár az országban számos Kelked vagy Kölked nevű település volt, ezek közül három, Kiskölked, Szakácskölked és Szentandráskölked is Somogy megyében található; mivel előbbieket puszták voltak, legvalószínűbb, hogy utóbbiból származott a későbbi *preceptor*. Vö. Engel Pál: *Magyarország a középkor végén: digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről*. Budapest, 2001. (CD-ROM).

²⁶ Hunyadi Zs.: *Royal Power*, 326.

²⁷ DF 280 201.

²⁸ A fehérvári keresztes konvent utolsó külföldi *preceptor*a 1447 decemberében szerepel először egy oklevél méltóságsorában (DL 14 130.). Idegen voltára hirtelen felbukkanásából és abból következtethetünk, hogy 1448 utolsó napján a johanniták generális káptalana által a térségbe küldött lombardiai Michele da Castellacio Bécsből felszólította Péter fehérvári *cantort* és *assertus preceptor*t, hogy sorozatos fegyelmezetlenségei miatt térjen vissza a rend központjába, Rodosz szigetére. A feltételek is szigorúak: ha 30 napon belül nem kel útra, akkor vessék zárkába, ahol elegendő ételt, kevés bort vízzel, szerdán és pénteken csak vizet és kenyert kapjon. Ld. DL 106 517. Az itáliai klerikus nevével fémjelzett és a rendi központból végrehajtott 15. század közepi magyarországi reformok sikertelenségére Reiszig Ede már felhívta a figyelmet. Vö. Reiszig E.: *A jeruzsálemi Szent János-lovagrend*, I. 168–170. Álláspontját megerősíteni látszik Péter további karrierje is: 1449 augusztusában és 1450 elején még mindig ő volt a *preceptor* [DL 106 518. (Érszegi 203.), DL 106 519.], majd eltűnik a szemünk elől, talán ekkor tényleg

végi rodoszi reformkísérlet kapcsán került Magyarországra, de úgy tűnik, helyzetét nem tudta megszilárdítani; talán azért, mert nem állt mögötte egy hasonlóképpen külföldről érkező, de már komoly hatalommal bíró vránai perjel.

Tisztségek

A karrierek áttekintése révén lehetőségünk nyílik arra, hogy megvizsgáljuk, az egyes tisztségviselők és rendtagok milyen kontextusban szerepelnek az oklevelekben, mi lehetett a feladatuk. A johannita rend statútumai szerint a *preceptorium* élén a *miles* státuszú *preceptor* állt, míg a második legfontosabb tisztség a perjelé volt, akinek mindig papnak kellett lennie.²⁹ Mindez Nyugat-Európában valóban megvalósult, ahogy arra 14–15. századi németalföldi vizitációkból is következtethetünk,³⁰ de Magyarországon más volt a helyzet. Amíg a fehérvári tisztségviselők külföldi származásúak voltak, néha valóban tudunk róla, hogy egyezett a tisztségviselő státusza az általa betöltött funkcióval, de megjelentek új tisztségek is. A *custos* személye 1292-ig gyakran megegyezett a perjelével, feladata pedig – Hunyadi szerint – a hiteleshelyi tevékenység irányítása volt. Maga a perjeli tisztség utoljára 1375-ben szerepel. A 14. század közepén bukkan fel az első *lector*, pontosabban a helyettese. Hunyadi kiemelte, hogy az új funkcióra semmiképpen sem a hiteleshelyi tevékenység bővülése miatt volt szükség, ellentétben a káptalanokkal, ahol valóban az olvasókanonok volt ennek irányítója. Elképzelhető, hogy a konventi iskola 1390 előtti felállításával van összefüggésben az új funkció megjelenése is.³¹ A tisztség mindazonáltal fontos lehetett, hiszen 1395-ben, 1400-ban és 1435-ben is a *lector* lépett elő parancsnokká. A későbbiekben azonban a *lector* is kapcsolatba került a hiteleshelyi munkával: egy alkalmalmmal az olvasótestvér *notarius* is volt,³² ami mindenképpen furcsa, hiszen az oklevelek fogalmazásával és a *regisztrum* vezetésével általában a káptalanokban egy alkalmazott foglalkozott.³³

visszatért Rodoszra, hiszen 1450 augusztusában már Imre *vicepreceptor* állt a konvent élén. Ld. DF 202 807. (Házi Jenő: *Sopron szabad királyi város története*. I–II. Sopron, 1921–1943. I/3. 345.). Ugyanakkor a legújabb, máltai kutatásom során kiderült, hogy Castellacio vizitációja nem volt teljesen sikertelen: egy 1454-ben kiállított nagymesteri nyugtából kiderül, hogy 1449 során Székely Tamás vránai perjeltől *responsio* gyanánt 300, az esztergomi és a fehérvári *preceptortól* pedig egyéb rendi adók címén 15, illetve 50 dukátot szedett be. Ld. AOM 364. fol. 162r–v (clviii).

²⁹ Mezey László: Székesfehérvár egyházi intézményei a középkorban. In: Kralovánszky Alán (szerk.): *Székesfehérvár évszázadai 2. Középkor*. Székesfehérvár, 1972. 31.

³⁰ Johanna Maria van Winter (ed.): *Sources Concerning of the Hospitallers of St John in the Netherlands 14th–18th Centuries*. Leiden–Boston–Köln, 1998. 390., 420.

³¹ Hunyadi Zs.: *The Hospitallers*, 102–111.

³² (I.) László *crucifer* 1413-ban: DL 106 279. (Érszegi 101.; ZsO IV. 1138.) Ismerünk továbbá 1426-ból egy *subnotariust* is, de neve olvashatatlan az oklevélben, ld. DF 243 939.

³³ Fedeles Tamás: *A pécsi székeskáptalan személyi összetétel a késő középkorban (1354–1526)*. Pécs, 2005. 138.

Korszakunkban az elmagyarosodáson kívül más új trendek is megfigyelhetők a tisztségekben. Bár korábban is voltak hosszabb ideig regnáló *preceptorok*, gyakran előfordult – különösen a 13. század közepén (1243–1277 között öt) és a 14. század második felében (1375–1389 között nyolc) –, hogy nagyon gyorsan váltották egymást a parancsnokok. Erre talán az lehet a magyarázat, hogy ugródeszkaként tekintettek a konventre.³⁴ Ezzel szemben 1390–1450 között tizennégy fő vezette a konventet, ami azt jelenti, hogy közel öt év jutott egy személyre; a leghosszabb (II.) András és Kölkedi Tamás kilenc és tíz éves *preceptorsága* volt.³⁵ A korábbiakkal szemben – amikor a fehérvári *preceptor* több *preceptorium* élén is állt egyszerre, illetve alperjelként is tevékenykedett³⁶ – ezek a tisztviselek valóban Fehérváron tartózkodtak, bár az első évtizedekben tényleges hatalmuk vagy befolyásuk kérdéses: 1398-ban és 1401-ben Bebek Imre, 1409 után pedig Nagymihályi Albert vránai perjeli minőségében egyaránt a koronázó városban tartózkodott többnyire, hiszen a Délvidék nem volt biztonságos.³⁷ Mindez megjelenik a hiteleshelyi oklevelek méltóságsoraiban is: 1392–1402 és 1418–1431 között rendre a vránai perjel szerepel az első helyen. Ugyanerre utalhat egy birtokpolitikai adalék is: 1419-ben a perjel juttatott mezővárosi kiváltságokat a keresztes konvent egyik birtokának, Faddnak.³⁸

A vizsgált hatvan évben két alkalommal is felbukkant a *vicepreceptor*, akinek tisztségére akkor volt szükség, ha nem volt rezidens *preceptor*, vagy a parancsnoknak több rendháza is volt, mint például Fehérvár esetében a 14. század közepén Donátnak vagy Albertnek.³⁹ A fehérvári konventen belül először 1389-ben találkozunk a tisztséggel; ekkor Pechke-i László töltötte be Benedek *preceptor* mellett.⁴⁰ Hunyadi Zsolt sajnos nem foglalkozott a kérdéssel, de elképzelhető, hogy ekkor valóban a két fent említett eset valamelyike állt fenn. Legközelebb 1409-ben volt szükség helyettesre, ekkor a már tizenhárom éve *lector* Pétert találjuk a tisztségben.⁴¹ Feltehetően Pechke-i László halála és Vrána Nápolyi László-féle eladása miatti zavaros helyzetben volt szükség *vicepreceptor*-ra, a választás pedig egy tapasztalt, régóta itt élő rendtagra esett. A korszakban utoljára „Rodoszi” Péter távozása és Gwth-i János megjelenése közti időben tűnt fel a funkció.⁴²

Új tisztséggként bukkant fel 1410-ben a *cantor*. Ekkor Márkot találjuk a méltóságsor megfelelő helyén, aki egészen 1417-ig ellátta az éneklőtestvéri teendőket.⁴³ Bár káptalanok esetében Mályusz Elemér már régen megfogalmazta a *lector*, a *cantor* és a *custos*

³⁴ Hunyadi Zs.: *The Hospitallers*, 106–108.

³⁵ (II.) András 1420–1429, Kölkedi Tamás 1435–1445 között állt a konvent élén.

³⁶ Hunyadi Zs.: *The Hospitallers*, 107–108.

³⁷ Reiszig E.: *A jeruzsálemi Szent János-lovagrend*, I. 137., 141., 143.; II. 102., 105.

³⁸ DL 106 296. (ZsO VII. 759.)

³⁹ Hunyadi Zs.: *The Hospitallers*, 107.

⁴⁰ DL 30 646.

⁴¹ DL 106 251. (Érszegi 91.; ZsO II. 6915.), DL 106 252. (Érszegi 92.; ZsO II. 6916.)

⁴² DF 202 807. (Házi J.: *Sopron*, I/3. 345.)

⁴³ DL 9696. (ZsO II. 8063.), DF 280 091. (ZsO III. 1713.), DF 201 171. (ZsO III. 2557.), DF 280 094. (ZsO IV. 1909.), DL 61 355. (ZsO V. 1493.), DF 280 197. (ZsO V. 1825.), DF 201 191. (ZsO V. 1954.), DL 61 342. (ZsO VI. 273.)

eredeti teendőjét, láthattuk, hogy ez a már korábban is létező tisztségek esetében sem volt olyannyira magától értetődő.⁴⁴ Fehérváron azt tapasztaljuk, hogy ettől kezdve többé-kevésbé folyamatosan szerepel az éneklőtestvér, de az is igaz, hogy ha valaki hiányzik a méltóságsorból, legnagyobb eséllyel ő az. Felmerülhet, hogy azért volt szükség egy új tisztség létrehozására, mert bővült a konvent létszáma, de kutatásaim alapján ekkor nincs ilyen tendencia.⁴⁵ A tisztséggel járó feladatokra lehetséges magyarázatot kínál egy 1483-ból való oklevél: ekkor Simontornyai István *preceptor* és Ferenc kisdéri plébános oltárt alapított Szűz Mária és Antióchiai Szent Margit tiszteletére a konvent Szent István-egyházában.⁴⁶ A fennmaradt folyamodvány szerint ennek igazgatója – személynév nélkül, tehát a tisztséghez kötöten – a *cantor* lett évi két forint jövedelemmel, akinek személye megegyezett a *rector dicti hospitalisszal*, azaz az ispótály igazgatójával.⁴⁷ Mindez arra utal, hogy a tisztség elsősorban a liturgiához és a rend karitatív tevékenységéhez kötődött.

Bár különösebb magyarázatot nem igényel, figyelmet érdemel a karpapok eltűnése: utoljára 1434-ben találkozunk valakivel ebben a minőségben. Ahogy a pécsi székeskáptalan esetében,⁴⁸ úgy itt is megfigyelhető, hogy az 1435. évi *decretum maius* vonatkozó szakasza – miszerint hiteleshelyi kiküldetésnél a királyi ember társául káptalan csak kanonokot vagy legalább javadalmast, konvent pedig csak felszentelt szerzetest küldhet⁴⁹ – megtette a hatását. A fehérvári konventből mindössze 24 karpapot ismerünk. Közöttük nincs olyan, akiről a személyi állomány ismeretében joggal lehetne feltételezni, hogy később rendtaggá lépett elő.⁵⁰

Az egyes tisztségekkel úgy lehet a legjobban megismerkedni, ha megvizsgáljuk, milyen tevékenység közben találkozunk velük. Nyilvánvalóan ebben az esetben a korszakunkból fennmaradt 75 méltóságsor nem sokat segít, inkább a magánlevéltár anyagára és a *testimonium* címén eljárók személyére kell és lehet szorítkozni.⁵¹ Utóbbi problémával a

⁴⁴ Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest, 1971. 62–64.

⁴⁵ Bővebben ld. a Létszám c. fejezetben.

⁴⁶ Az alapítás valószínűleg összefügg azzal a ténnyel, hogy előző évben a konvent azért adta el 400 forintért Arcsa birtokot és Fyr prédiomot, hogy a nehéz helyzetben lévő egyház számára *sanctuariumot* emelhessenek. DL 106 645.

⁴⁷ MREV III. CDXXVI. sz.; Az éneklőtestvér ispótályigazgatói szerepe egészen új információ, korábban nem ismertünk egyetlen fehérvári *rector hospitalist* vagy *hospitalariust* sem. Vö. Ribi András: *propter multitudinem hospitum* A fehérvári keresztes (johannita) konvent mint ispótály a középkorban. *Fons*, 22 (2015) 71–89.

⁴⁸ Fedeles T.: *A pécsi székeskáptalan*, 142.

⁴⁹ Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Budapest, 1984. 236.

⁵⁰ Vö. Mályusz E.: *Egyházi társadalom*, 250.

⁵¹ Mindez azonban csak a konvent egyik tevékenységére, a hiteleshelyi működésre világít rá. Mint egyházi intézmény természetesen miséztek is: 1475-ből van erre konkrét adatunk is, ld. DL 106 631. (Érszegi 251.). Néhány kegyes adományról szintén vannak információink (pl. 1437-ben a Rozgonyiak, ugyanebben az évben egy fehérvári polgár özvegye, 1441-ben pedig egy másik polgári házaspár tett ilyet), ahogy az ispótályfenntartó tevékenységük is fontos volt az egész korszakban. Erről ld. Ribi A.: *propter multitudinem hospitum*, 89.

pécsi székeskáptalan késő középkori személyi állománya kapcsán Fedeles Tamás már részletesen foglalkozott: legfontosabb megállapítása az volt, hogy a korábbi időszakhoz képest újdonságként jelent meg a *dignitariusok* szerepvállalása, és az 1435. évi rendelkezés nyomán az oltárjavadalommal nem rendelkező prebendáriusok és karpapok visszaszorulása.⁵² Utóbbit már tapasztaltuk a fehérvári keresztes konvent esetében is, míg előbbi kapcsán a következő állapítható meg 1387 és 1450 között: 99 hiteleshelyi kiküldöttből kétszer ment a *preceptor*, hatszor a *custos*, egyszer a *lector* és kétszer a *cantor*, hatvan alkalommal egyszerű *crucifer* – ez az arány semmiképpen nem meglepő a fent említett törvényi szabályozás tükrében –, huszonnégy esetben karpap, háromszor a fehérvári Szent István egyház plébánosa és egyszer az aljegyző. Ez azt jelenti, hogy a tisztviselők kiküldetésének aránya – a plébánosokat és a *subnotariust* is ideszámítva – 15% volt. Fedelesnél ugyanez az arány 13% az egyszerű kanonokok nélkül,⁵³ tehát hasonló tendenciáról lehet beszélni.

A keresztes konvent magánlevéltárában szereplő oklevelekben elsősorban akkor szerepel egy-egy rendtag, ha oklevelet írat át, tiltakozik, panaszt tesz vagy ügyvédként jár el egy perben. A *preceptoriumot* kifelé legtöbbször a *preceptor* és a *custos* képviselte. Az előbbi kétszer jelenik meg alperesként, háromszor felperesként, ötször felvallóként, kétszer kedvezményezettként, nyolcszor kérvényezőként és harmincszor tiltakozóként valamely oklevélben (123 említésből 50 alkalommal, azaz esetek mintegy 40%-ban), míg utóbbi háromszor van jelen *fassió*nál, négyszer kérvényez, és tizennégy alkalommal tiltakozik valamely hatóság előtt (99 említésből 21, azaz 21%). Úgy gondolom, az örtestvérnek – ahogy neve is utal rá – köze volt a konvent gazdasági életéhez, emiatt szerepelt ilyen gyakran birtokperekben. Az arányokat jól illusztrálja a másik két tisztviselő említése: a *lector* egyszer kérvényezett és négyszer tiltakozott hatvan év alatt (83 említésből 5, azaz 6%), míg a *cantorral* csupán két felvállásban és egy tiltakozásnál találkozhatunk (52 említésből 3, azaz 6%). Mindez arra utal, hogy e két feladatkör nem kapcsolódott a birtokokhoz, inkább az írásbeliséghez vagy a liturgiához volt közük, ahogy utóbbi a későbbiekben megerősítést is nyert az éneklőtestvér esetében. Elképzelhető, hogy a vizsgált időszakban a *custos* feladata a Hunyadi által bemutatott hiteleshelyi funkcióról áttevődött a birtokok kezelésére,⁵⁴ az úrt pedig – közvetetten, például a *lector* feladatainak átalakításával együtt – egy új tisztség létrehozásával töltötték be: a *cantori* tisztség megjelenésének évében találkozunk először *custossal* méltóságsoron kívül (1410), vagyis hiteleshelyi eljárásban vagy valamely saját birtok ügyében.⁵⁵

A karrierek ismeretében lehetőség nyílik a tisztségek váltakozásának áttekintésére. A rend szabályzatai értelmében a parancsnokság ötévente rotálódott, a kinevezésbe a nagymester, a generális káptalan, a tartományi perjel vagy a tartományi tanács egyaránt beleszólhatott. A *preceptorok*nak megérte jövedelmezően irányítani konventjüket, mert

⁵² Fedeles T.: *A pécsi székeskáptalan*, 144.

⁵³ Uo. 140–141.

⁵⁴ A szekszárdi bencés konventben is a *custos* volt a gazdasági élet irányítója. Ld. Szakály F.: *A szekszárdi konvent*, 41.

⁵⁵ DL 43 060.

öt év után előléptethették őket egy gazdagabb *preceptorium* élére.⁵⁶ Ugyan korábban már említésre került, hogy a fehérvári parancsnokok átlagos tisztviselésének hossza megközelítőleg öt év, ez azonban csalóka adat, hiszen öten csupán egy-egy évig viselték a *preceptors*ágot. Ráadásul kevésbé tartom valószínűnek, hogy Magyarországon, ahol még a tartományi perjel kinevezésébe sem igazán tudott Rodosz beleszólni, éppen ezt a szabályt tartották volna be. Német földön kivételes esetben – mindössze Steinfurt várában és Strassbourgban – előfordult, hogy a rendtagok maguk választották a vezetőt,⁵⁷ de hazánkban – a kivételes, 1417. évi nagymesteri kijelölést leszámítva – inkább a perjeli kinevezést tartom lehetségesnek, amit az uralkodói befolyás is indokolt.

A többi tisztség váltakozásáról még ennyit sem tudunk, de látványosan gyakrabban cserélődtek. Az állandóságot a parancsnok személye jelentette. Érdekességgéppen megemlíthető, hogy az 1410-es években a *custosi* és *lector*i méltóságot két „pár” felváltva töltötte be: János mindig Lászlóval, Tamás pedig Antallal szerepelt.⁵⁸ Hasonló szabályszerűséget más esetben nem sikerült felfedeznem, mindenestre úgy tűnik, ezeket a tisztségeket házon belül valamennyire a szakértelmet is figyelembe véve töltötték be.

Létszám

A keresztes konvent tagságának ismeretében logikusan adódik annak vizsgálata, hogy mennyien éltek egyszerre a *preceptorium* kötelékében? Ahogy korábban említettem, Reiszig Ede mindezzel nem foglalkozott, elegendő forrás hiányában pedig Hunyadi Zsolt-nak sem volt lehetősége ezt a problémát elemezni. Ezért csupán két feltevessel találkozhattunk eddig a szakirodalomban: Mártonffy Ernő szerint átlagosan nem lehettek húsznál többen a keresztesek,⁵⁹ Siklósi Gyula pedig különösebb magyarázat nélkül a prágai mintát javasolta, ahol szerinte kilenc „lovag” és tizenöt pap élt egyszerre.⁶⁰

A konvent magán- és hiteleshelyi levéltárának áttekintése után úgy vélem, a 15. századra nézve a kérdés megválaszolható. A következő táblázatban olvasható, melyik évben mennyien éltek a *preceptorium*ban. Hangsúlyozandó, hogy az alábbi számok nem azt fejezik ki, hány embert említenek az adott év okleveles anyagában, hanem a prozopográfiai adattárban szereplő személyek konventben töltött idejét – amely átlagosan 12,5 év – veszik figyelembe.⁶¹

⁵⁶ Henry J. A. Sire: *The Knights of Malta*. New Haven, 1996. 106.

⁵⁷ Karl Borchardt: *Wirtschaft und Ordensreform im späten Mittelalter: Das Beispiel der Johanniter in Straßburg (mit Ausblick auf Breslau)*. In: Roman Czaja – Jürgen Sarnowsky (ed.): *Die Ritterorden in der europäischen Wirtschaft des Mittelalters*. Toruń, 2003. 46.

⁵⁸ DF 280 094. (ZsO IV. 1909.), DL 106 289. (Érszegi 106.; ZsO V. 1464.), DF 280 197. (ZsO V. 1825.), DF 201 191. (ZsO V. 1954.), DL 43 377. (ZsO VI. 1284.), DF 280 091. (ZsO III. 1713.), DF 201 171. (ZsO III. 2557.), DL 61 355. (ZsO V. 1493.), DL 61 342. (ZsO VI. 273.), DL 50 127. (ZsO VI. 2124.)

⁵⁹ Mártonffy Ernő: *A székesfehérvári ispotály története*. Bölcsészdoktori értekezés. Dárda, 1918. 23.

⁶⁰ Siklósi Gyula: *A középkori Sziget*. In: Demeter Zsófia (szerk.): *Palotavárosi írásk. Székesfehérvár, 1982. 8.*

⁶¹ Ezt a módszert sokkal célravezetőbbnek tartom, mint amivel Szakály Ferenc élt Szekszárd esetében: öt éves periódusokat választott ki, és megszámlolta, mikor, mennyien éltek a konventben. Így egyébként

Év	Fő	Év	Fő	Év	Fő	Év	Fő
1390	4+3 ^a	1406	6+1	1422	8+3	1438	11
1391	4+2	1407	5+1	1423	7+3	1439	9
1392	4+2	1408	4+1	1424	8+3	1440	9
1393	3	1409	4+1	1425	8+3	1441	9
1394	4	1410	6+1	1426	9+3+1	1442	8
1395	5	1411	5+1	1427	9+2	1443	8
1396	5	1412	5+2+1	1428	11+2	1444	8
1397	5	1413	5+2	1429	10+2	1445	9
1398	5	1414	6+2	1430	12+1	1446	9
1399	6	1415	6+2	1431	11	1447	9
1400	6+2	1416	6+2	1432	13	1448	7+1
1401	6	1417	6+2	1433	12+1	1449	7
1402	5	1418	5+2	1434	9+1	1450	5
1403	5	1419	4+2	1435	10	Átlag ^b	7
1404	5	1420	5+3	1436	9		
1405	5+1	1421	5+3	1437	10		

^a A hozzáadott értékek a karpapokra, plébánosokra, stb. utalnak.

^b Csak a rendtagokra vonatkozik.

A vizsgált időszak első három évtizedében 4–6 fő tartozott a *preceptorium* kötelékébe. Ez alacsony számnak tűnik, amely összefügghet ennek az időszaknak nagypolitikai történéseivel, az egyházszakadással⁶² és két vráni perjel, Palizsnai János és Bebek Imre

átlagosan 9–11 főről beszél; a legtöbbben 1410–1415 között éltek a rendházban, tizenhatan. Ld. Szakály F.: *A székszárdi konvent*, 42.

⁶² Ekkor a johannita rend kettészakadt, néhányan Avignonhoz, néhányan Rómához húztak, egyszerre két nagymester működött, akik mindketten jogot formáltak a vránai perjel kinevezésére. Úgy tűnik, ekkor a magyar perjelség is megosztott volt: a rendtagok egy része a VII. Kelemen pápát (1378–1394) támogató Palizsnai Jánost ismerte el perjelként, mások pedig a VI. Orbánt (1378–1389) követő provençe-i Raymond de Beaumont-t. Ld. bővebben: Hunyadi Zs.: *The Hospitaliers*, 62.

lázadásával.⁶³ Érdemi változást az 1420-as évek hoztak, ekkor fokozatosan megnőtt a konvent létszáma, az 1430-as évek közepén még a tizenkét főt is elérte, sőt egy alkalommal át is lépte azt. E figyelemreméltó változás hátterében Philippe Naillac nagymester és Nagymihályi Albert vránai perjel politikája állhat. 1417 végén mind Zsigmond király, mind Naillac kinevezte Nagymihályit perjellé Konstanzban, sőt kölcsönösen el is ismerték őt, majd egy 1418. február 12-én kelt oklevélben a nagymester élethosszig megerősítette a méltóságban. Ugyanebben a dokumentumban Rodosz engedélyezte, hogy a perjelség nyomorúságos állapota miatt Albert felvegyen magyarokat *miles*, pap és fegyverhordozó státuszba egyaránt, továbbá ígéretet tettek, hogy helyieket fognak *preceptor*ra emelni.⁶⁴ Ez utóbbi engedély Fehérvár esetében legfeljebb a tényleges helyzet elismerését jelentette, viszont az előbbi engedélynek néhány éven belül gyümölcsözőtt a hatása: a konvent létszáma ugyanis a duplájára nőtt. Egy darabig a „zavaros idők” sem éreztették hatásukat, ám az 1440-es évek végére újra csökkenő tendenciát mutat a létszám, hogy aztán az 1450-es években majd újra növekedésnek induljon. A csökkenés talán „Rodoszi” Péter furcsa *preceptorságának* és a központból megkísérelt – ám végül sikertelen – reformtörekvéseknek lehetett az eredménye.⁶⁵

Érdemes megvizsgálni, hogy a rend európai *preceptoriumait* tekintve mekkora volt a fehérvári konvent. 1466-ban Rodoszon 300 *miles*, 30 pap és 20 fegyvernök tevékenykedett, míg 1451-ben Tübingiában csak 7 *miles*, 87 pap és 2 fegyvernök.⁶⁶ Az eltérő arányok nyilvánvalóan a sziget állandó oszmán fenyegetettségével magyarázhatók. Angliában 1338-ban több mint 113 fogadalmas testvér élt 50 rendházban, azaz a legtöbb helyen csupán 1–3 rezidens tag lehetett. A legtöbben egyébként a rend londoni központjában, Clerkenwellben éltek (7 fő). A közösségi élet egyedül itt maradt meg.⁶⁷ A német területek nagy részét lefedő *Alemania* Perjelségre vonatkozóan 1367-ből ismerünk egy forrást. Eszerint 792 fő (papok, laikusok, tanulók, nővérek, stb.) élt 130 helyen, ami átlagosan hat rendtagot jelent. Ötvenhét olyan konvent akadt, ahol ennél többen éltek, és csak tizenegy olyan, ahol a létszám meghaladta a tizenkét főt.⁶⁸ Ezek egyike Strassburg volt, ahol 1496-ban tizenhat paptestvér lakott.⁶⁹ Mivel egy-egy konvent lélekszámát alapvetően a gazdasági helyzet, a bevételek határozták meg,⁷⁰ így arra is akad példa, hogy a létszám Fehérvárhoz hasonlóan ingadozó legyen. A már említett németalföldi vizitációk

⁶³ Reiszig E.: *A jeruzsálemi Szent János-lovagrend*, I. 135.

⁶⁴ Luttrell, A.: *The Hospitallers*, 277.

⁶⁵ Ld. a 27. l.j.-et!

⁶⁶ Jürgen Sarnowsky: *The Priests in the Military Orders – A Comparative Approach on Their Standing and Role*. In: Philippe Josserand – Luis F. Oliveira – Damien Carraz (ed.): *Élites et ordres militaires au Moyen Âge*. Madrid, 2015. 6.

⁶⁷ Gregory O'Malley: *The Knights Hospitaller of the English Langue 1460–1565*. Oxford, 2005. 28–29., 51.

⁶⁸ Karl Borchardt: *Soll-Zahlen zum Personalstand der deutschen Johanniter vom Jahre 1367*. *Revue Mabillon*, 75 [n. s. 14] (2003) 89–92.

⁶⁹ Berthold Waldstein-Wartenberg: *Die Vasallen Christi. Kulturgeschichte des Johanniterordens im Mittelalter*. Wien–Köln–Graz, 1988. 232.

⁷⁰ Borchardt, K.: *Soll-Zahlen*, 111.

közül Mechelen *preceptorium*ából kettőt is ismerünk: míg 1373-ban a *preceptor*on kívül 12 rendtag (5 *miles*, 6 *presbyter* és 1 *subdiaconus*) tartozott a konventhez,⁷¹ addig 1495-ben a *preceptor* már másutt székel, magában az épületben pedig csak 3 *presbyter* élt, akik közül egy világi pap volt.⁷² Ugyanekkor Arnheimben és Nijmegenben ötven-ötven, Utrechtben pedig nyolcan tartoztak a rend *preceptorium*ához.⁷³ A kisebb helyeken itt is csupán 1–3 taggal lehet számolni.⁷⁴ Ezek alapján elmondható, hogy a fehérvári minimum átlagos, de inkább nagyobb *preceptorium*nak számított, amit alátámaszt birtokainak száma is.⁷⁵

Az említett vizitációk idézése nyomán felmerül, hogy vajon mit tudunk a fehérvári rendtagok státuszáról, ezek arányáról, hiszen a külföldi források ezt rendre megemlítik. A leg részletesebbnek az 1373 júniusában készült mecheleni vitizáció bizonyult, ahol a johanniták teljes nevén kívül státuszukat, sőt életkorukat is megemlítik. Úgy tűnik, mindannyian környékbeliek voltak, a legidősebb paptestvér pedig 70 év körül járt.⁷⁶ Hunyadi már felhívta a figyelmet, hogy az általa vizsgált időszakban nagyon ritkán fordult elő, hogy egy rendtag státuszát is megemlétték egy oklevélben.⁷⁷ Mindez sajnos nem sokat változott 1390–1450 között sem. Nagyon esetleges, hogy az egyszerűen rendtagot – tehát semmiképpen sem a *miles* szinonimáját – jelentő *crucifer*en kívül megtudunk-e még valamit valakiről. Mindössze öt olyan személyt ismerünk, akik a *presbiter* vagy *sacerdos* jelzöt is viselik valamely oklevélben, közülük hárman egyúttal *crucifere*k is.⁷⁸ Nyilvánvaló persze, hogy az intézmény írásbeli tevékenysége miatt elsősorban papokra volt szükség, ahogy az is feltehető, hogy a nemesi származású parancsnokok legalább egy része *miles* volt. Ennek nyomait a régészek is megtalálták: a területen Árpád-kori és 14. századi sarkantyút, és 15–16. századi rúdvasból kalapált hevedercsatot is találtak, melyek a lovagfelszerelés részei közé tartoztak.⁷⁹ A kérdés mindazonáltal továbbra is nyitottnak tekintendő.

Összegzés

A fehérvári keresztes konvent magánlevéltári okleveleinek és hiteleshelyi kiadványainak számbeli növekedésével, amely ettől függetlenül időben egybeesett az intézmény elma-

⁷¹ Winter, J. M.: *Sources Concerning of the Hospitallers*, 389–390.

⁷² Uo. 400.

⁷³ Uo. 405., 414., 420.

⁷⁴ Uo. passim.

⁷⁵ A birtokokat térképre vetítve ld. Hunyadi Zs.: *The Hospitallers*, 29.

⁷⁶ Winter, J. M.: *Sources Concerning of the Hospitallers*, 389–390.

⁷⁷ Hunyadi Zs.: *The Hospitallers*, 161.

⁷⁸ (I.) István 1423-ban: DL 106 302., (I.) Pál 1432-ben: DL 90 561. és (II.) János 1432-ben: DL 640.

⁷⁹ Reich Szabina: Székesfehérvár–Palotaváros Központi Park (Sziget utca és Tobak utca által határolt terület) területén végzett, 1978–86. évi ásatások középkori leletanyaga. In: Szöllősy Csilla – Pokrovenszki Krisztián (szerk.): *Fiatal Középkorosi Régészek VI. Konferenciájának Tanulmánykötete. A Székesfehérváron 2015. november 20–22. között megrendezett Fiatal Középkorosi Régészek VI. Konferenciájának tanulmányai. Székesfehérvár, 2015. 111–128.*

gyarosodásával, lehetőség nyílt karrierek vizsgálatára a *preceptorium*on belül. Összesen 37 személy életpályáját sikerült vázolni, ami további következtetések megállapítását teszi lehetővé.

Ezek ismeretében lehetőség nyílik a tisztségek vizsgálatára. A *preceptor* alapvetően megőrizte korábbi kiemelt szerepét, míg a konventben korábban hiteleshelyi vezetőként felbukkanó *custos* a 15. században már inkább a birtokügyek felelőse volt. Egykori feladatkörét talán a *lector* vette át, míg a teljesen új *cantori* tisztséggel inkább liturgikus és karitatív feladatok jártak együtt.

A konvent tagságának ismeretében megállapítható, mennyien éltek egyszerre a *preceptorium* kötelékében. Annál is inkább, mivel erre a korábbi szakirodalom szinte egyáltalán nem vállalkozott. A 14–15. század fordulóján mintegy 4–6 rendtag tevékenykedett Fehérváron, majd a létszám a konstanzi zsinat eseményei és Nagymihályi Albert vránai perjellé való kinevezése után látványosan megemelkedett az 1420-as évektől; egy alkalommal még a 12 főt is átlépte. Mindezt nemzetközi analógiákkal egybevetve elmondható, hogy Közép-Európában a fehérvári legalább átlagos, de inkább nagyobb *preceptorium*nak számított, amit szintén alátámaszt birtokainak száma.

A részletes forrásfeltárás ellenére sem sikerült megnyugtató választ találni a fehérvári konvent személyzetének rendi státuszára, de megerősítést nyert az a korábbi vélekedés, miszerint a *crucifer* jelentése rendtag, nem pedig a lovag, vagyis a *miles* szinonimája.

**CAREER, OFFICE-HOLDERS, NUMBERS.
THE PERSONNEL OF THE HOSPITALLERS' CONVENT
OF SZÉKESFEHÉRVÁR (1390–1450)**

Due to the private archives of the Hospitallers' Convent of Székesfehérvár, and the charters issued by this church as a place of authentication, one can examine the personnel of the preceptory. I look at several questions. Were there any career-opportunities in the first half of the 15th century for the brethren? What was the function of the offices, and what especially was the reason to set up the new office of the *cantor*? Finally, I analyse the numbers of the Convent.

The growth of the quantity of charters was coincidental – without reference to each other – with the Hungarianisation of the Convent, so it is possible to outline careers inside the preceptory. In this paper I demonstrate that with some typical examples. Having as a focus the career of the brethren gives us a perspective from which to examine the office-holders: the leader of the Convent was the *preceptor*, while the *custos* was responsible for the estate management, the *lector* for the place of authentication activity and the *cantor* had charitable role.

The numbers of people in the Convent were about 4–6 people at the turn of the 14–15th centuries, but after the Council of Constance and the nomination to prior of Vrana of Albert Nagymihályi, it started to grow up to 12 in the 1420s. Comparing this fact with European analogies, it can be concluded that the preceptory of Székesfehérvár was at least an average – but probably a rather larger – house of the Order of St John in the continent.

Keywords: Hospitallers, Székesfehérvár, personnel, church careers, military orders

*A Salimbeni–Montanini konfliktus és megoldása*HATALMI HARCOK, VENDETTA ÉS PROPAGANDA
A KÖZÉPKORI SIENÁBAN*

TANULMÁNYOMBAN EGY 14. század végére keltezhető sienai eseménysort, a Salimbeni–Montanini konfliktust és megoldását vizsgálom. A vizsályról az 1394. évnél olvashatunk az *Annali sanesi* lapjain.¹ E történeti munka minden bizonnyal a 15. század első felében alkotó Sienai Névtelen alkotása. Forrásunk szerint a két befolyásos sienai család, a Salimbeni- és a Montanini-ház ifjai közös vadászatra indultak. Egy vadkan elejtése közben azonban nézeteltérés alakult ki köztük, amelynek következtében az egyik Montanini egy Salimbenit halálra sebzett. A sértett fél, a Salimbeni család ezt követően bosszút állt, és az elbeszélő szerint szinte az összes Montaninit meggyilkolták, a városi és a vidéki házaikat lerombolták. Az ellentétről szinte szó szerint ugyanígy számol be a később keletkezett Paolo di Tommaso di Montauri-féle *Cronica* is.² Mind az *Annali sanesi*, mind Tommaso arról ír, hogy a Salimbeni és a Montanini család közötti harc több éven át tartott. Ennek ellentmond, hogy az *Annali sanesi*-ben már a következő évnél, tehát 1395-nél, a két család közötti megbékélés folyamatáról, vagyis a konfliktus megoldásáról olvashatunk.³

A Sienai Névtelen elmondása szerint egészen 1394-ig a Salimbeni és Montanini család egymás szomszédságában élt vidéken, viszonyukat semmiféle konfliktus nem mérgezte. Sőt, valójában egyáltalán nem ismert, hogy bármiféle kapcsolat lett volna a két família között. A férfiágon utolsóként életben maradt Montanini, Carlo, egyedül tartotta el testvérét, az anyagi szépségű Angelicát. A Salimbeni család ifjú férfitagját, Anselmo Salimbenit, elbűvölte az ellenséges házból származó Angelica Montanini szépsége és beleszeretett. Az eladósorba került Montanini-lány kiházásításáról azonban az öt felnevelő báty, Carlo Montanini kívánt gondoskodni, ám a család presztízsének megfelelő hozományt nem tudta összeszedni, mivel ekkorra jócskán elszegé-

* Köszönet illeti Csernus Sándort, hogy értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

¹ *Annali sanesi*. In: Ludovico Antonio Muratorius (ed.): RIS. XIX. Milano, 1731. 397–398.

² *Cronica* di Paolo di Tommaso di Montauri. In: Alessandro Lisini-Fabio Iacometti (ed.): RIS. XV. pt. 6b. Bologna, 1931–1939. 749.

³ *Annali sanesi*, 397–398.

nyedtek. Ezért elfogadta azt a nagy összegű kölcsönt, amelyet egy ismeretlen nevű sienai polgár kínált fel számára. Kölcsönzője régi vágya volt a Montanini-birtok megszerzése, aki mindaddig mindaddig hiába próbálkozott. Ezúttal tettetett jóindulattal⁴ próbálta adósságba hajszolni a jóhiszemű családfőt. A pénzügyi mesterkedés során a Montanini ifjú bajba került: az ezer forintos összeget nem tudta a megszabott harminc napos határidőig visszafizetni. Az eladósodott Carlót a városi hivatal emberei bebörtönözték és halálra ítélték. Ekkor történt, hogy Anselmo Salimbeni hazafelé lovagolva elhaladt a Montanini-birtok mellett, ahol látta, hogy Angelica és női rokonai sírva jajveszékelnék, Carlót gyászolva. Anselmo a Montaninik régi ellenségeként, nem állhatott szóba velük, így a városban járt utána az általa csodált Angelica bánatának. Megtudta, hogy Carlo Montaninit egy napon belül ki fogják végezni. A gazdagnak számító Anselmo ekkor hosszas vívódás után úgy döntött, hogy névtelenül kifizeti szomszédja büntetését és adósságát is. A Montanini családfő szabadulása után arra a következtetésre jutott, hogy ismeretlen megmentője méltó jutalmat érdemel, és ha lehetséges, hozzáadja feleségül testvérét. Rövid utánajárását követően kiderítette, hogy jótevője a családjuk régi ellensége. Bár kezdetben úgy tűnt, hogy a két fél közötti alapvető nézeteltérések és Angelica kezdeti ellenvéleménye miatt nem tudja meghálálni Anselmo tettét, a házasságra végül mégiscsak sor került. A történet végén a friss házaspár fiatalok bevonultak Sienába, és a városiak éljenezve üdvözölték őket.⁵

Bár a történet a Sienai Névtelen egyik bejegyzéseként olvasható, mégis megállapítható, hogy a részlet terjedelme egyrészt sokkal hosszabb, mint a krónikában feljegyzett többi leírásé, másrészt a történelmi-társadalmi háttere sem egyeztethető össze teljesen a Sienai Névtelen más bejegyzéseivel, teljességgel kírí a szöveggörnyezetből. Az olasz irodalomtörténetben elfogadott tény, hogy Angelica és Anselmo történetét egy neves 15. századi sienai humanista, Bernardo Ilicino írta, valószínűleg az 1460-as évek végén vagy az 1470-es évek elején.⁶ Ekkoriban élt egy bizonyos Anselmo Salimbeni is, akivel

⁴ „Cittadino simulando verso Carlo grandissima benevolenza [...]” Annali sanesi, 398.

⁵ Annali sanesi, 383–428.

⁶ Bernardo Ilicino vagy másnéven Bernardo Lapini (1417/1433–1475) a Quattrocento sienai novellairódmának fontos alakja volt. Legjelentősebbnek tartott munkája Petrarca *Trionfójához* írt kommentárja. Ezen kívül ismert *La vita di madonna Onorata* című novellája, valamint *La vita di Angelica Montanini* című alkotása. Utóbbi nem más, mint a tanulmányban vizsgált történet. Az elbeszélés eredeti szerzőjének sokáig a szintén 15. századi sienai író, Gentile Serminit tartották. Ezt mutatja az is, hogy a történetet először az ő novellái között adták ki nyomtatásban. Corso Cosimo: *L'Ilicino* (Bernardo Lapini). *Bullettino senese di storia patria*, 64 (1957) 3–108.; A novella későbbi átdolgozásai közül érdemes megemlíteni az 1490-es években írt változatot, amely Scipione Bargaglihoz köthető, és a közelmúltban önálló forráskiadványként került kiadásra: Scipione Bargagli: *La novella di Angelica Montanini*. Roma, 1991.; A modern olasz irodalomtörténet már tényként kezeli, hogy Anselmo és Angelica történetének legrégebbi változata Ilicino alkotása, és az *Annali sanesi*ben olvasható, ahová utólagos betoldásként került. Ezt az álláspontot képviseli Lorella Badioli is, de felveti annak a lehetőségét is, elsősorban egy a novella szókinszére vonatkozó kutatást idézve (Letterio Di Francia: *Novellistica*. Milano, 1924. 438–441.), hogy a történetnek lehetett egy helyi tradíciója és ez a változat olvasható az *Annali sanesi*ben.; Badioli azt az elképzelést osztja, amely szerint az eltérések a történetet beillesztő másoló átdolgozásából

különben a történet szerzője 1469–1470-ben az általa készített Petrarca-kommentárokkal kapcsolatban folytatott levelezést.⁷ A korábbi kutatások már kimutatták, hogy az elbeszélés szövege egy utólagos betoldás eredményeként kerülhetett az *Annali sanesi* tartalmazó kódexbe, amelyet végül 1395. évhez, a fentebb említett 1394. évi konfliktus után illesztettek be.⁸ Ezért Anselmo és Angelica történetét nem a 14. század végi sienai politikai-társadalmi eseményeken belül, hanem a későbbi, 15. század második felének összefüggéseiben szükséges vizsgálni.

Amellett, hogy a Angelica és Anselmo szerelmi története tulajdonképpen a két család megbékéléséhez vezető utat írja le, sok hasonlóságot mutat az itáliai *vendetta*-elbeszélésekkel is.⁹ Ezek olyan, számos középkori itáliai városból fennmaradt munkák, amelyek a látszattal ellentétben a figyelmes szemlélődő számára roppant értékes forrásoknak bizonyulhatnak. Sokkal többről van szó, mint bizonyos sérelmek erővel és sokszor vérrel való megtorlásának, a *vendettának* minden részletre kiterjedő ismertetéséről. Ezekben a történetekben ugyanis elkülöníthetőek alapvető szerkezeti elemek. Így a rendszerint bosszút kiváltó sértés elkövetése (1), a sértést elkövető személy vagy valamelyik rokonának meggyilkolása vagy megcsonkítása (2.: tulajdonképpen maga a *vendetta*), és végül a véghezvitt bosszú következményei, majd egyes esetekben a konfliktust lezáró békekötés (3). Számos *vendetta*-elbeszélés jellemzője, hogy komoly kérdéssel kapcsolatos döntési helyzetet mutatnak be: ez éppúgy szólhat a sértés elkövetésére készülő fél dilemmáiról, mint az azt elszenvető és megbosszulni (nem) kívánó szándékairól, vagyis milyen módon dönt a bosszú, a *vendetta* mellett.¹⁰ Ezeket a részeket azért tartom fontosnak, mert rajtuk keresztül vizsgálhatjuk a krónikások vagy történetírók véleményét egyes politikai vagy társadalmi csoportokkal kapcsolatban. E leírásokban a szerzők a különböző kimenetelű döntésekhez „ellentét-párokat” társíthattak, ame-

fakadnak: Lorella Badioli: Una „declamatio de liberalitate”: La novella di Angelica Montanini. In: Lucia Battaglia Ricci – Rossella Bessi – Gabriella Albanese (ed.): *Favole parabole istorie. La forme della scrittura novellistica dal Medioevo al Rinascimento. Atti del Convegno di Pisa 26–28 ottobre 1998*. Roma, 2000. 419–439.; A korábbi, Sermininek tulajdonító nézőpontot tükrözi a Montauri-féle krónika kiadott változata. Ahogy az *Annali sanesi*be, úgy a Montauri-krónikába is beillesztette valaki utólag Angelica és Anselmo történetét. A nyomtatott kiadásból viszont kikerült, mert a szerkesztő megjegyzése szerint a vonatkozó részlet nem Montauri, hanem Sermini írása. Cronica di Paolo di Tommaso di Montauri, 749.

⁷ Corso, C.: L’Illicino, 103–104. Cracolici felhívja a figyelmet a névazonosságra, de valószínű, hogy a történet Anselmója nem lehet azonos a szerző kortársával. Stefano Cracolici: *Esemplarità ed emblematica*. In: Stefano Carrai – Cracolici Stefano – Monica Marchi (ed.): *La letteratura a Siena nel Quattrocento*. Pisa, 2009. 78.

⁸ Badioli, L.: Una „declamatio de liberalitate”, 27.

⁹ A *vendetta* kutatás kiemelkedő történészei, Andrea Zorzi és Trevor Dean is azon a véleményen vannak, hogy a *vendetták* vizsgálatához hozzátartozik a béke és a békéltetés témaköre is. Andrea Zorzi: *Pace e conflitti nelle città comunali italiane*. In: Flocel Sabaté (ed.): *Idee de pau l’edat mijana reunió científica*. Lleida, 2010. 265–300., 265–270.; Trevor Dean: *Marriage and Mutilation: Vendetta in Late Medieval Italy. Past & Present*, 45 (1997) 3–36.

¹⁰ Szolnoki Zoltán: Középkori vendetták mint döntési helyzetek In: Keresztes Gábor (szerk.): *Tavaszi Szél konferenciakötet*. Eger, 2015. 543–557.

lyekkel ellenérzésüket vagy akár szimpátiájukat fejezhették ki. Például az eseményeket jellemezheték megfontoltság és a meggondolatlanság kontrasztjával, a békére törekvő magatartással és az agresszióval vagy a közösség által elvárt viselkedés és az egyéni törekvések ellentéteivel. A történetekben gyakran a bosszúállás, illetve a konfliktus kezdeményezésének következményeit is részletezték: a bosszúállónak vagy családjának erkölcsi és/vagy anyagi pusztulással, rosszabb esetben halállal kellett szembesülnie.¹¹

Ehhez hasonló krónikaleírásokkal találkozhatunk a jelentősebb firenzei *vendetták* esetében, amikor 1216-ban kialakult a Buondelmonte–Amidei *vendetta*,¹² a Manelli–Velluti konfliktus 1267/1295 körül¹³ vagy az 1300 körüli Cancellieri-*vendetta*.¹⁴ Ezeket a firenzei szerzők rendszerint a *popolo* politikáját pártolva írták, szembe helyezkedve a *grandival*. Közülük kivételt képez a Velluti-féle gyilkosság elbeszélése, mely a bosszúálló Manelli családot ítéli el. Más városok vonatkozó forrásaiban is találhatunk hasonlókat. Például az Azzo gróf–Lambertazzi vendettát (1288, Bologna)¹⁵, amely szintén *grandi* illetve nemesellenes felhanggal íródott. Meg lehet itt említeni a pusztítása és az eldöntetlen kimenetele miatt értelmetlennek leírt Salimbeni–Tolomei *vendettát* és pártharcot (Siena, 1314/1337)¹⁶ vagy a Marescotti–Canetoli konfliktust (Bologna, 1455), amely rendhagyó módon a városi uralomra törő nemes Marescotti család mellett agitál.¹⁷ A *popolo* felől a *grandikat* vagy a mágnásokat érő politikai támadások fontos ideológiai része volt a *vendetták* és pártharcok felemlegetése, ezzel együtt a városokat irányító klánok agresszív politikájának kritizálása.¹⁸

¹¹ A *popolo* nézőpontjáról ld. Philip Jones: *The Italian City-State: From Commune to Signoria*. Oxford, 1997. 332.; Gabriele Guarisco: Il “popolo” e le pratiche della vendetta a Parma. In: Andrea Zorzi (ed.): *Conflitti, paci e vendette nell’Italia comunale*. Firenze, 2009. 150–151.

¹² Giuseppe Porta (ed.): Giovanni Villani: *Nuova Cronica*. Progetto Manuzio e-text, 1997. VI. 38.

¹³ Isidoro Del Lungo – Guglielmo Volpi (ed.): *La cronica domestica di Messer Donato Velluti*. Firenze, 1914. 9–25.

¹⁴ *Nuova Cronica*, IX. 38.

¹⁵ *Chronica Bononiensium*. In: Albano Sorbelli (ed.): RIS. XVIII. p1. Bologna, 1915–1932. 230.

¹⁶ A *Cronache senesi* alapján megállapítható, hogy a krónikás semmilyen eredményt nem tulajdonított a pártharcnak, sőt az itt olvasható összecsapások kifejezetten kockázatosak voltak. A *comune* az agresszorokat mindkét pártból hasonlóan büntette, ráadásul a *popolo* haragjától is tartaniuk kellett. 1322-ben például Giovanni di Salimbene fegyveresekkel támadt a Tolomei-házakra, de végül el kellett hagynia a várost a *popolótól* tartva. Távollétében a *comune* lázadónak bélyegezte, és leromboltatta a házait. A fegyverkező Tolomeieket 1322-ben szintén a *popolo* támadta meg kövekkel, a *comune* 1330-ban pedig egy gyilkosságért leromboltatta két családtagjuk házát. Ezeken felül az állandóan ismétlődő rajtaütések, gyilkosságok, rendszerint megtorlást vontak maguk után. *Cronache senesi*. In: Alessandro Lisini – Fabio Iacometti (ed.): RIS. XVI. pt. 6. Bologna, 1931. 391., 397.

¹⁷ *Historia di Bologna del Cherubino Ghirardacci*. In: Albano Sorbelli (ed.): RIS. XXXIII. p1. Bologna, 1915–1932. 100–104.; *Cronaca senese di Agnolo di Tura di Grasso*. In: Alessandro Lisini – Fabio Iacometti (ed.): RIS. XV. p6a. Bologna, 1931–1939. 364–520.

¹⁸ Jones, P.: *The Italian City-State*, 332.; John M. Najemy: *A History of Florence 1200–1575*. Malden, 2006. 50., 85–86.; Franceschi Franco – Taddei Ilaria: *Le città italiane nel Medioevo. XII–XIV secolo*. Bologna, 2012. 143–146.

Anselmo vívódása és a szereplők jellemvonásai

Visszatérve tanulmányom történetéhez, Ilicino novellájában a *vendetták*ra jellemző bosszúállás lehetősége akkor merülhetett volna fel, amikor Anselmo belovagolt a városba, hogy kiderítse Angelica bánatának okát. A Salimbeni ifjú ugyanis ezen a ponton döntési helyzetbe került, miután értesült Carlo helyzetéről.¹⁹ A városi hivatalnok, aki minderről beszámolt, Anselmót egyenesen nagyon szerencsés embernek nevezte, hiszen halálos ellenségét, Carlo Montaninit halálra ítélték, így pedig bosszút állhat a családján esett korábbi sérelmekért. Nemcsak Carlón teljesedhetne be a bosszúja, hanem lánytestvérén is, hiszen bátyja kivégzésével Angelica sorsa is az ő kezébe kerülhetett volna. A városi tisztviselő tehát a *vendetta* propagálójaként lépett fel, a történet szempontjából egyértelműen negatív szereplő. Anselmo bár gondolkodóba esett a bosszú lehetőségét illetően, mégis elszégyellte magát.²⁰ Hiszen eszébe jutott az általa csodált Angelica szomorú sorsa: ha nem tesz semmit, szabad utat enged a kivégzésnek, és tulajdonképpen anélkül állhatna bosszút, hogy bepiszkolná a kezét, de ha közbeavatkozna, akkor lehetősége adódna megmenteni Carlo Montaninit. Ilicino a következőképp fogalmazza meg Anselmo dilemmáit: „Követni a nemesi viselkedés előírásait és bosszút állni az elszenvedett sérelmekért, vagy semmibe venni a *vendettákat*, amelyek rendre újraindulnak, és megbocsátani.”²¹

Tehát egyrészt ismét olvashatjuk Anselmo vívódását, hogy a nemesi vagy *grandi* viselkedésnek megfelelően bosszút álljon-e a korábbi sérelmeken, másrészt elegendő lenne az is, ha csak tétlenül szemlélne az eseményeket, ami a *vendetta* beteljesülése szempontjából szerencsés és egyszerű megoldás lenne. Ekkor viszont felvetődik egy másik gondolat, mely az előbbivel ellentétes irányba mutat, és ami ezúttal kérdésfeltevésként jelenik meg Anselmo belső vívódásában: „Ha az elsőt elveted, miért nem akarod, hogy a második működésbe lépjen?”²² Angelica ugyanakkor ártatlan és sokat szenvedett,²³ ami

¹⁹ „O Anselmo par pure che lo fortuna sia piú curiosa dell’honor tuo che tu medisimo havendo ordinato, che Carlo Montaini, col quale già longo tempo hai tenuto inimicizia mortale sia dalla quistizia pubblica condotto alla morte nella quale ti potrai sotisfar della vendetta di tutte l’ingiurie passate, desiderata da tutti del sangue tuo, e degna d’esser cercata e eseguita da te e non lasciarti prender vanamente da la sugace bellezza d’una fanciulla della Fameglia inimicizia. E se pure questo desderio ti stimola, ecco che restando ella senza alcuno, e povera, haverai facil modo di possederla con poca spesa e minor fadica a piacer tuo, essendo che tolta la vita a Carlo, a lei anco fará levata la robba, però aspetta lieto, e godi di cosi desiderati e favoriti successi, i quali ti sono apparecchiati.” Annali sanesi, 400.

²⁰ Uo. 400.

²¹ „[...] essendo principalmente le prime parti degli animi nobili e gentili, vendicar da se per se stesso l’ingiurie quali esse siano, o disprezzando ogni vendetta quelle interamente remettere e perdonare [...]” Uo. 400.

²² „Tu che hai negletta la prima, non vorrai hor procurare d’operare la seconda?” Uo. 400.

²³ „Non farai anco in grato, poiché dalla casa tua fon venute sopra Angelica innocente monte calamità per le perdite infinite, che l’hai riguardata, sempre t’ha mostro animo pacifico, el viso scarico d’ogn’odio.” Uo. 400.

szintén a *vendetta* ellen szól. Az eszmefuttatás végén egy újabb fontos kérdést tesz fel az ifjú Salimbeni magának, ha mégis a bosszút választaná: „Ennyire elfajzottál volna nemes őseidtől?”²⁴

Míg az első kérdés felveti a döntés lehetőségét, addig a másodikból a szerzőnek a régi nemességgel vagy legalábbis a Salimbenikkel kapcsolatos véleményét olvashatjuk ki. Ilicino érvelése szerint, ha Anselmo mégis az ártatlan Angelica rovására döntene, *vendettát* indítana, ezáltal nagyon eltávolodna őseitől. Tehát a régi nemességhez tartozó Salimbeniket, a szerző nem tünteti fel rossz színben. Jóllehet Ilicino bizonyos helyeken a munkáiban egyértelműen a nemesi viselkedésmódhoz kapcsolja a *vendettát*,²⁵ és ily módon látszólag ellentmondásba kerül, ugyanakkor Anselmo nemes őseinek (*nobilissimi antichi*) emlegetése egy sokkal régebbi korra is utalhat. Arra a korra, amikor a Salimbenik nem egyszerű sienai nemesek voltak, hanem a város egyik legmeghatározóbb családjának számítottak.²⁶ Ezt látva egészen nyilvánvaló, hogy a szerző meglehetősen elfogultsággal ír róluk.

Míg egyes *vendetta*-elbeszéléseknél megfigyelhető, hogy a meggondolatlanul, egyéni érdekeiket előtérbe helyező szereplőknek a tetteiket követően negatív következményekkel kell szembenézniük,²⁷ addig Ilicino történetében Anselmo Salimbenivel pont az ellenkezője történik. Miután a békés megoldás mellett dönt, számos további pozitív jellemvonásáról, illetve tulajdonságáról tesz tanúbizonyságot. Mindaddig csak egyetlen fontos tulajdonságát ismerjük meg: nemes mivoltát (*animo nobilissimo*), ami egy alapvető adottsága, hiszen a történet elején még semmilyen módon nem szolgált rá, ráadásul gazdagsága és azon tulajdonsága között kap helyet, hogy nincsen testvére. A szerző vívódásaiban igyekszik megmutatni e lelkiületet: amikor Anselmo a bosszú és a segítség-

²⁴ „Hai degenerato talmente da’ tuoi nobilissimi antichi?” Uo. 400.

²⁵ „[...] essendo principalmente le prime parti degli animi nobili e gentili, vendicar da fe per fe stesso l’ingiurie quali effe fiano [...]” Annali sanesi, 400.

²⁶ Daniel Waley jelezve, hogy az egyszerű nemességnél vagy mágnásoknál nagyobb befolyással bírtak, a Salimbeniket és a legnagyobb további négy földbirtokos/bankár családot „super-magnates”-ként jellemzi: Daniel Waley: *Siena and the Sienese in the Thirteenth Century*. New York, 1991. 79.

²⁷ Az 1216-os firenzei Buondelmonte–Amidei-*vendetta* kiindulópontja, hogy a Buondelmonte ifjú szebb lányt szeretne feleségül venni, mint akit kijelöltek neki, megsértve ezzel egy rivális klánt. Giovanni Villani szerint ez a tette pusztulást és romlást hozott a városra. *Nuova Cronica* VI. 38. Ehhez hasonlóan a szintén firenzei Dino Compagni a fekete és fehér guelfek 1286 utáni küzdelmével kapcsolatban Firenze által elszenvedett szörnyűségekről ír. Kiss András (ford.): *Dino Compagni krónikája korának eseményeiről*. Bukarest, 1989. II. 1.; A firenzei vonatkozással is rendelkező pistoiai Cancellieri-*vendetta* során a szemben álló felek rengeteg embert vesztek egy eldöntetlen kimenetelű ügyért, amely azzal kezdődött, hogy egy feldühödött családfő egy nem túl jelentős sérülés megtorlásaként levágta távoli rokonának kezét. *Nuova Cronica* IX. 38. A bolognai Cherubino Ghirardacci, bár a meggyilkolt Annibale Marescottival szimpatizál, leírja, hogy a halála miatt bosszút álló híveit tettük miatt lefejezték. *Historia di Bologna del Cherubino Ghirardacci*. 100–104.; Trevor Dean nemcsak a bosszú negatív következményeit emeli ki, hanem azt is, hogy a *vendetta*-elbeszélések a különböző testi és erkölcsi sértésekkel kapcsolatban tanító jellegű történetként is funkcionálhattak, hiszen ezek következménye rendszerint valamiféle megtorlás, azaz *vendetta* volt. Dean, T.: *Marriage and Mutilation*, 24–36.

nyújtás között mérlegel, a *vendetta* esetében óriási szégyentől (*estreme vergona*) tartott, hiszen annak beteljesítésével eltávolodna nemes őseitől (*Hai degenerato talmente dai tuoi nobilissimi antichi?*). Nemkülönben goromba vagy bárdolatlan viselkedés is lenne (*villano*).

Békekövető magatartása, azaz végső döntése közben „tesz szert” a következő jellemvonásokra: *animi nobili e gentili* (nemes lélek és erkölcsileg is nemes), valamint *animo pacifico* (békés lélek). A mérlegelési helyzetet követően Salimbenit még több, pozitív tulajdonsággal ruházza fel Ilicino.²⁸

Természetesen nemcsak Anselmót jellemezte Ilicino ilyen részletesen a történetben. Carlo mindenekelőtt ártatlannak és becsületesnek van beállítva, de amikor a történet egy pontján úgy tűnik, hogy nem tudja Angelicát hálából, jutalomként férjhez adni Anselmóhoz, *ingrattissimo villanoként*, vagyis hálátlan parasztként²⁹ gondol magára. A novellából továbbá az is kitűnik, hogy meglehetősen naív, könnyen félrevezethető ember, hiszen a kölcsönt biztosító ismeretlen városi polgár mesterkedésének hamar beadja a derekát és áldozattá válik.³⁰ Testvére, Angelica sokkal erősebb jellemnek tűnik. Angyali szépségén túl számos további jellemvonását ismerjük meg a más szereplőkkel való kapcsolatai nyomán. Általában véve ő is nemes lelkű, becsületes, erkölcsös, de testvére bebörtönzése és a kezdetben az erőltetett esküvő miatt boldogtalan.³¹ Fontos momentum, hogy a Montaninik elszegényedését az ő nézőpontjából állítja szembe Ilicino a Salimbenik gazdagságával. Bár mind Carlo, mind Angelica fontos szereplő, elmondható, hogy a történet igazi főszereplőjévé mégiscsak Anselmo vált, akit Ilicino sokkal részletesebb és magasztalóbb jellemvonásokkal illetett, mint a másik két szereplőt, és ezzel valójában őt emelte központi figurává. A szerző Carlo Montaniniról kilencszer, Angelicáról tizenkilencszer, Anselmo Salimbeniről pedig huszonhat különböző esetben ad jellemzést. A tulajdonságok szereplőnként való rendezéséből levonhatjuk azt a következtetést, hogy a három főszereplő közül Carlo a legkevésbé érdekes. Összességében megállapítható, hogy ezek többsége jó színben tünteti fel a két sienai család leszármazottait, így arra következtethetünk, hogy Bernardo Ilicino alapvetően jó véleménynyel volt mind a Salimbenikről, mind pedig a Montaninikról.

Ilicino a mellékszereplők viselkedésével kapcsolatban ugyanúgy állást foglal. Az elbeszélés elején a pénzt kölcsönző névtelen sienai polgár, N. N. Cittadino egyértelműen negatív szereplővé válik, hiszen az ő pénzügyi mesterkedése révén kerül Carlo szorult

²⁸ Olvashatunk arról, hogy Anselmo *gentilhuomo* (úriember), *nobili qualità* (erényes), *animo gentile* (jótét lélek), felmerül nála a *gentilezza* (kedvesség), a *cortesía* (szívélyesség), továbbá *animo nobile e generoso* (nemes és nagylelkű), *nobilità e ricchezza* (nemesség és gazdagság), *pietà e gentilezza* (szájalom és kedvesség), *bontà* (jóság). Annali sanesi, 398–410.

²⁹ A *villano* parasztként fordítva egyrészt értelmezhető jellemvonásként, mint a gorombaság szinonímája, valamint esetleg olyan személyként is, aki a kapát forgatja és a nemes éles ellentéte. Paolo Emiliani-Giudici: *Dante – La Divina Commedia*. Progetto Manuzio e-text. Firenze, 2013. 302.

³⁰ Annali sanesi, 399.

³¹ Uo. 398–410.

helyzetbe. Bár a nevét nem tudjuk meg, Ilicino a következőt írja róla: „[...] befolyásos a *reggimento*-ban és a *Popolo* tagja, irigy, aki Carlo birtokára vágyik.”³² Az ismeretlen nevű városi, tehát nemcsak egy hitelező, aki sóvárog Carlo birtokára, de egyben a *Monte del Popolo* és a városi tanács befolyásos tagja is. A hivatalnok, akitől Anselmo értesül Carló Montanini szorult helyzetéről, szintén nem nevezhető pozitív szereplőnek, hiszen a *vendetta*-történetben a rossz színben feltüntetett viselkedésmód szorgalmazójaként lép fel.³³ Tulajdonképpen elmondható, hogy a szerző a nemességhez tartozó főszereplőket leszámítva minden más megemlített emberről rossz véleménnyel van. Ilicino írói magatartására jellemző, hogy Anselmo gondolatain és megnyilvánulásain keresztül fejezi ki véleményét a *vendettáról* és a nemességről. A különböző szereplők tulajdonságai már egy mögöttes politikai-erkölcsi tartalom felé mutatnak a korabeli Sienában. Ahhoz, hogy erről képet alkothassunk, meg kell vizsgálni a Salimbenik szerepét a város politikájában.

A Salimbeniek a korabeli Sienában

1285-ben a Salimbeni család Siena egyik legnagyobb adófizetője volt.³⁴ Számos neves személyiségnek kölcsönöztek pénzt, például Anjou Károlynak is. Nem tudtak azonban a legfőbb vetélytársaik fölé nőni, akik szintén hozzájuk hasonló ügyfélkörrel és kapcsolatokkal rendelkeztek.³⁵ Nemcsak a pénzügyek terén voltak jelentősek, hiszen a 13. században azon öt család közé tartoztak, amely a Sienához tartozó termőföldek és a városi tisztségek nagy részét birtokolták.³⁶ A Salimbenik az 1300-as évektől kezdve az egyik legbefolyásosabb sienai család tagjaiként folyamatosan törekedtek arra, hogy a városon belüli minél nagyobb hatalomhoz jussanak. 1314-ben ellentétbe kerültek a nagy riválissal, a Tolomei családdal. Egy utcai összecsapást követően majdnem harminc évig tartó, váltakozó sikerű párharc robbant ki a két família között. A konfliktus valószínűleg a 13. század végén kezdődött pénzügyi rivalizálásnak volt a része, amely a Salimbeni, a Tolomei és a Bonsignori klánok között zajlott.³⁷ Az összecsapások sem a Salimbenik, sem a Tolomeik számára nem alakultak kedvezően, sőt, még a város regionális politikában betöltött helyzetükre is káros hatással voltak: Tolomei klán, azzal, hogy Arezzótól kért segítséget, veszélyeztette Siena önállóságát.³⁸ A firenzei történétíró, Leonardo Bruni megemlíti, hogy amikor 1322-ben kiújultak a harcok a két család között, az további belső

³² „N. N. Cittadino potente nel reggimento e Popolare, cupido delle possessione di Carlo [...]” *Annali sanesi*, 398.

³³ *Annali sanesi*, 400.

³⁴ Waley, D.: *Siena*, 24., 57.

³⁵ Uo. 56–57.; Alessandra Carniani: *I Salimbeni, quasi una signoria. Tentativi di affermazione politica nella Siena del '300*. Siena, 1995. 8–11.

³⁶ Waley, D.: *Siena*, 79., 101.

³⁷ Uo. 56–57.

³⁸ Carniani, A.: *I Salimbeni*, 193–194.

ellentétekhez vezetett. Ezeket kihasználva Lucca ura, Castruccio Castracani Siena rovására tudott terjeszkedni.³⁹ Noha a viszály, mely 1337-ben véget ért, nem hozott sikert egyik oldalnak sem, a Salimbenik továbbra is a politikai dominancia megszerzésén fáradoztak.⁴⁰ A későbbi évtizedekben a fegyveres akcióik már nemcsak egy-egy rivális klán ellen irányultak, hanem nyíltan a város irányításának megszerzésére törektek. 1355-ben például a Tolomei családdal fogtak össze annak érdekében, hogy a Kilencektől⁴¹ átvegyék az irányítást, hogy aztán 1368-ig ismét velük rivalizáljanak a megszerzett pozíciókért.⁴² 1369-ben azonban, amikor támogatóik segítségével megpróbálták az éppen hatalmon lévő csoportot, a *Monte dei Riformatori*-t eltávolítani a pozíciókból, látványos kudarcot vallottak. Fegyvereseik vezetőjét, Bartolomeót, aki Salimbeni-fattyú volt, a *popolo* lincselte meg az utcai harcokban.⁴³

A 14. század közepétől a sienai városi kormányzat alapját jelentő, *montin*ak nevezett csoportok közé tartozott a *Monte dei Riformatori*. A *montik* olyan születési elven működő politikai társaságok voltak, amelyeket nem lehet összefüggésbe hozni a korábbi évszázadok itáliai pártjaival. A *montik* valamelyikébe való tartozás a kormányzatban való részvétel és egyáltalán minden politikai megnyilvánulás alapjává vált. Sienában a következő öt *monti* szerzett politikai befolyást: a *Monte dei Gentilhuomini*, a *Monte dei Dodici*, a *Monte dei Noveschi*, a *Monte dei Riformatori* és a *Monte del Popolo*. A *Noveschi*-be tartoztak azon személyek leszármazottai, akik a Kilencek alatt kormányozták a várost, a *Riformatori*-ba azok, akiknek az ősei a *Monte del Popolo* első kormányzata alatt a tanácsokban ültek. A *Monte del Popolo* keretein pedig azok politizálhattak, akik nem voltak beilleszthetők egyetlen másik csoportba sem. A *Dodici* és a *Gentilhuomini* közül az elsőbe tizenkét nagy befolyással bíró gazdag kereskedő vagy bankár család, a másodikba pedig sienai nemesek tartoztak.⁴⁴ A *montin* alapuló rendszert, a *reggimentót*, a 14. század közepén vezették

³⁹ Donato Acciajuoli (trans.): Leonardo Bruni: *Istoria Fiorentina*. Progetto Manuzio e-text, 2004. 242.

⁴⁰ Carniani, A.: *I Salimbeni*, 195.

⁴¹ Ez a politikai berendezkedés a Kilencek városvezetése után kapta a nevét. 1287–1355 között kisebb megszakításokkal ugyanis kilenc, kéthavonta újraválasztott vezető irányította a várost, akik hivatalosan a város kormányzója és védelmezője címet viselték. Bowsky klasszikus koncepciója szerint a rendszer oligarchiaként jellemezhető, hiszen legtöbbször a legbefolyásosabb mágán családok szerezték meg a pozíciókat. William M. Bowsky: *The Buon Governo of Siena (1287–1355)*. *A Medieval Italian Oligarchy*. *Speculum*, 37 (1962) 368–381.; Waley újabb kutatásai szerint a legnagyobb családok mellett a kisebb kereskedők is jelentős befolyással bírtak a város irányításában, de ez nem csökkentette a mágánások befolyását Waley, D.: *Siena*, 77–98.

⁴² Carniani, A.: *I Salimbeni*, 197.

⁴³ Cronaca senese di Donato di Neri e di suo figlio Neri. In: Alessandro Lisini – Fabio Iacometti (ed.): *RIS*. XV. pt. 6. Bologna, 1931–1939. 629.

⁴⁴ Christine Shaw: *Popular Government and Oligarchy in Renaissance Italy*. Leiden–Boston, 2006. 4–5.; Ann Katherine Chiancone Isaacs: *Popolo e monti nella Siena del primo Cinquecento*. *Rivista Storica Italiana*, 82 (1970) 32.; Shaw szerint a *reggimento* alatt, eltérően a legtöbb itáliai várostól, Sienában sokkal fontosabb identitás meghatározó tényező volt a *monti*-ba való tartozás, mint a szomszédság. Viszont utóbbihoz képest a *montin*ak nem volt jól meghatározott struktúrája vagy jelvénye. Sőt, a pártoktól eltérően még vezetője sem. Shaw, C.: *Popular Government*, 5.

be, és meglepően hosszú ideig, 1487-ig ez határozta meg a sienai politikát, amikor is a Petrucci család megszerezte a város irányítását. Tehát a Salimbeni–Montaini konfliktusnak és megoldásának leírása, valamint Ilicino életpályája is a *reggimento* hosszú időszakára tehető. A *montik* között természetesen a Salimbeniknek is voltak politikai szövetségesei, 1369. évi „próbálkozásuktól” kezdve elsősorban a *Monte dei Dodicire* és a *Monte dei Gentilhuominire* támaszkodtak.⁴⁵

A hatalom megszerzésről az említett 1369. évi kudarc után sem tettek le. 1403-ban újra elérkezettnek látták az időt céljaik megvalósítására. Ekkor támogatóikkal és a firenzeiek segítségével ismét megpróbálták az aktuális városvezetést megbuktatni és hatalomra kerülni. Kísérletük ezúttal is kudarcot vallott, elsősorban azért, mert legfőbb ellenfelüket, a *Monte del Popolót* a milánóiak támogatták. A firenzeiekkel való szövetségük miatt a Salimbeniket és támogatóikat, a *Monte dei Dodicit* és a *Monte dei Gentilhuominit* száműzték a politikai életből.⁴⁶ Ez ebben az esetben nem a városból való kiutasítást jelentette, hanem azt, hogy ettől kezdve nem viselhettek többet politikai tisztséget a *reggimento* alatt. Bár ez a fajta büntetés megengedte, hogy a városban maradjanak, politikai szempontból kiemelkedő események idején, így például amikor magas egyházi vagy világi méltóság utazott át Sienán, a városi hatóságok ideiglenesen mégis felszólíthatták őket a város elhagyására.⁴⁷ A város vezetése a továbbiakban annyira tartott a Salimbeniktől és segítőiktől, hogy a szankciók mellett külön akciókat vezettek befolyásuk megtörésére. A *Monte dei Dodicibe* tartozó személyek ellen vizsgálatokat tartottak a *reggimento* alatt. 1436-ban például házkutatásokat végeztek, titokban felhalmozott fegyvereket keresve, 1441-ben pedig azt vizsgálták, hogy a *Dodicibe* tartozó személyeket hányszor látták az utcán sötétedés után.⁴⁸ A Salimbeni klánra egyébként is jellemző volt, hogy vidéki birtokaikról próbáltak beavatkozni a városi politikába.⁴⁹ Ezt tulajdonképpen a Bernardo Ilicino novellája is alátámasztja, hiszen a történet főképp a két család vidéki birtokain játszódik: Anselmónak is be kell mennie a városba információért, illetve azért, hogy ki tudja fizetni a bírságot.

Annak ellenére, hogy a Salimbeni klánt eltiltották a közvetlen politizálástól és a városi tisztségekből, ők továbbra sem adták fel a befolyásuk visszanyerésére vonatkozó törekvéseiket, jóllehet ezt követően inkább más városokban, illetve vidéken igyekeztek magukat „kárpótolni”. Míg az 1403. évi retorziókat megelőző időszak Siena elbeszélő forrásaiban alig találunk olyan, sienai belpolitikával kapcsolatos bejegyzést, amiben ne említenék őket, addig 1402 után csak elvétve, egy-egy esettel kapcsolatban olvashatunk róluk, akkor is általában a Sienától távolabb fekvő területek ügyében. Például egy máshol egyáltalán nem említett Salimbeni, Lodovico a sienai krónikában Ragona „királyaként”

⁴⁵ Carniani, A.: *I Salimbeni*, 269–279.

⁴⁶ Shaw, C.: *Popular Government*, 13.; Carniani, A.: *I Salimbeni*, 269–279.

⁴⁷ Carniani, A.: *I Salimbeni*, 269–279.

⁴⁸ Shaw, C.: *Popular Government*, 13.

⁴⁹ Waley, D.: *Siena*, 79.; Shaw, C.: *Popular Government*, 40.

szerepel egy 1441-re vonatkozó bejegyzés szerint,⁵⁰ 1451-ben Bartolomeo di Salimbene perugiai *podestaként* került szemünk elé.⁵¹

Családi politikájukban fontos lépés volt, hogy 1439-ben egy Salimbeni lány, Marietta, hozzáment Antonio Petruccihoz, aki tulajdonképpen megalapozta családja későbbi hatalmát. A Petrucci klánnak ugyanis hosszú távú céljai közé tartozott többek között Siena megszerzése. Szövetségüket a Salimbenikkel tovább erősítette, hogy Antonio Petrucci fia, Bartolomeo szintén Salimbeni lányt vett feleségül.⁵² A Petrucci klán más, a sienai politikai életből száműzött vagy kegyvesztett családokat is próbált maga mellé állítani.⁵³ Az 1450–1460-as években politikájukat elsősorban az motiválta, hogy terveikhez a későbbi hivatalviselés és meggazdagodás ígéretével kerestek köztük támogatókat. Céljukat 1487-ben sikerült elérni, amikor családjuk Pandolfo Petrucci révén évtizedekre megszerezte Sienát.⁵⁴ Nem túlzás azt állítani, hogy a Salimbenik célja a Petrucciakhoz való közeledéssel a Sienába való visszatérés lehetett.⁵⁵ Történeti szerepük vizsgálatával megállapíthatjuk, hogy évtizedeken keresztül a minél nagyobb befolyásra és az előnyösebb pozíciók megszerzésére törekedtek, fegyverrel és előnyös kapcsolatok kialakításával, méghozzá gyakran a sienai városvezetés kárára. Ilicino novellája, becsületes és az erkölcsi nemességgel rendelkező főszereplőjével, lényegesen békésebb képet mutat róluk.

Összegzés

Munkámban Bernardo Ilicinónak az *Annali sanesi*ben olvasható történetét elemeztem. A vizsgálat során az elbeszélés fordulópontjaira illetve a szereplők jellemvonásaira koncentráltam. A történetben a főszereplő, Anselmo tulajdonságai alapján az ideális városi nemes képe bontakozik ki előttünk. Egyrészt előkelő, befolyásos családból származik, a hagyományos nemesi politizálással ugyanakkor szembe helyezkedik. Anselmót nem lehetne erőszakosként jellemezni, szemben azokkal, akik bosszút állnának, hiszen mikor döntenie kell, a források szerint helyesen cselekszik. Erkölcsös, nem fősvény, szerény, hiszen névtelenül fizette ki a bírságot. Nem használta ki Carlo jóságát és nem akarta erőszakkal, mindenáron nőül venni Angelicát. A történet végén, egyfajta jutalomként erre mégis sor kerül, a házasságkötés után a városiak éljenezve fogadják az ifjú párt. Ezek az elemek kifejezik, hogy az ősi Salimbeni család nemcsak származásában nemes,

⁵⁰ Cronaca senese di Tommaso Fecini. In: Alessandro Lisini-Iacometti (ed.): RIS. XV. pt. 6b. Bologna. 1931–1939. 854.

⁵¹ Uo. 861.

⁵² Shaw, C.: *Popular Government*, 19.

⁵³ Uo. 19.; Petra Pertici: *Tra politica e cultura nel primo Quattrocento senese: le epistole di Andreuccio Petrucci (1426–1443)*. Siena, 1990. 28–47.; Uő: *Una congiuratio del reggimento di Siena nel 1450. Bullettino senese di storia patria*, 99 (1992) 9–30.

⁵⁴ Shaw, C.: *Popular Government*, 21., 42.

⁵⁵ A Salimbenik megfontolt házassági politikájáról ld. Carniani, A.: *I Salimbeni*, 197–202.

hanem immár Anselmo révén erkölcsös is, és végeredményben családi szinten szakít a hagyományos politikai módszerekkel. Ennek hangsúlyozása az ő esetükben kifejezetten fontos lehetett, mivel ellentétben a korábbi időszakkal, amikor fegyveres úton próbálták megerősíteni hatalmukat, akkor rendre kudarcot vallottak, míg végül politikailag kitisztították őket. Ezek a tapasztalatok családi stratégiájuk átgondolására készíthették őket. Ilicino sienaiként nemcsak közvetve, hanem közvetlenül is ismerhette a Salimbenik tevékenységét és törekvéseit, akár az általa ismert Anselmo Salimbenin keresztül is. Véleményem szerint a novella egy, a *vendetta*-elbeszélések, illetve a pártharc leírások hagyományos szerkezeti keretei köré felépített ideologizáló mű, amely egyrészt a *vendetta* jelenségére, mint erkölcsi problémára reflektál, másrészt elsődleges célja az Ilicino-korabeli Salimbeni család (vagy legalábbis Anselmo) nevének tisztázása, erkölcsileg elfogadhatóvá tétele. Ez a célkitűzés tökéletesen illeszkedhet a Salimbenik visszatérést célzó törekvéseibe. A főszereplő révén ebben a korábbi történetben tulajdonképpen egy békésebb, „modernebb”, a kor számára elfogadhatóbb utat választanak, szakítva a nemesség agresszív politikai eszközeivel.

**THE CONFLICT BETWEEN SALIMBENI AND MONTANINI FAMILIES
AND ITS SOLUTION. FACTIONAL STRIVES, VENDETTA AND PROPAGANDA IN THE MEDIEVAL SIENA**

The factional strivings for position and influence were really determinate historical events in medieval Italian towns over decades. Families fought each other like the Uberti, Donati and Cerchi in Florence or the Salimbeni and Tolomei from Siena. The background and the cause of these struggles, were recorded in the 13–15th-century Italian chronicles. The chapters about revenge (*vendetta*) and other violent acts are very important parts of the sources of this age. The descriptions which inform us about the solutions of conflicts and reconciliation give essential information about the writers' opinions of the factional conflicts. In my paper, I examine a fight between the Salimbeni and Montanini families and turning-points in the story of the reconciliation of this struggle. According to the *Annali sanesi* a bloody factional conflict broke out between these two influential families in 1394. This chronicle describes that the struggle led to many sacrifices of lives so that only one young man, Carlo, lived on in the male line of Montanini family. Instead of the continuation of fighting, the adversaries made peace the following year. According to the author of the chronicle of Siena from the 15th century, the solution of the conflict was a marriage between the members of the opposite families, Anselmo Salimbeni and Carlo's sister Angelica Montanini. I examine how one could interpret this case, analyzing its individual features in my study.

Keywords: vendetta, Anselmo, Salimbeni, Montanini, decision making, factional strives

*A macsói és barancsi területek története 1319-ig**

Bevezetés

A MAGYAR KIRÁLYSÁG érdeklődése a Drina, a Száva és a Duna által határolt észak-bal káni hatalmas terület iránt a 12. század végén jutott el a katonai expanzióig, kihasználva a Manuél Komnénosz bizánci császár halálát (1180) követő bizánci belharcokat. Ezen túlsó-szeréminek vagy macsóinak, valamint barancsinak nevezett területek 13. század elejétől kezdve kerültek szorosabb kapcsolatba a Magyar Királysággal. Az 1270-es évek kivételével – ekkor ugyanis megkísérelték bánságokká alakítani a Száva–Duna vonalától délre fekvő területeket – az Árpád-ház női tagjai, valamint házasságuk révén férjeik birtokolták e vidéket 1319-ig.

A magyar szakirodalom mindeddig nem vizsgálta meg alaposan e területek igazgatástörténeti viszonyait, délszláv részről viszont élenkebb érdeklődés mutatkozott a macsói területek középkori történetének feltárása iránt. A kutatómunkát nehezíti, hogy helyben fennmaradt, szerb vagy bolgár levéltári forrásbázisról nincs tudomásunk. A jelen dolgozatban vizsgált bő száz év eseményeit elsősorban magyar okleveles anyag alapján rekonstruálhatjuk. Elbeszélő források, úgymint a Bari krónika vagy II. Danilo szerb érsek műve¹ is csak említés szintjén foglalkoznak a vizsgált területek történetével.

A továbbiakban kísérletet teszek a szakirodalom által macsói és barancsi bánságnak nevezett területek igazgatástörténetének rekonstruálására a kezdetektől 1319-ig, I. Károly magyar király macsói hadjáratáig.

A macsói bánság a magyar és a délszláv szakirodalomban

A macsói bánsággal és a bánok archontológiájával először Pesty Frigyes foglalkozott 1875-ben megjelent tanulmányában.² Tágabb kontextusban a témával először a Thallóczy

* A dolgozat az Emberi Erőforrások Minisztériuma Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült. Köszönet illeti Zsoldos Attila akadémikus urat, hogy értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

¹ Arhiepiskop Danilo: *Životi kraljeve i arhiepiskopa srpskih*. Beograd, 1935.

² Pesty Frigyes: A macsói bánok. *Századok*, 9 (1875) 361–381., 450–467.; A macsói bánok 13. századi archontológiáját Wertner Mór is összeállította, ld. Wertner Mór: Az Árpád-kori bánok. Meghatározások és helyreigazítások. *Századok*, 43 (1909) 480–481.

Lajos és Áldásy Antal által összeállított, 1907-ben megjelent Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltárához (Thallóczy által) írott előtanulmány egyes részletei foglalkoztak.³ E munka viszont inkább a mindenkori magyar király és a szerb uralkodó közötti diplomáciával vagy éppen hadakozással kapcsolatos helyszíneként említik a macsói kerületet, még a körvonalai sem rajzolódnak ki annak az útnak, amely során a Szávától délre fekvő, a Kolubara és a Drina által körbeölelt területek a 13. század során magyar függésben levő tartománnyá szerveződnek. Thallóczy kísérletet tett a macsói tartomány topográfiai leírására. Ezzel kapcsolatban két sarokpontot hangsúlyoznak: véleménye szerint a macsói bánság átnyúlt a Drina folyón, valamint a bánsághoz sorolja még Innenső-Szerémség egyes területeit és Szávaszentdemetert is. A másik kiemelendő adat Thallóczy térképén Macsó várának lokalizációja, azt ugyanis a mai Valjevo település helyére teszi.⁴ Az oklevéltár előtanulmánya mellett említést érdemel még Faragó Lajos 1911-ben, a Kaposvári Állami Főgimnázium értesítőjében megjelent monografikus igényű munkája is.⁵ Legújabban magyar nyelven a macsói területek történetéről átfogóan a Rokay Péter (valamint a Macsó régészeti hátterével foglalkozó Takács Miklós) által jegyzett szaklexikon-szócikk foglalkozik,⁶ ez viszont – szócikk lévén – nem tartalmaz önálló kutatási eredményeket, hanem – elsősorban a délszláv – szakirodalom elfogadott eredményeit összegzi. A macsói területek 13. századi történetét természetesen más magyar kutatók is érintették, monografikus, áttekintő tanulmány viszont az elmúlt bő száz évben nem született.

Délszláv, elsősorban szerb részről sokkal nagyobb érdeklődés mutatkozott a macsói területek középkori története iránt: ezen fokozott érdeklődés érthető, hiszen az egykori Macsó képezte és képezi ma is a török alól felszabadult Szerbia Mačva nevű tartományát. Két kolléga munkáját emelném ki a számos délszláv történész közül; ezek egyúttal összegezik a délszláv kutatás eredményeit is.

Időrendileg az első Mihajlo Dinić középkori szerbek lakta területekről írott műve.⁷ Dinić – bár foglalkozik a Szávától délre fekvő területekre a 13. század közepétől használt Macsó név előtti Tülső-Szerémség elnevezés történetével⁸ – a hangsúlyt Dragutin szerémi uralkodására helyezi. Szerinte a vidéket a magyarok nevezték el macsói területnek: vagy azért, mert már eleve létezett Szerém elnevezésű vármegyékük (amely szervesen kapcsolódott a királysághoz, kialakult a vármegyeszervezet), vagy, mert az újonnan megszerzett területre annak a központjáról ragadt át a név.⁹ A macsói bánság 1270-es

³ Thallóczy Lajos – Áldásy Antal: *A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526*. Budapest, 1907. 5–124.

⁴ Uo. 482–483.

⁵ Faragó Lajos: *A macsói bánság története az Árpádok korában*. In: *A kaposvári állami főgimnázium értesítője az 1910–1911. iskolai évről*. Kaposvár, 1911. 3–41.

⁶ Rokay Péter – Takács Miklós: *Macsó*. In: KMTL 421.

⁷ Mihajlo Dinić: *Srpske zemlje u srednjem veku*. Beograd, 1978. 140.

⁸ Dinić, M.: *Srpske zemlje*, 44., 273.

⁹ Uo. 285.

években történő megszervezésekor Dinić szerint Nándorfehérvár is a bánsághoz tartozott.¹⁰ Dragutin István trónját vesztett szerb királyról leírja, hogy IV. László magyar királytól 1284. június 11. után kapta meg a macsói területet,¹¹ Ozorát, Sót és Boszniát.¹² Macsóval egyetemben Nándorfehérvár is Dragutin István kezére került, ekkor itt jelölte ki tartózkodási helyét.¹³ A Dragutin István által uralt területeket a szerb kortársak „szerémi területeknek” nevezték, magát Dragutint pedig Szerémi Istvánnak.¹⁴ Az 1970-es éveket megelőzően a szerb történeti szakirodalomban elfogadott volt az a nézet, miszerint Dragutin az Innenső-Szerémséget is uralta volna, ezt 1978-ban Mihajlo Dinić cáfolta meg.

A másik kiemelendő, a 13. századi Macsóval foglalkozó délszláv történeti munka Sima Ćirković 2008-ban megjelent tanulmánya.¹⁵ Szerinte a mai Észak-Szerbia a 12. század végén került magyar kézre.¹⁶ A macsói tartománynak mint intézménynek nem voltak bizánci előzményei.¹⁷ A bizánci közigazgatási berendezkedés, miszerint a császári hivatalok és az egyházi központok a nagyobb városokban voltak, megmaradhatott; a legnagyobb település 1020 körül Sirmium lehetett. Ćirković bizánci forrásokra hivatkozva a 12. században Szerémhez sorolja nemcsak (a Szávától északra fekvő) Zimonyt, de a Duna bal partján álló Bácsot is.¹⁸ Szerinte ekkor, a 11–12. század fordulóján alakulhatott ki a Duna–Száva közötti területre vonatkozó Innenső-¹⁹, a Drina–Száva–Kolubara folyók közére pedig Túlsó-Szerémség²⁰ elnevezés, ami egyértelműen magyar nézőpontot képviselt.²¹ A szerbek körében a 11–12. században a Szerém elnevezés alatt a Szávától délre fekvő területeket értették, ellenben magyar részről a Szerém elnevezés alatt csak a Duna–Száva között fekvő Szerém vármegyét értették. A bizánci hagyomány – Ćirković szerint – a szerémi püspökség 1229. évi megalapítása után rögzült magyar körökben is, miszerint a Száva mindkét partjára értendő a Szerém elnevezés.²² Macsó vára ekkoriban már állha-

¹⁰ Uo. 337.

¹¹ Uo. 127. 1284. június 11-én ugyanis még Erzsébet királyné viselte a Macsó hercegnője címet. Uo. 132.

¹² Dragutin István trónfosztása után 1284-ig, amíg sógorától a macsói-boszniai területeket meg nem kapta megtarthattott egyes területeket Raška és Trebinje (Travunia) között (Dinić, M.: *Srpske zemlje*, 124–126.), Raška egy része még 1284 után is a birtokában maradt (Uo. 144., 281.). Dragutin kezén maradt Rudnik Arilje városa is. Utóbbiban kolostort emelt, ahová temetkezett (Uo. 140–142., 144.). Trebinje mind Dragutin szerbiai uralkodása alatt, mind lemondása után Ilona szerb anyakirályné kezén maradtak (Uo. 145.).

¹³ Uo. 337.

¹⁴ Uo. 281.

¹⁵ Sima M. Ćirković: *Zemlja Mačva i grad Mačva. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 74 (2008) 3–20.

¹⁶ Uo. 3.

¹⁷ Uo. 4.

¹⁸ Uo. 7.

¹⁹ Latinul *Sirmia Citerior*, szerbül *Ovostrani Srem*.

²⁰ Latinul *Sirmia Ulterior*, szerbül *Onostrani Srem*.

²¹ Bővebben: Ćirković, S.: *Zemlja Mačva*, 7.; Ld. még Dinić, M.: *Srpske zemlje*, 140.

²² Uo. 7.

tott, innen kapta a terület is a nevét.²³ Az erődtmény lokalizációja viszont sem régészeti, sem levéltári források alapján nem lehetséges: Ćirković cáfolja Thallóczy azon nézetét, miszerint Macsó vára a mai Valjevo település helyén állt volna: pontos lokalizációra nem tesz kísérletet, viszont kifejti, hogy a vár közelebb fekehetett Szávaszentdemeterhez, mint Debrc-hez, Dragutin központjához.²⁴ A Macsó nevet csak a magyarok használták, szerb és a bizánci forrásokban nem fordul elő, ahogy Belgrád–Nándorfehérvár sem: az ortodox egyházi források csupán Sirmiumot említik, mint az ohridi érsek *suffraganeus* püspökségét.²⁵ A 13. század elején a Szávától délre fekvő vidéket III. Béla leánya, Margit kapta meg, Macsó úrnőjeként. E területnek azonban nem voltak kijelölt határai: a Nemanjidák Szerbiájáig terjedt.²⁶ A tatárjárás után a tartományt IV. Béla magyar király leánya, Anna és férje, Rosztjisláv Mihájloviics kapták meg, aki ezután a Macsó hercege címet viselte. Rosztjisláv 1263-ban bekövetkezett halála után Mihály és Béla nevű fiaik kapták lettek Macsó hercegei. Béla herceget 1272-ben meggyilkolták, az oklevelekben Macsó és Bosznia, valamint Barancs és Kucsó bánjai ezután tűntek fel, 1280–1284 között viszont Erzsébet anyakirályné szerepel az oklevelekben macsói és boszniai hercegnőként.²⁷ Ćirković Dragutin uralkodására részletesen nem tér ki.

Bizánc és a Magyar Királyság keresztútjében – a Túlsó-Szerémség a 12. század végén

A Duna–Drina–Kolubara által határolt, a 13. századtól macsói területnek nevezett vidéken feltehetőleg avar biztatásra telepedtek meg a szlávok, jelenlétükre viszont csak a helynevek utalnak, régészeti leletek ezt nem támasztják alá. A 9. század elején a Bolgár Cárság kebelezte be a területet, annak szétverése után, 1018-tól pedig Bizánchoz tartozott.²⁸

A Szávától délre fekvő területre is vonatkozó Szerém elnevezés először a 12. században, a Diokleai Névtelen *presbíter* krónikájában fordul elő. A másképpen *Bari Krónika* néven is ismert mű²⁹ vonatkozó része a II. Béla halála után visszavonult Beloš bán és a rá támadó magyarok csatájának leírásakor a Szerém elnevezés alatt a Száva folyótól délre fekvő területekre is gondol: szerémi részekhez (*partes Sremi*) tartozva megemlíti

²³ Uo. 4.

²⁴ Uo. 3–4.

²⁵ Uo. 8.

²⁶ Uo. 4.

²⁷ Uo. 6.

²⁸ Rokay P. – Takács M.: Macsó, 421.

²⁹ A diokleai presbíter műve ismert még *Regnum Sclavorum* néven is. Kiadásai: Ferdo Šišić: *Ljetopis Popa Dukljanina*. Beograd–Zagreb, 1928.; Vladimir Mošin: *Ljetopis popa Dukljanina. Latinski tekst sa hrvatskim prijevodom i „Hrvatska kronika”*. Zagreb, 1950.; Ivan Mužić: *Hrvatska kronika u Ljetopisu popa Dukljanina*. Split, 2011. 255–298.

ugyanis Belyén (Bellina) városát,³⁰ amely már a Száva folyótól délre fekszik.³¹ Ugyanezt támasztja alá a munka egy másik forráshelye, amikor a magyarok által elvesztett csatát követő békéről olvasunk. Beloš ellenfeleinek megtiltotta, hogy a Száván átkeljenek a folyó eredésétől egészen Duna-torkolatáig,³² tehát Nándorfehérvárig. Azt, hogy a diokleai *presbiter* mennyire rendelkezett pontos topográfiai ismeretekkel a Magyar Királyság déli határait illetően, nem tudhatjuk, de a délszláv szakirodalom elfogadta a *Bari Krónika*-ban Szerém kiterjedésével kapcsolatban leírtakat.³³ Ćirković azon nézete, miszerint az innenső-túlsó megkülönböztetés már a 11–12. század fordulóján kialakult volna, véleményem szerint nem állja meg a helyét. Amennyiben elfogadjuk a diokleai *presbiter* közlését, akkor a 12. század közepére helyezhetjük az elnevezés meggyökerezését, sokkal valószínűbb azonban, hogy a szerző tévedett a földrajzi név használatakor. Okleveles forrásban az Innenső-, Túlsó-Szerém elnevezés először jóval később fordul elő elsőként, IX. Gergely pápa 1229. március 3-án kelt bullájában.³⁴

I. Mánuel Komnénosz bizánci császár 1180-ban bekövetkezett halála után a bizánci-magyar kapcsolatokban sajátos kétarcúság mutatkozott: egyrészt III. Béla magyar király a bizánci érdekek védelmezőjeként lépett fel, más alkalmakkor viszont a Bizánchoz tartozó területek megszerzésére tört. Makk Ferenc kiemeli: a bizánci-magyar kapcsolatokban – kihasználva a bizánci politikai belharcokat – minden esetben a Magyar Királyság volt az aktív és kezdeményező fél, Bizánc pedig a passzív, védekező partner.³⁵ III. Béla először 1180–1182 között visszafoglalta Bizánctól azokat a horvát, dalmát, szerémi és boszniai területeket, amelyeket Mánuel császár csatolt el 1167-ben. A Bizánc balkáni területei elleni magyar expanzió második szakaszában, 1183–1185 között a Konstantinápolytól való elszakadásért küzdő Nemanja István szerb nagyzsupán szövetségeseiként III. Béla elfoglalta a Nándorfehérvár és Szófia közötti hatalmas területet. A balkáni magyar térnyerés következtében a bolgárok is megindították saját függetlenségi harcukat.³⁶ A Duna–Száva vonalától délre fekvő területek viszonyai teljesen megváltoztak.

³⁰ „Et non multum longe ab eadem ecclesia in uno monticulo construxit rex castellum, vocavitque illud suo nomine Bello. [...] Post haec caepit rex [sc. Beloš – T. B.] preambulare per terram et per regnum suum. Quodam itaque tempore, dum esset rex in partibus Sremi, Sremani congregantes se cum Ungaris commiserunt praelium cum rege. In quo loco ceciderunt Sremani cum Ungaris, et facta est eis contritio magna. Ab illo ergo die dicta est planities illa, in qua factum [est] praelium, Bellina, nomine regis ob victoriam, quam habuit ibi rex, usque hodie. Post haec Ungari ad regem miserunt quaerendo pacem.” Mužić, I.: *Hrvatska kronika*, 273.

³¹ Belyén (ma Beljin, Szerbia) lokalizálásáról ld. Ternovác Bálint: A szerémi latin püspökség alapításának és korai történetének vitás kérdései. *Századok*, 147 (2013) 463. 49. lj.

³² „Rex praeterea fecit pactum cum eis hoc modo: ut ab illo die in antea non auderent transire flumen Sava, et a loco unde surgit, et sicut currit usque quo intrat in magno flumine Donavi, neque homines regis transirent in illam partem, neque illi in istam.” Mužić, I.: *Hrvatska kronika*, 273.

³³ Dinić, M.: *Srpske zemlje*, 273. Vö. Šišić, F.: *Ljetopis*, 321.

³⁴ CDC III. 305–306.

³⁵ Makk Ferenc: *Magyar külpolitika 896–1196*. Szeged, 1996. 212.

³⁶ Uo. 213.

1185-ben a Magyar Királyság és Bizánc békét kötött, ezt III. Béla király dinasztikus házassággal kívánta megerősíteni: leányát, Margitot feleségül adta II. Izsák császárhoz (1185–1195), és Margit hozományként megkapta a magyarok által megszállt Belgrád és Szófia közötti balkáni területeket.³⁷

A túlsó-szerémi vagy macsóí területek a 13. században

1204-ben a negyedik keresztes hadjárat folyamán a görög Bizánc megszűnt, ám hamvain számos államocsksa született. A szabadságukért már régóta küzdő szerbek és bolgárok kihasználva a hatalmi vákuumot létrehozták saját államaikat, a Dunától délre fekvő területek bolgár kézre kerültek. A bolgár Kolojan számára még Imre magyar király próbálta kieszközölni a pápánál a koronát, aki viszont felismerve a magyar király balkáni törekvéseit, Imrét megkerülve küldött koronát Kolojannak. A pápai korona elfogadásával a bolgár egyház csatlakozni kényszerült a katolikus egyházhoz. A tirnovói bolgár (immáron egyesült) érsek minden bolgárok és vlachok érseke címet is megkapta, ezzel a nándorfehérvári és barancsi görög püspökségek is Tirnovo joghatósága alá, így azok Rómával is egyházi unióba kerültek.³⁸

II. András magyar király 1210 után, legkésőbb 1218-ig visszafoglalta a bolgár kézre került Nándorfehérvár és Barancs várakat.³⁹ Miután III. Béla király leánya, Margit császárné harmadik férjét is eltemette, 1222-ben hazatért Magyarországra.⁴⁰ Vele tartott két fia is, az Izsák császártól született János (Kolojan)⁴¹ és Gyletus⁴² (Vilmos), aki Margit harmadik férjétől, a saloni Sentomnai Miklóssal kötött frigyéből származott. III. Honorius pápa 1227-ben kiadott oklevelében Margit mint nemesasszony és konstantinápolyi császárné, Kolojan-János csupán mint nemes férfi szerepelt.⁴³ Gyetvai Péter úgy véli, János 1240–1241 között

³⁷ Uo. 213–214.

³⁸ Bárány Attila: II. András balkáni külpolitikája. In: Kerny Terézia – Smohay András (szerk.): *II. András és Székesfehérvár*. Székesfehérvár, 2012. 134. A szerb görög egyház esetében a római és görög egyházi unió gyorsan kudarcba fulladt, 1219–1220-ban ugyanis megalakult az autokefál szerb ortodox egyház, élén Szent Szávával, az első szerb érsekkel. Uo. 143.

³⁹ John Fine: *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*. Ann Arbor, 1994. 102.; Ld. még Gyetvai Péter: *Egyházi szervezés főleg az egykori déli magyar területeken és bácskai Tisza mentén*. München, 1987. 55.; Bárány Attila szerint 1210-ben már valószínűleg, 1217-ben viszont már biztosan magyar kézen volt Barancs és Nándorfehérvár: Bárány A.: *II. András balkáni külpolitikája*, 139.

⁴⁰ Gyetvai P.: *Egyházi szervezés*, 55–56.

⁴¹ Egy 1233-ban kelt oklevélben görögösen, Calo-Iohannesként (filius quondam Iursac Imperatoris Constantinopolitani) szerepel. CD III/2. 351.; Ld. még Wertner Mór: Margit császárné és fiai. *Századok*, 37 (1903) 597.; Colo-Iohannesként és Kewe-i ispánként szerepel még IV. Béla király 1235-ben kiadott oklevelében is. CD IV/1. 27.

⁴² Gyletus-ról bővebben ld. Petar Rokai: „Gyletus dux Sirmii”. *Zbornik za istoriju*, 27 (1983) 124–127.

⁴³ CDC III. 264. Augustinus Theiner (ed.): *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. I–II. Roma, 1859–1860. I. 72.

IV. Béla király több oklevelének méltóságsorában is Szerémség hercegeként szerepel.⁴⁴ Erre viszont nem találtam bizonyítékot. Szerémi hercegi cím ekkor még nem létezett. Valójában az oklevélben Szerém uraként (és bácsi ispánként) van feltüntetve, amely minőségében először 1240 tavaszáról ismert a forrásanyagban.⁴⁵ IX. Gergely pápa fentebb már említett 1229. március 3-án kelt bullájában leírta, hogy a Margit uralta Tülsó-Szerémben görög rítusú, görög és szláv lakosság él,⁴⁶ az 1229-ben felállított szerémi latin püspökség ezeket volt hivatott Róma hűségére téríteni.⁴⁷ Bár szerémi egyházmegyének az alapításkor kijelölt központja, a Fruška Gora északi lábánál, tehát az Innensó-Szerémben fekvő Kó vagy Kőér volt, joghatósága elsősorban a Tülsó-Szerémségre terjedt ki.⁴⁸ 1232-ben, miután a bolgárok rövid ideig rátették kezüket, Nándorfehérvár és Barancs területe tartósan magyar kézre került.⁴⁹ IX. Gergely pápa 1232. március 21-én kelt bullájában arra kéri a csanádi püspököt, hogy vizsgálja meg a nándorfehérvári és barancsi bolgár, de a latin egyházzal korábban egyesült püspököket, akik ki akarják vonni magukat Róma joghatósága alól. Amennyiben nem térnek vissza a latin egyház hűségére, csatolja a két püspökséget a szerémi latin püspökséghez.⁵⁰ Ez alapján arra következtethetünk, hogy a Tülsó-Szerémség földrajzilag nem volt körülhatárolva, egyszerűen azon Szávától és Dunától délre fekvő területeket értettek alatta, amelyek aktuálisan magyar fennhatóság alatt voltak, az 1220–1232 után években Nándorfehérvár és Barancs is *Sirmia Ulterior*hoz tartozhatott. Arról, hogy a két, Rómától eltávolodott egyházmegye ezután beolvadt-e a szerémi püspökségbe, nem tudunk. II. Aszen János (1218–1241) bolgár cár 1228 körül felrúgta a Rómával kötött egyházi uniót, és Tirnovóban autokefál érsekséget alapított.⁵¹ Véleményem szerint a kő központú szerémi püspökség a Drina–Száva–Kolubara folyók által körbeölelt, később macsói bánságnak nevezett területeken végezhetett térítő tevékenységet és gyakorolhatott lelki joghatóságot. A barancsi és nándorfehérvári görög püspökségek, amelye eredetileg az ohridi érsekséghez tartoztak, egyházi tekintetben az ortodox Tirnovóhoz kerülhettek, világi szempontból viszont területükön magyar befolyás érvényesült.

⁴⁴ Gyetvai P.: *Egyházi szervezés*, 56.

⁴⁵ „[...] Johannes dominus Syrmie et comite Bachensi [...]” 1240. március 21. (a nádor és az országbíró között): CD IV/3. 552.; 1241. szeptember 23. (az erdélyi vajda és a szlavón bán között): CDC IV.135.; 1242. augusztus 14. (itt már előkelőbb helyen, az esztergomi érsek és a nádor között), CDC IV. 158.; 1242. november 16. Johannes Angelus névalakban (ismét az esztergomi érsek és a nádor között), CDC IV. 175. 1241-től kezdve csak horvátországi vagy szlavóniai ügyekkel kapcsolatos királyi oklevelek méltóságsoraiban jelenik meg a neve. Ld. még Ćirković, S.: *Zemlja Mačva*, 3., 5.

⁴⁶ CDC III. 305–306.

⁴⁷ A szerémi egyházmegye legkorábbi történetéről bővebben ld. Ternovác B.: A szerémi latin püspökség, 457–459.; Mihajlo Dinić szerint a katolikus egyház 1229 előtt semmilyen formában nem volt jelen a Tülsó-Szerémségben. Dinić, M.: *Srpske zemlje*, 278–279.

⁴⁸ Ternovác B.: A szerémi latin püspökség, 463–466.

⁴⁹ Fine, J.: *The Late Medieval*, 129. Megjegyzendő, hogy 1235–1237 között II. Aszen János bolgár cár rövid ideig megszállta a két várat. Uo.

⁵⁰ Theiner, A.: *Vetera monumenta*, I. 103–104.; Ld. még Gyetvai P.: *Egyházi szervezés*, 60.

⁵¹ Bárány A.: II. András balkáni külpolitikája, 150., 154–155.

Valamikor a tatárjárás után, 1247-ben,⁵² de legkésőbb 1254-ben⁵³ IV. Béla a Szávától délre fekvő területeket Anna nevű leányának és annak férjének, Rosztiziszláv Mihájloviicsnak adta A felső időhatárt jelentő, 1254. évi oklevélben fordul elő először a Macsó elnevezés, viszont a Szerém–Macsó kifejezés használata a Szávától délre fekvő területekre ekkor még nem tisztult le: IV. Béla király 1256. december 17-én kelt oklevelében adományt tesz Szerém vármegyében, a Száván túl fekvő macsói kerületben.⁵⁴ Ekkor még egyértelmű, hogy a Macsó terület-megjelölést a Drina, a Száva és a Kolubara által körülölelt területre értették,⁵⁵ a Morava folyótól keletre fekvő vidék ekkor ugyanis még nem állt magyar függésben.

Az 1247. év egyháztörténeti szempontból is mérföldkőnek számít a Délvidék történetében: ekkor helyezte át a pápa a szerémi püspökség székhelyét az Innenső-Szerémségben található, tatárok által lerombolt Kőről a Tülső-Szerémségben fekvő Szenternyére.⁵⁶ Ekkorra minden bizonnyal már megerősödhetett annyira az egyházi jelenlét a macsói területeken, hogy a püspöki székhelyet és a székeskáptalant ide merték helyezni.

Rosztiziszláv uralma alatt összefogta a Magyar Királyság déli határain fekvő területeket Boszniától egészen Barancsig. I. Aszen Mihály bolgár cárral (1246–1256) igyekezett jó viszont tartani, névleg nem ismert leányát hozzá is adta a bolgár uralkodóhoz. Mihály cárt 1256-ban az unokabátyja, Aszen Kálmán (Kaliman) vezetésével bojárok lázadása során megölték.⁵⁷ II. Aszen Kálmán magához ragadta a hatalmat és az özvegy cárnét, viszont néhány nap múlva (a cárné hathatós segítségével) elhunyt. Rosztiziszláv, hogy leányát megvédje, betört Bulgáriába, egész Tirnovóig nyomult, és megostromolta a várost. Tirnovót végül nem foglalta el, hanem visszavonult Vidinbe, ahol 1257-ben felvette a Bulgária cárja címet.⁵⁸ Vidint és a cári címet – a bolgár betörések ellenére –, valamint Boszniát, Macsót és a barancsi vidéket haláláig sikerült megtartania.⁵⁹ Rosztiziszláv Macsó hercege címe (akár korábban a Tülső-Szerémség) magába foglalta a fentebb körülhatárolt macsói kerületen kívül a barancsi területeket is.⁶⁰

⁵² Rokay P. – Takács M.: Macsó, 421.; IV. Béla király 1247. június 2-án kelt oklevele még csak „Ratizsláv halicsi herceg és szlavón bánként” emlegeti, szerémi vagy macsói címre nincs utalás: RA 853.

⁵³ „Ratizlaus halicsi herceg Machou ura, a király veje” (az oklevél méltóságsorában egyházi méltóságok után, a nádor előtt szerepel): RA 1011.; Ld. még Zsoldos: *Arch* 50.

⁵⁴ „[...] in comitatibus infrascriptis, scilicet [...] Syrimiensis in districtu de Mako ultra Zawa [...]”. ÁUO VII. 429–431.

⁵⁵ Ezt azért fontos kiemelni, mert a későbbiekben előfordul, hogy Nándorfehérvárt is a macsói területekhez sorolják.

⁵⁶ A lerombolt Kő helyett egy jól védhető székhelyet szerettek volna választani. A pápa a Szávától északra fekvő Szávaszentdemetert vagy Szentgergelyt javasolta, ezzel szemben Szenternyét, ami már a Tülső-Szerémségben feküdt, magyar egyházi méltóságokból álló bizottság választotta. Bővebben ld. Ternovác B.: A szerémi latin püspökség, 466–468.

⁵⁷ Szeberényi Gábor: A Balkán, 800 k. – 1389. In: Sashalmi Endre (Szerk.): „Kelet-Európa” és a „Balkán,” 1000–1800. *Intellektuális-történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók?* Pécs, 2007. 326.

⁵⁸ Fine, J.: *The Late Medieval*, 171–172.; Szeberényi G.: A Balkán, 326.

⁵⁹ Bővebben ld. Fine, J.: *The Late Medieval*, 174–175.

⁶⁰ A Magyar Királyság és a szomszédos Szerbia kapcsolatára a 13. század közepén ld. Gál Judit: IV. Béla és I. Uroš szerb uralkodó kapcsolata. *Századok*, 147 (2013) 471–499.

Rosztizslávot a források Macsó hercegének nevezik.⁶¹ Annát egy 1254–1264 közé datálható oklevél Macsó és Bosznia hercegnőjeként említi,⁶² férjének 1262-ben bekövetkezett halála után pedig Galícia, Bosznia és Macsó hercegnőjeként szerepel.⁶³

IV. Béla király 1256. december 17-én kiadott oklevelében, birtokadományozáskor a következőképpen határozza meg a túlsó-szerémi vidéket: Szerém vármegyében, a Száván túl fekvő macsói kerületben.⁶⁴

Rosztizsláv halála után a Macsó és Bosznia hercege címet a király kisebbik fia, Béla is viselte.⁶⁵ Béla herceget egyfelől nagybátyja, a későbbi V. István és nagyapja hatalmi harca fenyegette, amelyben IV. Béla királyt támogatta, másfelől a délről I. Uroš támadta meg.⁶⁶ E szerb támadásban Csák nb. Péter fia: Mihály, későbbi veszprémi ispán sietett Béla herceg segítségére. Elfogta Uroš király vejét és tárnokmestere fiát, amiért bőséges váltságdíjat kapott.⁶⁷ A harcok során maga I. Uroš király is magyar fogságba esett.⁶⁸ Ugyan Béla herceg utoljára 1271-ben szerepel oklevélben,⁶⁹ de csak 1272 novemberében gyilkolta meg Kőszegi Henrik.⁷⁰

A macsói, barancsi és kucsói bánságok

Béla herceg meggyilkolása után Macsó rövid ideig bánsággá szerveződött. 1272-ben jelennek meg először oklevelekben a déli magyar vazallus területekhez sorolt a macsói, ozorai-sói, boszniai, barancsi és kucsói bánok.⁷¹ Az első név szerint ismert macsói bán Rátót nb. (Domokos fia) Roland, aki egyúttal a nádori tisztséget is betöltötte.⁷² Érdekes kiemelni, hogy az 1273-as évből összesen három személyt említenek az oklevelek macsói

⁶¹ Dux de Machou. Rokay P. – Takács M.: Macsó, 421.

⁶² Szentpétery Imre – Zsoldos Attila (szerk.): *Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és királynék okleveleinek kritikai jegyzéke*. Budapest, 2008. 61.

⁶³ „[...] ducissa Galitiae ac de Bosna et de Mazo [...]” Theiner, A.: *Vetera monumenta*, I. 273. Ezen pápai bulla Anna helyett Ágnesnek nevezi a hercegnőt. Mihajlo Dinić tévesen vajdának (*vojvodkinja*) mondja Annát. Dinić, M.: *Srpske zemlje*, 275.; További szakirodalomra ld. még Ćirković, S.: *Zemlja Mačva*, 5. Ćirković Rosztizslav halálát tévesen 1263-ra teszi. Uo. 6.

⁶⁴ „in comitatibus infrascriptis, scilicet Chanadiensi, Thimisiensi, Syrmieni, in Districtu de Mako, ultra Zawa [...]” ÁÚO VII. 431.

⁶⁵ „[...] Bela Dux de Machow et de Bozna [...]” ÁÚO 255.; Fine, J.: *The Late Medieval*, 175.

⁶⁶ Ćirković, S.: *Zemlja Mačva*, 6. Béla Macsó és Bosznia hercege címe utoljára 1271-ben fordul elő oklevélben. Ld. Uo.

⁶⁷ CD IV/3. 490.

⁶⁸ CD V/1. 238–240.; Ld. még CD IV/3. 490.

⁶⁹ Theiner, A.: *Vetera monumenta*, I. 299.; ÁÚO III. 247.; Ćirković, S.: *Zemlja Mačva*, 6.

⁷⁰ Petrovics István: Béla magyar herceg. In: KMTL 93.

⁷¹ Ćirković, S.: *Zemlja Mačva*, 6. Barancs és Kucsó mint bánság a 14. század folyamán kikopik a forrásokból.

⁷² Zsoldos: *Arch* 51.

bánként,⁷³ majd 1272–1279 között csak öt ilyen tisztviselet említene az oklevelek,⁷⁴ akik közül a kakuktktojásnak tűnő Jánoson és a hamis oklevélben szereplő Ákos nb. Alberten kívül mindegyik személy viselte a boszniai báni méltóságot is.⁷⁵

1280-tól Erzsébet királyné címei között szerepel a macsói hercegnő titulus.⁷⁶

Rosztyiszláv Mihályovics – aki sikeresen megtartotta, sőt bolgár hódításaival dél felől biztosította is a barancsi tartományt – 1262-es halála után fiai, Béla és Mihály hercegek osztoztak a barancsi területeken, majd Mihály 1266-ban bekövetkezett halála után Béla maradt Bosznia és Macsó mellett a Pek folyó jobb partján fekvő Barancs (Braničevo) egyetlen birtokosa is. Véleményem szerint barancsi terület alatt ekkor a macsói bánság határfolyójától, a Kolubarától keletre fekvő, Duna által határolt területek értendők, ide számítva Nándorfehérvárt is.

Béla fentebb már említett, 1272-es meggyilkolását követően a barancsi területek élére is bánt neveztek ki: Péc nb. (Márk fia) Gergelyt, aki az oklevelekben 1272–1273 között szerepel kucsói és barancsi bánként.⁷⁷

A Barancstól délre, szintén a Pek folyó jobb partján fekvő Kucsó (Kučevo) korábbi történetére számottevő forrással nem rendelkezünk, valószínűleg osztozott a tőle alig negyven kilométerre északnyugatra fekvő Barancs sorsában. Korábban nem volt sem egyházi, sem fontosabb igazgatási központ. Barancshoz hasonlóan Kucsót Rosztyiszláv Mihályovics, majd fiai uralták Béla herceg haláláig. Lehetséges, hogy 1272-ben nem is számolhatunk különálló barancsi és kucsói bánsággal. Barancs–Kucsó esetében talán nem az történt, mint Macsó–Bosznia esetében,⁷⁸ amikor két, egymástól történetileg és földrajzilag is elkülönülő, de szomszédos, az „ütközőállam” sorsában osztozó tartomány élére ugyanazon személyt jelölték ki. Péc nb. (Márk fia) Gergely inkább kucsói-barancsi, mint kucsói és barancsi bánként működhetett. Ezt a kérdést a fennmaradt források rendkívül csekély száma miatt valószínűleg soha nem tudjuk kellő bizonyossággal megválaszolni.

1279-ből ismerjük még Tekes fia István nevét, aki csupán a kucsói báni címet viselte.⁷⁹ Ezután okleveleinkben már nem szerepel a barancs-kucsói báni cím, és sem Barancs, sem Kucsó nem játszik fontosabb szerepet a középkori Délvidék további történetében.

⁷³ Rátót nb. Rolandon (1273. március 30.) kívül Monoszló nb. (Gergely fia) Egyed (1273 májusa), János (1273 májusa), ismét Monoszló nb. Egyed (1273. június 2.). Zsoldos: *Arch*, 51.

⁷⁴ Ebből Ákos nb. (Erdő fia) „Nagy” Albert egy hamis oklevélben szerepel. Zsoldos: *Arch* 51.

⁷⁵ Zsoldos: *Arch* 51.

⁷⁶ „Ducissa de Machu.” Erzsébet macsói hercegnői címe először egy 1280. augusztus 19. előtt kelt oklevélben fordul elő. Ld. Szentpétery I. – Zsoldos A.: *Az Árpád-házi hercegek*, 127.

⁷⁷ „Banus de Kuchou et Boronch” (idézet: DL 104 891., regesztája: RA 2329.), „banus de Boronch et de Kuchou” (idézet: DF 248 637., regesztája: RA 2363.). A források 1272. november 27. és 1273. május 14. között említik. Ld. Zsoldos: *Arch* 51.

⁷⁸ Zsoldos: *Arch* 51–52. Az ozorai és sói bánságok esetében is azonos a bán személye (mind Héder nb. [Henrik fia] Henrik, mind Ákos nb. [Erdő fia] Ernye viselte mindkét terület báni címét, ld. Zsoldos: *Arch* 53.), de Ozoráról és Sóról, mint két különálló területről korábbi forrás is megemlékezik (például ld. CDC IV. 237.)

⁷⁹ Zsoldos: *Arch* 52. RA 3019.; „Stephanus banus de Kulchou” (DL 85 215.).

Dragutin István szerémi királysága

1280-tól 1284-ig V. István magyar király özvegye, Erzsébet királyné viselte a Macsó hercegnője címet. Az Árpád-házi Katalinnal – V. István lányával – frigyre lépő Dragutin István, az 1282-ben trónját vesztett szerb király, sógorától, IV. László királytól megkapta a macsói területet 1284. június 11. után,⁸⁰ emellett Ozorát, Sót és Boszniát.⁸¹ Macsóval egyetemben Nándorfehérvár is Dragutin István kezére került, ekkor itt jelölhette ki tartózkodási helyét.⁸² A Dragutin István által uralt területeket a szerb kortársak „szerémi területeknek” nevezték, magát Dragutint pedig Szerémi Istvánnak,⁸³ szerémi királynak.⁸⁴

Dragutin legfőbb törekvése az volt, hogy egyesítve a IV. Lászlótól kapott bántságokat egy új szerb államot hozzon létre saját uralma alatt, feltehetőleg ezt megakadályozandó hívták be 1291-ben Dorman és Kudelin barancsi főurak a tatárokat (Ćirković szerint kunokat),⁸⁵ akiket Csák nb. Ugrin a Száva egyik révénél megvert.⁸⁶ Dragutin központja ekkor Debrce lett, itt rendezte be udvarát.⁸⁷ Felmerülhet a kérdés, hogy miért nem Nándorfehérvárt tette saját székhelyévé? Véleményem szerint Nándorfehérvár a magyar király számára kulcsfontosságú erő lehetett, és a magyar vezetés talán nem engedhette, hogy Dragutin ezen stratégiai szempontból kiemelt településen rendezze be „szerémi királyságának” székhelyét. Azt, hogy Nándorfehérvárt az 1290-es években Dragutin vagy a magyar király birtokolta-e, nem tudhatjuk biztosan. Egy 1298-ban kiadott oklevél szerint a tatárok elpusztították Macsót, majd Magyarország megtámadására készültek.⁸⁸ 1310. március 20-án kelt királyi oklevél leírja, hogy Milutin szerb király Smaragd nembéli Ajnárd fia Jánossal Magyarországra támadt, és Szerém, valamint Valkó megyékben pusztított.⁸⁹ Dragutin 1316-

⁸⁰ Dinić, M.: *Srpske zemlje*, 127. 1284. június 11-én ugyanis még Erzsébet királyné viselte a Macsó hercegnője címet. Uo. 132.

⁸¹ Dragutin István trónfosztása után 1284-ig, amíg sógorától a macsói-boszniai területeket meg nem kapta megtarthattott egyes területeket Raška és Trebinje (Travunia) között (ld. Dinić, M.: *Srpske zemlje*, 124–126.), Raška egy része még 1284 után is a birtokában maradt (ld. Uo. 144., 281.). Dragutin kezén maradt Rudnik Arilje városa is. Utóbbiban kolostort emelt, ahová temetkezett (Uo. 140–142., 144.). Trebinje mind Dragutin szerbiai uralkodása alatt, mind lemondása után Ilona szerb anyakirályné kezén maradtak. (Uo. 145.)

⁸² Uo. 337.

⁸³ Uo. 281.

⁸⁴ Ćirković, S.: *Zemlja Mačva*, 7.

⁸⁵ Rokay P. – Takács M.: Macsó, 421.; Vö. Ćirković, S.: *Zemlja Mačva*, 3.

⁸⁶ Rokay P. – Takács M.: Macsó, 421.

⁸⁷ Ćirković, S.: *Zemlja Mačva*, 3.

⁸⁸ III. András király egyik 1298-ban kiadott oklevelében Csák nb. (Orbán comes fiainak) Máténak, Pálnak és Mihálynak adományozza Pabar helységet, mert a macsói bántságot elpusztító, majd Magyarországra támadni készül tatárok ellen érdemeket szereztek. ÁÜO XII. 617.

⁸⁹ „[...] cum Iohones filius Erardi concepto spirito malicie, Stephano Regi Seruie nostro emulo dampuabiliter adhesisset, et contra spectabilem virum magistrum Ugrinum [...] ac partes regni nostri, de Sirmia, et de Wolko, collectis suis complicitibus, nequiter dimicaret, et seuiret [...]” AO I. 197.

ban halt meg. Macsót fia, Vladislav (Ulászló) örökölte, akit nagybátya, Milutin szerb király még 1316-ban elűldözött.⁹⁰

A Milutin király által megszállt macsói területek visszaszerzéséért 1317–1319 között háború zajlott a magyarok és szerbek között, a kerület visszafoglalására magyar oldalról összesen két hadjáratot vezettek. Az első macsói hadjárat során, 1317 januárjában a magyar hadsereg átkelt a befagyott Száván, hogy visszafoglalja a szerbektől megszállt Macsót.⁹¹ A téli hidegben a folyón való átkeléshez a gázlót Gutkeled nb. (Amadé fia) Miklós soproni ispán jelölte ki, a másik parton már Uroš csapatai várták őket.⁹² A szerbek oldalán harcoltak azok a magyarok is, akik előzőleg szembeszegültek Károlylyal: Gutkeled nb. (Lotár fia Dénes fiai) András, Dezső és Lotár.⁹³ I. Károly személyesen is részt vett a hadjáratban, ugyanebben az évben foglalta el Macsó várát is,⁹⁴ valamint a Kolobar (Kolubara) nevű várat.⁹⁵ Oklevelek tanúsága szerint a háborúban részt vett Nagymartoni Pál,⁹⁶ Gutkeled nb. (Amadé fia) Miklós soproni ispán,⁹⁷ Köcski Sándor,⁹⁸ Doroszló fiai,⁹⁹ Rady Márk,¹⁰⁰ Báthory Bereck és fiai.¹⁰¹

Miután I. Károly király 1319 elején,¹⁰² a második macsói hadjárat során visszafoglalta a macsói kerület többi, szerbek által megszállt részeit, visszaállította a macsói bánságot. A báni tisztséget honorként magyar főúri családok, a Drugetek, Ostfiak, Garaiak, Horvátiak, stb. nyerték el.¹⁰³ Macsón Károly király 1319. szeptember 16-án oklevelet is kiadott.¹⁰⁴

⁹⁰ Rokay P. – Takács M.: Macsó, 421.

⁹¹ A hadjárat datálását övező kérdéseket Engel Pál tisztázta, a hadjárat idejét 1317. január 6. és február 20. közé helyezte. Ld. Engel Pál: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). *Századok*, 122 (1988) 115. 123. lj. Vö. Čirković, S.: *Zemlja Mačva*, 13.

⁹² „[...] demum cum ad expugnanda castra de Machou et subiiciendum ipsum regnum nostro regimini ac reprimendam vesanam insolenciam sclavorum scismaticorum ipsius regni, per quos nobis et regno nostro grande scandalum oriri videbatur et fuerat iam exortum, exercitum validum movissemus et difficilis transitus iluvii Zave per algorem hiemalis temporis opposito ac resistente nobis exercitu dictorum sclavorum gentis scilicet regis Urosii adversarii nostri in littore seu portu transitus processum nostrum retardaret, ipse magister Nicolaus tanquam vir strenuus fortune se submittens contra predictos scismaticos ante omnes alios cum suis transeundo exercitui uostro transitum seu vadum securum preparavit [...]” CDC IX. 117–119., AO II. 69–70.; Regesztát ld. AOKl VII. 86.

⁹³ AO II. 127–130.; Regesztát ld. AOKl VIII. 203.

⁹⁴ Engel P.: Az ország újraegyesítése, 115. 123. lj.

⁹⁵ AO II. 91–93. Regesztát ld. AOKl VII. 534. sz.; CD VIII/5. 156–164.; Regesztát ld. AOKl X. 194. sz.

⁹⁶ CD VIII/2. 200.

⁹⁷ AO II. 69–70.

⁹⁸ Az ostromkor öt kövekkel dobálták meg a várból, amiért később a király kárpótolta. HO I. 124.

⁹⁹ AO II. 91–93.

¹⁰⁰ DL 86 970. Regesztája: AOKl IX. 66. sz.

¹⁰¹ CD VIII/5. 161–162. Regesztája: AOKl X. 142. sz.

¹⁰² Engel P.: Az ország újraegyesítése, 115. 123. lj.

¹⁰³ Rokay P. – Takács M.: Macsó, 421.

¹⁰⁴ DL 50 671.

Összegzés

A Drina–Száva–Duna folyók által határolt észak-balkáni területek a 13. század elején kerültek a Magyar Királyság fennhatósága alá. Ezt a vidéket Túlso–Szerém(ség)nek, *Sirmia Ulteriornak* nevezték, de a délszláv források gyakran csak Szerémként emlegetik a területet. Ekkor ez alatt értettek minden olyan területet, amely Magyarország határaitól délre, a Drinától keletre feküdt, ténylegesen kijelölt határok nélkül.

1230–1240 között III. Béla király leánya, Margit és annak János nevű fia álltak a Túlso–Szerémség élén, Szerém úrnőjeként, illetve uraként. Ekkor kezdetett elkülönülni tartósan a magyarok uralta macsói kerület a bolgár betörésektől gyakran zaklatott nándorfehérvári és barancsi területektől.

A Túlso–Szerémi területeket (Boszniával együtt) 1247–1254 között kaphatta meg az elűzött halicsi fejedelem, Rosztyiszláv Mihájlóvics, aki a Bosznia és Macsó hercege címet viselte. (Barancs és Nándorfehérvár nem szerepelt sem az ő, sem felesége, Árpád-házi Anna címei között). Rosztyiszláv Tirnovo bevételével megszerezte a bolgár cári címet, ezzel délkelet felől biztosította Barancsot és Nándorfehérvárt. 1262-ben bekövetkezett halála után a Macsó úrnője címet felesége viselte. Őt Macsó hercegeként Béla nevű fia követte, a barancsi területeken ugyancsak Béla herceg osztozott testvérével, Mihálylyal. Béla 1272. évi meggyilkolása után a macsói terület hét évig bánsággá vált (a macsói báni címet többnyire a boszniai bánnal azonos személy viselte). Ebben az időszakban említi néhány oklevelünk Barancs és Kucsó bánját is. 1280–1284 között V. István özvegye, Erzsébet királyné viselte a Macsó és Bosznia hercegnője címet, 1284-ben Macsót viszont veje, Dragutin István trónját vesztett szerb király kapta meg Boszniával (beleértve Ozorát és Sót) és a nándorfehérvári, barancsi–kucsói területekkel együtt. Dragutin – szerb források szerint – szerémi királyként kísérletet tett egy újabb, magyar vazallus-államként működő királyság létrehozására, 1316-ben bekövetkezett halála után azonban fia, Vladislav (Ulászló) nem tudta megtartani hatalmát; nagybátyja, Milutin szerb király elfoglalta a macsói területeket (Nándorfehérvár magyar kézen maradhatott, Barancs sorsáról nem tudunk). 1317 telén I. Károly király személyesen vezetett hadjáratot Milutin ellen, és 1319-re visszafoglalta a macsói területeket, ahol visszaállította a macsói bánság intézményét, a báni címet pedig ezután magyar főúri családok kapták meg honorként.

Ki kell emelni, hogy már a 13. századi, Drina és Kolubara folyók közötti területek mind a történeti szakirodalomban, mind a közgondolkodásban macsói bánságként szerepelnek. A fentebb leírtakból kitűnik, hogy ez téves: a vidékre a Macsó nevet először csak 1254-ben használták, a macsói báni cím a vizsgált korszakban, 1272–1279 között fordult elő az oklevelekben. A macsói bánság intézménye csupán az Anjou-korban, 1319 után gyökeresedett meg.

THE TERRITORIES OF MACSÓ AND BARANCS UNTIL 1319

The region of Macsó (today Mačva, Serbia) and Barancs (today Braničevo, Serbia) were controlled by the Byzantine Empire until 1180. After the death of Emperor Manuel Comnenos, King Béla III occupied these territories together with Syrmia and Bosnia, which had been formerly controlled by the Byzantine Empire, too. The earliest sources refer to Macsó as Sirmia Ulterior, or Lower Syrmia. The first known ruler of Lower Syrmia was Princess Margaret, the daughter of King Béla III, and then her sons inherited the territory until the 1240s. Rostislav Mikhailovich, the exiled prince of Halych, became ruler of Lower Syrmia in 1247. He was the husband of Princess Anna, the daughter of King Béla IV. Macsó, as the name of this territory, first appeared in the sources in 1250. Macsó was ruled by the female members of the Árpadian dynasty, or their husbands, until the end of the 13th century. The territories of Macsó and Barancs (and also Kucsó) were organized into Banats in the 1270s. The exiled Serbian king, Stephen Dragutin, ruled these territories from 1284. After his death in 1316, Dragutin's brother, the Serbian king, Milutin, occupied Macsó. It was reconquered by the Hungarian army between 1317 and 1319 during the reign of King Charles I. Permanent government of the territory of Macsó had not been organized because of the constant wars. The center of the territory was the fortress of Macsó, which unfortunately cannot be located at present.

Keywords: Banate of Macsó, Lower Syrmia, Southern Hungarian Banates, Hungarian medieval Balkan-policy

Köszönetnyilvánítás

A SZERKESZTŐK E helyütt szeretnének név szerint köszönetet mondani mindazoknak, akik a kötet előzményéül szolgáló konferencia megszervezésében, lebonyolításában részt vettek, illetve e munka megszületését támogatták és lehetővé tették. Köszönet illeti Gecser Ottót, Feld Istvánt, Bárány Attilát és Neumann Tibort, akik amellet, hogy egy-egy szekció vezetését vállalták, az előadásokhoz számos hasznos észrevételt és tanácsot fűztek. Külön köszönjük Takács Imre és Török József professzor uraknak, hogy plenáris előadásaikkal méltó keretet adtak a rendezvénynek. Az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskolájának, illetve az ELTE BTK Történeti Intézete Szekfű Gyula Könyvtárának támogatása nagyban megkönnyítette a konferencia színvonalas és akadálymentes lebonyolítását. A szerkesztők minden igyekezete sem tudta volna pótolni azt a segítséget, amelyet Péterfi Bence nyújtott a szerkesztésben, így hálával tartozunk neki. Külön köszönet illeti Stephen Pow-t, aki a rezümék nyelvi ellenőrzésében segített. A kötet mindennek ellenére jelen formájában nem jelenhetett volna meg az ELTE BTK Hallgatói Önkormányzatának és a Magyar Lajos Alapítványnak a támogatása nélkül. A legfőbb köszönet azonban a tanárainkat és a konferencia főszervezőit: Draskóczy Istvánt, Körmendi Tamást és Nagy Balázst illeti, akiktől munkánk során mindvégig a legtöbb biztatást, segítséget és tanácsot kaptuk.

Budapest, 2017. április

A szerkesztők

A szerzőkről

BÉLFENYÉRI TAMÁS – doktorandusz, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Történelem, Civilizáció, Kultúra Doktori Iskola

Témavezető: Dr. Rüszt-Fogarasi Enikő, egyetemi tanár (BBTE)

Elérhetőség: belfenyeri_tamas@yahoo.com

BUJÁK GÁBOR – doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem, Interdiszciplináris Doktori Iskola Középkori és Koraújkori Doktori Program

Témavezető: Dr. Fedeles Tamás, egyetemi docens (PTE)

Elérhetőség: gabor.bujak@gmail.com

CSOLTKÓ EMESE – doktorandusz, ELTE BTK, Történelemtudományok Doktori Iskola, Régészet Doktori Program

Témavezető: Dr. Feld István, egyetemi tanár (ELTE)

Elérhetőség: jossa4@gmail.com

FÁBIÁN LAURA – doktorandusz, ELTE BTK, Történelemtudományok Doktori Iskola, Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történelem Doktori Program

Témavezető: Dr. Klaniczay Gábor, egyetemi tanár (ELTE – KEE)

Elérhetőség: fablara.klara@gmail.com

FARKAS CSABA – doktorandusz, ELTE BTK, Történelemtudományok Doktori Iskola, Középkori Magyar Történelem Doktori Program

Témavezető: Dr. Thoroczkay Gábor, egyetemi docens (ELTE)

Elérhetőség: fcsaba55@gmail.com

HARAMZA MÁRK – doktorandusz, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Történettudományi Doktori Iskola

Témavezető: Dr. Veszprémy László, egyetemi tanár (PPKE)

Elérhetőség: haramza.m@gmail.com

KÁLMÁN DÁNIEL – doktorandusz, ELTE BTK, Történelemtudományok Doktori Iskola, Történelem Segédtudományai Doktori Program

Témavezető: Dr. Körmendi Tamás, egyetemi docens (ELTE)

Elérhetőség: viatores@gmail.com

KELEMEN ZOLTÁN – doktorandusz, Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Kapcsolatok Doktori Iskola

Témavezető: Dr. Molnár Péter, egyetemi adjunktus (ELTE)

Elérhetőség: zoreba86@hotmail.com

KONRÁD ESZTER – doktorjelölt, Közép-európai Egyetem, Középkortudományi Doktori Program

Témavezető: Dr. Klaniczay Gábor, egyetemi tanár (ELTE – KEE)

Elérhetőség: konrad.eszter.erzsebet@gmail.com

PÉDERI TAMÁS – doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem, Interdiszciplináris Doktori Iskola Középkori és Koraújkori Doktori Program

Témavezető: Dr. Font Márta, egyetemi tanár (PTE)

Elérhetőség: st.toma.st@gmail.com

POZSÁR DÁNIEL – doktorandusz, ELTE BTK, Történelemtudományok Doktori Iskola, Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történelem Doktori Program

Témavezető: Dr. Nagy Balázs, egyetemi docens (ELTE – KEE)

Elérhetőség: pozsardaniel@freemail.hu

RIBI ANDRÁS – doktorandusz, ELTE BTK, Történelemtudományok Doktori Iskola, Középkori Magyar Történelem Doktori Program

Témavezető: Dr. Dreska Gábor, egyetemi adjunktus (ELTE)

Elérhetőség: ribiandris@gmail.com

SZOLNOKI ZOLTÁN – doktorandusz, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola

Témavezető: Dr. Galamb György, egyetemi docens (SZTE)

Elérhetőség: szolnoki.zol@gmail.com

TERNOVÁ CZ BALINT – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Történelem Segédtudományai Doktori Program

Témavezető: Dr. Körmendi Tamás, egyetemi docens (ELTE)

Elérhetőség: ternovacz@gmail.com

Notes on Contributors

BÉLFENYÉRI, TAMÁS – PhD-student, Babeş-Bolyai University, History, Civilization, Culture Doctoral School

Supervisor: Dr. Enikő Rűsz-Fogarasi, university professor (Babeş-Bolyai University)

E-mail address: belfenyeri_tamas@yahoo.com

BUJÁK, GÁBOR – PhD-student, University of Pécs, Interdisciplinary Doctoral School, Medieval and Early Modern History Doctoral Program

Supervisor: Dr. Tamás Fedeles, associate professor (University of Pécs)

E-mail address: gabor.bujak@gmail.com

CSOLTKÓ, EMESE – PhD-student, Eötvös Loránd University, School for Historical Studies, Archeology Doctoral Program

Supervisor: Dr. István Feld, university professor (Eötvös Loránd University)

E-mail address: jossa4@gmail.com

FÁBIÁN, LAURA – PhD-student, Eötvös Loránd University, School for Historical Studies, Medieval and Early Modern European History Doctoral Program

Supervisor: Dr. Gábor Klaniczay, university professor (Eötvös Loránd University – Central European University)

E-mail address: fablara.klara@gmail.com

FARKAS, CSABA – PhD-student, Eötvös Loránd University, School for Historical Studies, Medieval Hungarian History Doctoral Program

Supervisor: Dr. Gábor Thoroczkay, associate professor (Eötvös Loránd University)

E-mail address: fcsaba55@gmail.com

HARAMZA, MÁRK – PhD-student, Pázmány Péter Catholic University, School for Historical Studies

Supervisor: Dr. László Veszprémy, university professor (Pázmány Péter Catholic University)

E-mail address: haramza.m@gmail.com

KÁLMÁN, DÁNIEL – PhD-student, Eötvös Loránd University, School for Historical Studies, Auxiliary Sciences of History Doctoral Program

Supervisor: Dr. Tamás Körmendi, associate professor (Eötvös Loránd University)
E-mail address: viatores@gmail.com

KELEMEN, ZOLTÁN – PhD-student, Corvinus University of Budapest, International Relations Doctoral School

Supervisor: Dr. Péter Molnár, senior lecturer (Eötvös Loránd University)
E-mail address: zoreba86@hotmail.com

KONRÁD, ESZTER – PhD-candidate, Central European University, Medieval Studies Doctoral Program

Supervisor: Dr. Gábor Klaniczay, university professor (Eötvös Loránd University – Central European University)
E-mail address: konrad.eszter.erzsebet@gmail.com

PÉDERI, TAMÁS – PhD-student, University of Pécs, Interdisciplinary Doctoral School, Medieval and Early Modern History Doctoral Program

Supervisor: Dr. Márta Font, university professor (University of Pécs)
E-mail address: st.toma.st@gmail.com

POZSÁR, DÁNIEL – PhD-student, Eötvös Loránd University, School for Historical Studies, Medieval and Early Modern European History Doctoral Program

Supervisor: Dr. Balázs Nagy, associate professor (Eötvös Loránd University – Central European University)
E-mail address: pozsardaniel@freemail.hu

RIBI, ANDRÁS – PhD-student, Eötvös Loránd University, School for Historical Studies, Medieval Hungarian History Doctoral Program

Supervisor: Dr. Gábor Dreska, senior lecturer (Eötvös Loránd University)
E-mail address: ribiandris@gmail.com

SZOLNOKI, ZOLTÁN – PhD-student, University of Szeged, School for Historical Studies

Supervisor: Dr. György Galamb, associate professor (University of Szeged)
E-mail address: szolnoki.zol@gmail.com

TERNOVÁ CZ, BÁ LINT – PhD-student, Eötvös Loránd University, School for Historical Studies, Auxiliary Sciences of History Doctoral Program

Supervisor: Dr. Tamás Körmendi, associate professor (Eötvös Loránd University)
E-mail address: ternovacz@gmail.com

